

229.3

मिश्र।मि।वी

August

UTTAR PRADESH
CIVIL SECRETARIAT LIBRARY.

1931

10.015

57

THE
CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES,
A
COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.
NO. 404

वीरमित्रोदयस्य

व्यवहारप्रकाशः ।

महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः ।

नेपालदेशीय—

साहित्योपाध्यायविष्णुप्रसाद भण्डारिणा

संशोधितः ।

VĪRAMITRODAYA,
VYAVAHĀRAPRAKĀ'SĀ

By

MAHĀMAHOPĀDHVĀYA PANDITA MITRA MIS'RA.

EDITED BY

Pandita Visnu Prasāda Bhāndārī.

VOL. VII

FASCICULUS VI-६

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,
CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES OFFICE.

Vidya Vilas Press, North of Gopal Mandir, Benares.

1932.

UNIVERSAL
BOOK DEPO

Registered according to Act XXV. of 1867. (All Rights Reserved.)

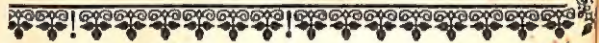
संस्कृतग्रन्थमाला

❀ श्री: ❀

अनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
ऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
॥-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
लिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥
स्तवकः—४०४

229.3
मिश्र।मि।की

THE
CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES
A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

Nos. 385, 386, 390, 394, 403 & 404.

THE
VĪRAMITRODAYA,
VYAVAHĀRAPRAKĀSA

By

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA PĀṆḌIT MITRA MIŚRA.

Edited With Introduction Index etc.,

By

Pāṇḍit Viṣṇu Prasāda Bhāṇḍārī.

VOL. VII.

Fasciculas I-VI-१ से ६

PUBLISHED & SOLD BY

THE SECRETARY,

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES OFFICE,

Benares City.

1932.

Printed-Published & sold by
JAI KRISHNADAS-HARIDAS GUPTA,
The Chowkhamba Sanskrit Series Office,
VIDYA VILAS PRESS,
North of Gopal Mandir,
BENARES CITY.

*Printed by Jai Krishna Das Gupta
at the Vidya Vilas Press, Benares.*

चौखम्बा-संस्कृत-ग्रन्थमाला

ग्रन्थ-संख्या ३०

ग्रन्थाङ्कः ३८५, ३८६, ३९०, ३९४, ४०३, ४०४.

श्रीः

वीरमित्रोदयस्य

व्यवहारप्रकाशः ।

श्रीमहामहोपाध्याय श्रीमित्रमिश्रविरचितः ।

नेपालदेशीय-

साहित्योपाध्याय पं० विष्णुप्रसाद भण्डारिणा

संशोधितः ।

प्रकाशकः—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफिस,
बनारस सिटी ।

१९८९.

राजकीयनियमानुसारेणास्य सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकेन स्वायत्तीकृताः ।

संस्कृत-भाषा-संस्कृत

संस्कृत-भाषा-संस्कृत

संस्कृत-भाषा-संस्कृत

संस्कृत-भाषा-संस्कृत

संस्कृत

संस्कृत-भाषा-संस्कृत

हमारे यहां हर तरहकी छपाई व जिल्दसजीकी कार्य भी होता है ।

हर तरह के संस्कृत ग्रन्थ तथा भाषा पुस्तकों के मिलने का पता—

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस,

विद्याविलास प्रेस, गोपालमन्दिर के उत्तरफाटक,

बनारस सिटी ।

भूमिका

इह तावज्जगति चेतनप्रवृत्तिं प्रति क्लृप्तस्य ज्ञानस्येष्टसाधनताविषयकत्वे निर्विवादात् सुखस्यैव सर्वैरभिलष्यमाणतया प्रवर्तकज्ञानीयविषयतापन्नमिष्टं सुखमेवेत्यत्र न वैमर्त्यं केषां चिदपि ।

सुखसाधनता च धर्मस्यैवेत्यास्येयम् । न चार्थादिरपि तत्साधनताया दर्शनान्न तन्मात्रसाध्यत्वं तस्येतिवाच्यम् । सत्यप्यर्थार्थौ धर्माभावे सुखानुपलब्धेः । कचिदसत्यपि धर्मे सति चार्थादावहं सुखीतिसुखोपलब्धिस्तु भ्रान्तिरेव । व्यसनिजनस्य मादकद्रव्यसेवनोत्तरजायमानसुखित्वप्रत्ययवत् । सात्त्विकवृत्तिविशेषात्मकस्य तस्य तत्साधनत्वेन शास्त्रबोधितधर्मविशेषं विनाऽनुपपत्तेः । न च राजसादित्वेन शास्त्रबोधिते तस्मिन् व्यभिचार इति शङ्क्यम् । तत्रापि सत्त्वलेशानुवृत्तिः शास्त्रप्रामाण्यादभ्युपेयैव ।

स च धर्मो वेदैकप्रमेयः । तत्त्वं च बलवदनिष्टानुबन्धित्वे सति श्रेयःसाधनतया वेदतदुपजीविप्रमाणान्यतरगम्यत्वम् । इयेनादिव्यावृत्त्यर्थं बलवदनिष्टेत्यादि । स्वर्गादिरूपफलेऽतिप्रसङ्गवारणाय श्रेयःसाधनतयेति । प्रमाणे तदुपजीवित्वविशेषणदानात् मन्वादिरस्मृतीनां वेदमुपजीव्य प्रवृत्तत्वेन तत्प्रमेये नाव्यासिर्न वा शाक्यादिरस्मृतिगम्येऽतिव्यासिः । शाक्यादिरस्मृतीनां वेदोपजीवित्वाभावेन तद्रम्ये तदन्यतरगम्यत्वाभावात् । न च अहंदादीनामीश्वरावतारत्वोक्तेस्तदुक्तस्य वेदत्वमापादनीयम् । आस्तिकपरिगृहीतवेदविरुद्धार्थाभिधायकत्वेन तेषामीश्वरावतारत्वासिद्धेः । न च विनिगमनाभावेनान्योन्यविरोधादुभयोरप्यप्रामाण्यमितिवाच्यम् । बन्धनिवर्तकब्रह्मात्मैक्यज्ञानसाधनस्य महावाक्यस्यैव मुख्यवेदत्वेनेतरेषां च तदुपयोग्यन्तःकरणशुद्ध्यादिप्रतिपादकत्वेन वेदत्वात्तदेकवाक्यतयैव वेदत्वस्य वाच्यत्वात् । एवं च साक्षात्परम्परया वा तदेकवाक्यतापन्नानामेव वेदत्वस्य सिद्धौ तद्विरुद्धार्थाभिधायिनामीश्वरावतारत्वस्य साधयितुमशक्यत्वात् । बन्धनिवर्तकत्वं तु ब्रह्मात्मैक्यज्ञानस्यैवेति आचार्यादीनामीश्वरावतारत्वेन परिगृहीतानां गुरुशिक्षितानामन्येषां चानुभवान्निश्चीयते । इत्यास्तां तावत् ।

तस्मात्सिद्धमेतत् यत् शाक्यादिरस्मृतिगम्यस्य न धर्मत्वमिति । धर्मस्यैव च सुखसाधनत्वात्तदर्थिभिस्तत्प्रतिपादकमेव शास्त्रमाश्रयणीयं नान्यत् ।

तच्चास्मायतत्त्ववेदिभिर्दिव्यदृष्टिभिर्लोकोपकारपरायणैः प्राचीनैर्मनुयाज्वलक्यादिमहर्षिभिः प्रणीतं नैकविधं वर्तते । तत्र कचित्कचिदापाततोऽन्योन्यं विरुद्धत्वेन प्रतिभासमानानामार्षाणां वचसामविरोधविधायकवस्थापनायैव निगमागममर्माभिज्ञरत्वाचीनैरनेकैर्विद्वद्भैः सत्कर्षोपष्टब्धन्यायोपेता नानानिबन्धाः समुद्भाविता इति नापरोक्षं प्रेक्षावताम् । तेष्वेकाग्रमन्यतमो पण्डितप्रवरमित्रमिश्रसङ्कलितो वीरमित्रोदयामिधो महान् निबन्धः ।

प्रायेणायं श्लोकसङ्ख्यया लक्षद्वयपरिमितो द्वाविंशतिप्रकाशेषु विभज्य समासिम्वापितः ।

ते यथा—

१ परिभाषाप्रकाशः (सुद्वितः)	५ प्रतिष्ठा	”
२ संस्कार	”	”
३ आन्निहक	”	”
४ पूजा	”	”
५ राजनीति	”	(सुद्वितः)
६ व्यवहार	”	”
७ शुद्धि	”	”

९	श्राद्धप्रकाशः	१६	कर्मविपाक ,,
१०	तीर्थ ,, (सुद्रितः)	१७	चिकित्सा ,,
११	दान ,,	१८	प्रायश्चित्त ,,
१२	व्रत ,,	१९	प्रकीर्णक ,,
१३	समय ,,	२०	लक्षण ,, (सुद्रितः)
१४	ज्यौतिष ,,	२१	भक्ति ,,
१५	शान्ति ,,	२२	मोक्ष ,,

एषु चाद्याश्चत्वारः प्रकाशा अनुक्रमेण, राजनीति-तीर्थ-लक्षणप्रकाशा बहुलविद्वज्जनानुरोधवशतो व्युत्क्रमेणेति सप्त प्रकाशा सुद्रयित्वा प्रकाशिताः सन्ति । तथैव प्रकृतोऽयं व्यवहारप्रकाशो सुद्रयितुमुपक्रान्तः ।

तत्र तावत्स्मार्तधर्मस्य साधारणासाधारणत्वाभ्यां पूर्वं द्वैविध्येऽपि असाधारणस्य तस्य वर्णानुबन्धित्वेनाश्रमानुबन्धित्वेनोभयानुबन्धित्वेन गुणानुबन्धित्वेन निमित्तानुबन्धित्वा च पञ्चविधत्वात्सामस्त्येन पाद्विध्यं पर्यवस्यति । तत्र "ब्राह्मणो नित्यं मद्यं वर्जयेत्" इति वर्णधर्मः, अग्नीन्धनभिक्षाचर्यादिराश्रमधर्मः, "पालाशो दण्डो ब्राह्मणस्य" इत्यादिवर्णाश्रमधर्मः, शास्त्रीयाभिषेकादिगुणशालिनो गृहस्थविशेषस्य राज्ञः प्रजापालनादिरूपो गुणधर्मः, विहिताकरणप्रतिषिद्धसेवननिमित्तप्रायश्चित्तात्मको निमित्तधर्मः, अहिंसासत्यक्षमाद्यात्मकः साधारणो धर्मः । एतच्च परिभाषाप्रकाशे नानावचनोपन्यासेन सम्यग्विवेचितमस्ति । अस्मिंश्च व्यवहारप्रकाशे प्रजापरिपालनात्मकगुणधर्म एव सुविवेचितोऽस्ति । प्रजापरिपालनस्य दुष्टनिग्रहमदुष्टानुग्रहं च विनाऽसम्भवात् दुष्टादुष्टत्वयोश्च व्यवहारदर्शनमन्तरेण दुर्निरूपत्वात् प्रजापालनाधिकर्तुर्व्यवहारदर्शनमावश्यकमिति 'व्यवहारान् स्वयं पश्येत्सभ्यैः परिवृतोऽन्वहम्' इत्यादिना याज्ञवल्क्यादिभिः प्रतिपादितम् । तद्घटकव्यवहारत्वं तु ऋणादानादिलौकिकार्थविषयककथात्वमेव । कथात्वस्य शास्त्रीयपदार्थविषयकत्वेन तद्भावान्न व्यवहारस्य कथापदव्यपदेश्यता । यथा वैदिकार्थविषयककथायामधिकरणादिव्यपदेशस्तथात्र व्यवहारव्यपदेशः ।

अत्र च परिभाषापरिष्कार-प्रमाणनिरूपण-विवादपदनिर्देश प्रकीर्णकारुणानि चत्वारि प्रकरणानि ।

तत्र प्रथमे प्रकरणे व्यवहारलक्षणं, सलक्षणास्तद्भेदाः, सामान्यविशेषाभ्यां परिभाषाया निरूपणं, धर्माधिकरणेक्षणं, व्यवहारदर्शनविधिविवेचनम्, प्राड्विवाकादिस्वरूपनिरूपणम्, आदेयानादेयव्यवहारविवेचनम्, प्रत्यभियोगनिरूपणं, निन्हवादिविवेचनम् इत्यादयो विषयाः । द्वितीये साक्ष्यादिलक्षणं, साक्षिप्रश्नविधिस्तद्द्वैधे निर्णयः, लिखितस्वरूपं तद्भेदाः, भुक्तिः, लौकिकप्रमाणाभावे दिव्यप्रमाणानि तेषां भेदाः स्वरूपाणि चेत्यादयः । तृतीये ऋणादानादीन्यष्टादश पदानि तद्भेदाश्चेत्यादयः । चतुर्थे पूर्वप्रकरणोपयोगिनः पूर्वमनुक्ताः सुनिरूपिताः सन्ति ।

ग्रन्थकर्तुः परिचयस्तु ग्रन्थकर्त्रा स्वयमेव परिभाषाप्रकाशे प्रकाशान्तरेषु चोपोद्धातप्रसङ्गेऽनेकैः पद्यैर्निजवंशावलीं वर्णयता प्रकटीकृत एवास्तीति तदनुरोधेन किञ्चिदुच्यते ।

तत्र तावत्परिभाषाप्रकाशोपोद्धाते—

गोपाचलस्थधरणीसुरवंशपद्म—

त्तण्डांशुराविरभवद्दिद्वज्जातिवन्धुः ।

श्रीनन्दनन्दनपदद्वयचित्तवृत्तिः
 श्रीहंसपण्डित इति प्रथमानकीर्तिः ॥ (२८)
 यो दूरवारकुलभूरनुभूतसौख्यः
 श्रीहंसपण्डित इति प्रथितः पृथिव्याम् ।
 आसीद्विषेकचतुरश्रतुरः समग्रान्
 वेदानधीत्य कृतकर्मकलाकलापः ॥ (२९)
 यज्ञादिकर्मकरणाय किलावतीर्णः
 पूर्णः श्रिया निजकुलाभरणायमानः ।
 मिश्रः परः परशुराम इति द्विजेन्द्र—
 स्तस्याभवत्स तनयो विनयोदितश्रीः ॥ (३०)
 यो दभाप्रसमानबुद्धिविभवः प्रख्यातकीर्तिगुणैः
 श्रौतस्मार्तसमस्तकर्मकुशलाच्चण्डीश्वराख्यादूगुरोः ।
 अव्यायान्तमधीत्य शास्त्रमखिलं मीमांसया मांसलः
 शश्वत्खण्डितखण्डनः समभवत्सङ्ख्यावतामप्रणीः ॥ (३१)
 पुत्रस्तस्य विभाति सद्गुणनिधिर्दानाम्बुसुष्टाम्बुधि-
 धीरः श्रीयुतमित्रमिश्रसुकृती कल्याणकल्पद्रुमः ।
 कीर्तीर्दिक्षु विदिक्षु यस्य रजनीजानिप्रभाभास्वरा
 गायन्ति द्विजदारका हिमहरक्षीराब्धिगुग्गा भुवि ॥ (३२)
 तेनानेकनिबन्धसिन्धुमनिशं निर्मथ्य बुद्ध्या पुन-
 र्वेदान्सारूप्यपदक्रमोपनिषदान् श्रुत्वावधार्यापि च ।
 धर्माद्यदिपुमर्थनिर्णयपरः श्रीवीरसिंहाज्ञया
 ग्रन्थोऽयं रचितः परोपकृतये *श्रीवीरमित्रोदयः* ॥ (३६)

राजनीतिप्रकाशोपोद्भाते—

श्रीगोपाचलमौलिमण्डनमणिः श्रीदूरवारान्वये
 श्रीहंसोदयहंसपण्डित इतिख्यातो द्विजाधीश्वरः ।
 यं लक्ष्मीश्च सरस्वती च विगतद्वन्द्वं विरं भेजतु-
 भोक्तारं रभसात्समानमुभयोः सान्नाढ्यमाढ्यं गुणैः ॥ (४०)

इत्यादिभिरयं पण्डितप्रकाण्डो मित्रमिश्रो गोपाचल—(ग्वालियर) निवासी दूरवार-
 कुलजनिः पञ्चगौडान्तःपाति सनाढ्याभिधब्राह्मणजातीय आसीत् । अस्य पितामहः श्रीमान्
 हंसपण्डित आसीत्, पिता च परशुराममिश्रो यज्ञादिकर्मनिरतः काशीनिवासिश्रौतस्मार्त-
 क्रियाकलापनिपुणाच्चण्डीश्वरपण्डितादधिगतविद्य इति सिद्ध्यति । गोत्रं चास्य शाण्डि-
 ल्याख्यमासीदित्यानन्दकन्दचम्पूभूमिकाकारेण प्रतिपादितमस्ति । प्रमाणत्वेन च धर्मद्वय-
 दोक्षितकृतायामद्वैतविद्यातिलकदर्पणाख्यायां टीकायां स्थितम्—

अस्ति प्रशस्तचरितो भुवि मित्रमिश्रः
 शाण्डिल्यगोत्रकलशाम्बुधिलब्धजन्मा ।
 पुंसः परस्य हृदयङ्गमकौस्तुभोऽसौ
 सर्वासु दिक्षु धिततोर्जितकीर्तिराशिः ॥

इति पथं समुल्लिखितमस्ति ।

आनन्दकन्दचम्पुसमाप्तौ च मित्रमिश्रेण स्वस्य त्रयो भ्रातरो द्वौ ज्यायांसावेकश्च
कनिष्ठः स्वसा चैकेत्युक्तम् । तत्र मुख्यो वीरेश्वरस्तदनुजन्मा चक्रपाणिरिति, कनीयान्
योगादित्यनामा, स्वसा च सुनीतिनाम्नीति । तथा च मित्रमिश्रस्य वंशावली—

(ग्वालियरनिवासी शाण्डिल्यगोत्रः)

(दूरवारकुलसमुत्पन्नः सनाढ्यब्राह्मणः)

श्रीहंसमिश्रः

परशुराममिश्रः

वीरेश्वरः, चक्रपाणिः, मित्रमिश्रः, योगादित्यः, सुनीतिः, [कन्या]

इति सिद्धयति ।

उपरिसमुद्धत—तेनानेकनिबन्धसिन्धु—मितिपद्येन श्रीवीरसिंहमहाराजाज्ञयायं महान्
निबन्धो व्यरचित्युक्तैर्बुन्देलाधिराजो वीरसिंहो मित्रमिश्रस्याश्रयप्रभुरासीदिति व्यक्तीभ-
वति । अत एव मित्रमिश्रेण स्वकृतिषु तत्र तत्रोपेक्षाते स महाराजो बहुशः
स्तवनकर्माकृतोऽस्ति ।

यथा परिभाषाप्रकाशे—

अस्ति स्वस्तिलकायमानकरकानीहारहारप्रभा—

प्रादुर्भावपराभवव्यसनिर्भिर्लिम्पन् यशोभिर्दिवम् ।

मुष्णन् वैरिमहांसि विज्ञजनतां पुष्णन् समं बन्धुभि—

दिग्विख्यातबुंदेलवंशतिलकः श्रीवीरसिंहो नृपः ॥ (१५)

कस्तावद्दलिकणं भागवमहादानप्रमाणस्तवः

कक्षासौ कुरुपाण्डुपाण्डुरयशःप्रस्तावनाविस्तरः ।

यावद्दुर्पति वीरसिंहनृपतिवृंष्टीरिमाः काञ्चनी—

वारां प्रावृषि तावदञ्जनरुचिर्धारा न धाराधरः ॥ (१६)

इत्यादिभिः, प्रकाशान्तरेषु च—

अन्तर्गम्भोरतान्धुकृतसलिलनिधिलोलितशेषबन्धु—

बुन्देलानन्दसिन्धुः सुललितललनालोचनेन्दीवरेन्दुः ।

भूभङ्गलेशभङ्गीकृतरिपुनिवहो नृत्यसङ्गीतरङ्गी

सन्मातङ्गो तुरङ्गी धरणीपतिरभूद्वीरसिंहो नृसिंहः ॥

अमुष्य प्रस्थाने सति सपदि नानेभनिवहै—

रिहैकोऽपि द्वेषी न खलु रणरोषी समजनि ।

परं तस्थौ दुस्थो गहनकुहरस्थोऽपि भयतः

क्षिपन्नुच्चैर्दिक्षु भ्रमितचकितं चक्षुरभितः ॥

दानैरयिनमर्थनाविरहिणं प्रत्यर्थिनं च क्षणात्

कुर्वाणे सति वीरसिंहनिखिलक्षमामण्डलाखण्डले ।

कामं चेतसि कामधेनुरतनोत्कल्पद्रुमः कल्पितं

मोघीभूतजनिः समाश्रितखनिश्चिन्तां च चिन्तामणिः ॥

इत्यादिभिश्च श्रीवीरसिंहमहोपतेर्वदान्यताधर्माभिमानिताशौचादयो गुणा लोकोत्तरा

आसन्निति प्रतीयते । अस्य च राजधानीः 'ओडछा' नाम्नी नगट्यपि अमरपुरीव परममनो-
हरासीदिति मित्रमिश्रेण तत्र तत्र स्वकीयग्रन्थोपोद्धाते विशेषतः स्वकृत आनन्द कन्दचम्पू-
नामके चम्पूकाव्येऽनेकधा वर्णितमस्ति । तत्र आनन्दकन्दचम्पूतो लेशत उद्धृत्य विदुषां
मनोविनोदायोपन्यस्यते--

सान्नाढ्यैः सन्नयाढ्या सुकृतिभिरतुलैरुज्ज्वला कान्यकुब्जैः
शाकद्वीपीयसारस्वतकृतसुपमा मालवाबद्धमाला ।
पाश्चात्यैर्दाक्षिणात्यैर्मधुमधनपदार्थीभवच्चित्तवित्तै-
रुद्यद्विद्याकवित्वैर्द्विजपतिभिरसावोडछा सम्बभासे ॥
देवैः कापि भूदेवैरिव निखिलजनारब्धसेवैः सदैव
क्षत्रैः कुत्रापि चित्रा स्वकृतिषु निपुणैः कापि वैश्यैरुपास्था ।
अक्षुद्रैः कापि शूद्रैर्विहितसमुदयागाधविद्यासमुद्रै-
र्धन्या सावोडछा पूरवति मम चतुर्वर्णसृष्टीरभीष्टाः ॥

इत्यादिभिरा राजधानीमुपवर्ण्य श्रीवीरसिंहमहाराजेन लक्षत्रयव्ययं कृत्वा मधुरायां
स्वद्वारा निर्मापितस्य श्रीभगवतो राधिकारमणस्य मन्दिरनिर्माणेतिवृत्तमुक्तचम्पू-
ग्रन्थे पण्डितप्रकाण्डेन श्रीमित्रमिश्रेणेत्यमुपवर्णितम्--

स्वान्तेऽचिन्तयदेकदा परिपदामग्रे समग्रेचरो
हृक्चेतःसुलभेऽपि कैटभरिपौ दृग्गोचरेऽपि स्थितम् ।
दीर्घं कंचिदुपायमस्त्रितया हर्तुं तमः सञ्चितं
सर्वेषामपि दुर्लभं च सुलभीकर्तुं तमाद्रान्तरः ॥ १ ॥
चक्रे श्रीयुतमित्रमिश्रसुकृतिद्वारा दुरारोहणं
श्रीनारायणधाम नाम मधुरालङ्कारमोङ्कारवत् ।
क्षीणक्षीरसमुद्रमुद्रविसमालम्ब्येऽविलम्बे रतो
वैकुण्ठेऽपि विकुण्ठधीरपि निरालम्बो यदालम्बते ॥ २ ॥
यच्छ्रेयोऽवर्धत श्रीभुजभजनवशादस्य गोवर्धनाद्रे-
र्यहोर्दण्डेन रुद्धः परमसुखमसावन्वभूत्कैटभारैः ॥
तेनोच्चोभूय भूयः सुखयति सुभगो रंहसा वीरसिंह-
प्रासादच्छन्नाद्य त्रिभुवनगरिमा बिभ्रदङ्कु तमेवः ॥ ३ ॥
ऊर्ध्वं मूर्ध्नाभिरुन्धद्गुहगरिमभृता रोदसी मध्यमेन
क्षमाधोभागस्य भूमना जयति मधुपुरे मन्दिरं कैटभारैः ॥
पूर्याभावात्प्रपूर्य त्रिभुवनमधुना स्थैर्यमाचर्य बिभ्रत्
ब्रह्मैवान्तः समीधौ यश इव विशदं वीरसिंहस्य राज्ञः ॥ ४ ॥
कृत्वाङ्के स्मेरपङ्केरुहनयनमशङ्केन भूर्मी फणाग्रे
सप्ताधोलोकभृता फणिकुलपतिनाऽबोधि कूर्मस्थितेन ॥
दोःस्तभे वेदमदम्भाद्भुजकुलरिपोर्वीरसिंहस्य शङ्के
न्यस्योर्वीचारमूर्ध्वं पुनरियममुना मीयते सप्तलोको ॥ ५ ॥
वीरसिंहकृतमन्दिरापतेः सुन्दराकृति रराज मन्दिरम् ।
केशवे दधदनन्तलुङ्गिमा वीरसिंहनृपतेरिवाशयः ॥ ६ ॥
घोतांघोवीरसिंहोद्भटवदितगुहामन्दिरं कैटभारै-

राभाति स्तम्भकृटं त्रिभुवनभवनस्येव मेरोर्विरोधि ।
 यत्तुङ्कोत्सङ्गरिङ्गत्तरमतुलकुलं सत्तपारावताना-
 मारात्तारालिमालिङ्गति वियति मुहुः खण्डपिण्डभ्रमेण ॥ ७ ॥
 विषादव्यापादी भृशमनवसादीहृतहरि-
 प्रसादप्रासादो हिमगिरिविवादोपघटकः ।
 बुदेलाभृल्लासक्षितिरमणचूडामणितया
 व्यधत्त व्याधानामपि च परमब्रह्म सुलभम् ॥ ८ ॥
 तदायामं कामं त्रिजगदभिः समं सुमनसां
 तदुच्चैर्भावं कः कथयितुमशक्नुः प्रभवतु ।
 यदङ्के पर्यङ्केऽजनि शशभृदङ्गेन तुलितः
 स यो विश्वातङ्कत्रिपदपदरङ्गत्रिभुवनः ॥ ९ ॥
 विकुण्ठं वैकुण्ठं जलधिमपि कुर्वञ्जलधियम्
 प्रसीदन् प्रासादं भजति भजनीयो दिविषदाम् ।
 तदानन्दस्यानन्दः स्वयमपि सदानन्दलहरी-
 पु वन्दे बुन्देलाकुलजलधिवेलार्जिततपः ॥ १० ॥

इत्यादिभिः—

इन्दिरेन्द्रमधिगत्य सुन्दरे वीरसिंहकृतङ्गमन्दिरे ।
 छत्रयन्त्रुदयते फणीसरः स्वां फणां ध्वजटी न सारुणा ॥ २१ ॥
 प्रासादोद्यत्तुषाराचलमतिरचलन्मण्डलं चण्डभानो-
 स्तं दृष्ट्वा द्रष्टुकामः फणिपतिरुदगान्नाम वैकुण्ठधाम ।
 वैकुण्ठं सन्दधानो रजनिमणिरसौ तन्मणिर्मध्यरात्रौ
 वातव्याधूतपूतध्वजपटममरा वर्णयन्त्येवमेव ॥ २२ ॥
 यः सौन्दर्यमये मुकुन्दनिलये दत्ते क्षणं वीक्षणं
 स्थाणुर्वा पुरुषोऽथवेति वलते तस्मिन् सतां संशयः ।
 नाश्रयं तदपि प्रतीहि यदसावाश्रयभूमा मुने !
 पाषाणप्रतिमामिषोढजडिमा तस्मिन् रमावल्लभः ॥ २३ ॥
 भूयिष्ठानि पदानि कैटभभिदः प्रेष्ठानि भूमण्डले
 तन्नासौ मथुरा नितान्तमथुरा तत्रापि तन्मन्दिरम् ।
 तत्किं नारद ! वेदयामि विदितं ते भावि सर्वं पुरो
 बुन्देलापतिचेतसीव मुरजितत्रैव चित्रायते ॥ २४ ॥

इत्यन्तैः पद्यकदम्बकैः । एभिश्च मन्दिरस्यालौकिकशोभाशालित्वं व्यक्तमवगम्यते ।
 परं चेत्खिद्यते मानसं यदीदृशं दर्शनीयतमं भारतीयशिल्पिकौशलसर्वस्वभूतं श्रीभगवतोऽपरं
 वैकुण्ठसदनभूतं श्रीवीरसिंहमहाराजस्य धार्मिकतामूलकभगवद्वक्तिपरायणताया आदर्शतां
 गतं तन्मन्दिरमस्माकं भारतीयानां दौर्भाग्यात्साक्षात्सपरिवारेण कलिनेवावतीर्णेन
 औरङ्गजेवनामकेन यवनसत्ताया विनिपात्य १६६१ ख्रिस्ताब्दे तत्स्थाने “जुम्मासजिद”
 इत्यभिधाने भवनं निर्माप्य कथामात्रावशेषतां नीतम् । आनन्दकन्दचम्पूग्रन्थस्य मुद्रि-
 तत्वाद्विस्तृतमन्दिरवर्णनदिदृक्षाकौतुकस्य तत् एव पूरयितुं शक्यत्वाद्विस्तृततद्दर्शनसन्नि-
 वेशनेऽत्र समुदासितम् ।

श्रीकाशीराजवंशप्रबलजलनिधेर्मेदिनीमल्लनामा
पूर्णः पीयूषरश्मेः समजनि जनतानन्दसन्दोहसिन्धुः ।
बन्धुर्दीनद्विजानां तदनु च समभूदूर्जितैरजुनाभो
गर्जेत्प्रत्यर्थिसैन्यप्रमथननिपुणैरजुनो भूमिपालः ॥

इत्यादिभिर्द्वाविंशतिपद्यैः परिभाषाप्रकाशोपोद्धाते श्रीमित्रमिश्रेण बुंदेलाधिपतीनां
वंशक्रम इत्थमुपदर्शितः—

मेदिनीमल्लः (काशीराजवंश्यः)

अर्जुनः

मल्लखानः

प्रतापरुद्रः (ओड्डाप्रतिष्ठापकः)

मधुकरशाहः

वीरसिंहदेवः (श्रीमित्रमिश्रस्याश्रयप्रभुः)

जुहारसिंहः

श्रीविक्रमादित्यदेवः

नरसिंहदेवः

वीरसिंहमहाराजस्य राज्यसमयः १६०९ आरभ्य १६२७ ख्रिस्ताब्दे यावत् (इम्पी-
रियल् गजेटियर् एडिसन् वा० १९ पृ० २४३) स एव समयो मित्रमिश्रस्यापि ।
आनन्दकन्दचम्पुसमाप्तौ तन्निर्माणसमयो ग्रन्थकर्त्रा इत्थमुपन्यस्तः—

प्राप्य श्रीमित्रमिश्रोऽयमतमिश्रत्रयोदशोम् ।

अतुलां स तुलां सूरौ गते चम्पुमपुरयत् ॥

मीनारोहिणि रोहिणीसहचरे कृत्वान्तिमे रेवतीं

याते चण्डमरीचिमालिनि तुलां वारे च वाचस्पतेः ।

शाके साष्टगजर्तुभूपरिमिते ज्ञानन्दकन्दामिधां

चम्पू पुरितवान्सितस्मरतिथौ श्रीमित्रमिश्रः कृती ॥

एतेन १६८८ शके तुलास्थे सूर्ये कृष्णपक्षत्रयोदश्यां गुरुवासरेऽस्य ग्रन्थस्य पूर्णं
सञ्जातमिति सिद्धम् । अत्र शकपदं विक्रमाब्दस्यैवोपलक्षकमिति प्रतिभाति । अकबर-
पुत्रजहांगीरसमय एव मित्रमिश्रस्य समय इति तु वीरसिंहमहाराजाश्रयणेन सिद्धमेव ।
तदनुरोधवशात् पूर्वोक्तशकस्य वैक्रमत्वमभ्युपेयमेव ।

वीरसिंहमहाराजस्य पुत्रपौत्रादेर्जुहारसिंहप्रभृतेरपि परिभाषप्रकाशोपोद्धाते वर्णन-
दर्शनात् विचार्यमाणे सोऽयं मित्रमिश्रो न केवलमुक्तमहाराजसमय एवासीत् किन्तु
तत्पुत्रपौत्रादिराज्यकालेऽपि समुपस्थित आसीदिति वादं प्रतीयते ।

एवं च ईशवीयसप्तदशशताब्द्या उत्तरार्धभागेऽस्यावस्थिरिति निर्विवादम् ।

मित्रमिश्रप्रणीतत्वेन प्रसिद्धेषु ग्रन्थेष्ववस्थावत्परिज्ञाता ग्रन्थास्तित्वमे —

१ याज्ञवल्क्यस्मृतिटीका (वीरमित्रोदयाख्या । चौखम्बासंस्कृतग्रन्थमालायां प्रकाशिता)

२ वीरमित्रोदयः (गणितग्रन्थः) अमुद्रितः काशिकराजकीयसरस्वतीभवनस्थः)

३ आनन्दकन्दचम्पूः (काशिकराजकीयसरस्वतीभवनत्प्रकाशिता)

४ वीरमित्रोदयः (द्वाविंशतिप्रकाशात्मको महान् धर्मशास्त्रनिबन्धः)

तत्र वीरमित्रोदयाभिधायो याज्ञवल्क्यस्मृतिटीकायाः प्रारम्भभागे—

उत्तंसस्तीरभुक्तेरखिलबुधगुरुः श्रीसदानन्दधीमान्

श्रीभाजो मित्रमिश्राजगदुपकृतये विभ्रदादेशदीपम् ।

ज्ञानानां दैन्यदोषोपहमकलिभयं याज्ञवल्क्योक्तिकोशात्

दृष्ट्वा स्मृत्यर्थसारं समचिनुत यशोधर्मलक्ष्मीविहारम् ॥

इति पद्यदर्शनेन मैथिलसदानन्दविदुषा निर्माय तन्नाम्ना प्रख्यापिता याज्ञवल्क्य-
स्मृतिटीकेति व्यक्तीभवति । तथा वीरमित्रोदयाख्यग्रणितग्रन्थारम्भे—

दैवज्ञरामेण कृते वीरमित्रोदयाभिधे ।

तद्व्याख्याने शिवकृते स्पष्टं खेटप्रसाधनम् ॥

इति लेखदर्शनात् स ग्रन्थोऽपि दैवज्ञरामेण प्रणीय मित्रमिश्रनाम्ना विख्यापित इति
दृढीभवति । एवं च महाकायः प्रकृतोऽयं वीरमित्रोदयाख्यो निबन्धोऽपि नानाविधविष-
येषु लोकातिशायिचतुरस्रपाण्डित्यशालिनाऽपि सततं राजपरिचर्याचरणपरतया स्वयं
निर्मातुमपारयता मित्रमिश्रेण पण्डितप्रकाण्डान्तरैर्विनिर्माप्य स्वनाम्ना प्रसिद्धिमावा-
पितः स्यादिति भवति सम्भावनास्पदम् । परं सामस्त्येनास्य निर्माणवसरालाभेऽपि
कतिपयस्यांशस्य स्वयं निर्माणसम्भवात् उपरितनलेखत् स्पष्टतरप्रमाणान्तरानुपल-
ब्धिं यावन्नात्र विषये निश्चप्रचतया वक्तुं शुशकम् ।

तदित्थं ग्रन्थकर्तृविषये यथावदुपलब्धमैतिह्यं तदिह प्राज्ञानां समक्षमुपक्षिप्तम् ।
विद्वद्भिरादृतस्य सर्वाङ्गपूर्णस्यास्य निबन्धस्य गौरवविषये न वक्तव्यशेषः । प्रकृतस्या-
दसीयव्यवहारप्रकाशस्य विषये तु विद्वदनुभवसाक्षिक्या याज्ञवल्क्यस्मृतेर्विज्ञानेश्वरीय-
मिताक्षरायास्तत्रतत्रत्याया विषमतायाः समुत्सारणे साधुतत्तात्पर्यप्रकटने चानितरसा-
धारण्यमित्येव पर्याप्तम् । अस्यां भूमिकायां भूयान् विषयो वीरमित्रोदयाख्यटीकासहित-
याज्ञवल्क्यस्मृतेरावन्दकन्दचम्पूश्च भूमिकासाहाय्येन सन्निवेशित इति तत्कर्तारौ खि-
स्ते इयुपाह्वनीनारायणशास्त्रि-साहित्याचार्यश्रीनन्दकिशोरशास्त्रिणौ भूयोऽध्ययवादाहौ ।

सोऽयं व्यवहारप्रकाशः पूर्वं कलिकातायां मुद्रितोऽप्यशुद्धिबहुलतया स्थले स्थले
त्रुटित तथा च ग्रन्थार्थपरिज्ञाने विदुषां महदसामञ्जस्यमावहत् । तत्परिजीहीर्षया संस्कृत्य
पुनरमुं मुमुद्रयिषता प्राचीनार्वाचीननिबन्धजातप्रकाशनबद्धपरिकरेण श्रीजयकृष्णदासगु-
प्तमहाशयेनैतत्संशोधनाय सादरमभ्यर्थितेन मया मुद्रितपुस्तकमाधारीकृत्य काशीस्थरा-
जकीयपुस्तकालयस्थितं लिखितं शुद्धप्राथम्यपरपुस्तकं समानाद्य तदाश्रयेण शोधनकार्यं
समपादि, समयोजि च विस्तृतविषयानुक्रमणिकादिना ।

तदेवं सपरिश्रमं सावधानं च कृतसंशोधनेऽप्यत्र माहशजनमतिमान्द्यसुलभा अक्षर-
योजकादिजाश्च त्रुटीरूपेक्ष्य कलहंसप्रकृतयो गुणैकपक्षपातिनो विपश्चिदपश्चिमाः समनुभवन्तु
धर्मशास्त्रीयव्यवहारकाण्डविषयकचातुरीरसम् । प्रसीदतु चानेन व्यापारेण सकलशङ्करो
भगवान् शङ्कर इत्याशास्ते—

सं० १९८९ चैत्रशुक्लपक्षे

३ तिथौ शनिवासे

वाराणस्याम् ।

विदुषां विधेयो
नेपालाभिजनः
} श्रीविष्णुप्रसाद मण्डारी ।

वीरमित्रोदये-व्यवहारप्रकाशस्थ-

विषयाणां सूची ।

विषयाः	पृ.	प.
मङ्गलाचरणम्	१	१
प्रकरणपरिगणनम्	१	११
विषयाणां नामस्वरूपनिर्देशः	१	१४
अथ परिभाषापरिष्कारप्रकरणम् ।		

इतरोक्तलक्षणनिरासपूर्वकं		
व्यवहारलक्षणनिर्देशः	२	२१
व्यवहारस्य सामान्यभेदाः	५	२२
व्यवहारस्य अवान्तरत्रयोदशभेदानां		
नामस्वरूपनिर्देशः	५	१९
धर्मादीनां निर्णयहेतुत्वम्	६	२९

अथ सामान्यपरिभाषा

तत्र सभानिरूपणम्	८	१०
सभायां धर्माधिकरणस्वरूपकथनम्	८	१६
सभायां सभ्योपवेशनावश्यकता	८	१९
अमुख्यानि व्यवहारदर्शनस्थानानि	८	२५
व्यवहारदर्शनविधिः	९	१५
प्रसङ्गात् देशदृष्टस्वरूपकथनम्	१०	५
व्यवहारदर्शनविधेर्दृष्टादृष्टफलविचारः	१०	२५
सभायामधर्मे दोषाः	११	२४
व्यवहारदर्शनस्य नियमाविध्यपूर्ववि-		
धित्वविचारः	१२	१
शास्त्रविचारे युक्तेरावश्यकता	१३	२३
प्रसङ्गात् आततायिविधाविचारः	१४	२२
आततायिनोऽनेकप्रकाराणां निरूपणम्	१४	२१
अत्र विज्ञानेश्वरमतप्रदर्शनम्	१५	२३
विज्ञानेश्वरमतवचनयोः सङ्गतिः	१६	१०
अत्र भट्टभवदेवमतम्	१६	२९
तत्खण्डनम्	१७	२३
शूलपाणिमतप्रदर्शनम्	१८	१९
मातवधस्योक्तुष्टाततायिनोऽवधे		

विषयाः	पृ.	प.
धर्मं फलं भवति	१९	९
शूलपाणिमतखण्डनम्	१९	२२
स्वमतप्रदर्शनम्	२१	१
व्यवहारदर्शनकालनिरूपणम्	२१	९
देश-जाति-कुलधर्माणां रचनस्या-		
वश्यकत्वकथनम्	२१	३१
प्रसङ्गात् कुलधर्मस्वरूपनिरूपणम्	२२	३
निर्णयः तच्चञ्जातीयनिर्णायकसंमत्या		
कर्तव्यः	२२	३१
प्रादुर्बिवाकलक्षणम्	२४	१
राज्ञः कार्यन्तरव्यप्रतायां तत्प्रतिनिधिः	२४	२०
शूद्रस्य प्रतिनिधित्वनिषेधः	२५	९
अथ सभ्याः	२६	१७
सभ्यसंख्याविचारः	२६	३१
व्यवहारदर्शनार्थं पुरोहितोऽपि राज्ञा-		
ऽधिकर्तव्यः	२८	१९
सभ्यानां बलाबलनिरूपणम्	२८	३०
सभ्यभिन्नानामपि केषाञ्चित् सभाव-		
स्थाननिरूपणम्	३१	१
हिरण्यादिभिः शपथविधानम्	३१	१६
गणकादीनां कर्तव्यनिरूपणम्	३१	२७
सभारूपशरीरस्य दशाङ्गानां निरूपणम्	३१	२०
स्वपुरुषलक्षणम्	३१	२८
गणकलेखकयोरावश्यकगुणनिरूपणम्	३२	१
दण्डदानेऽधिकारिविचारः	३२	१२
सर्वस्त्रकसभास्तरनिरूपणम्	३२	२१
आदियानादेयव्यवहारविचारः	३२	२८
गुरुशिष्यादीनां परस्परं व्यवहारविचारः	३३	२०
प्रसङ्गात् भार्यापुत्रादीनां ताडनविचारः	३३	२९
मदनरत्न-कल्पतरु-रत्नाकरमतखण्ड-		
नम्	३४	३३

विषयाः	पृ.	प.
अथ सदृष्टकसभापति-		
कार्यनिरूपणम्	३५	१६
तत्र आवेदायतुं प्रदनप्रकारः	३५	१६
आवेदनप्रकारः	३५	२१
बलाद्वादननिषेधः	३५	२५
अनावेदिताच्छलादींस्तु कथंचित्		
स्वयं ज्ञात्वा विचारयेत्	३६	२२
छलस्वरूपप्रदर्शनम्	३६	२५
तत्र स्मृतिचन्द्रिकाकारयतल्लण्डनम्	३७	१६
अपराधस्वरूपप्रदर्शनम्	३७	१९
पदस्वरूपप्रदर्शनम्	३७	२५
स्वयं छलादिज्ञानेऽशक्ये स्तोभकसूच-		
कद्वारा विद्यात्	३८	४
स्तोभकस्वरूपप्रदर्शनम्	३८	८
सूचकस्वरूपप्रदर्शनम्	३८	१०
आवेदकावेदनप्रकारः	३८	१५
आवेदनं लेखकेन राजावाज्ञया लेख्यम्	३८	१९
लिखनानन्तरकृत्यनिरूपणम्	३८	२४
आवेदने अभियुक्तस्यैवाधिकारः	३९	१
अभियुक्तानामपि केषांचित् अनाह्वानम्	३९	७
निषिद्धाभियुक्तानां तत्काले आह्वाने		
आवश्यकं तत्प्रतिनिधयः	३९	३२
प्रतिनिधिप्रतिषेधेऽकल्पायाह्वानम्	४०	५
कचित्प्रतिनिधिप्रतिषेधः	४०	१३
आहूतेऽप्यनागते दण्डः	४०	२५
आसेधविधानम्	४१	६
आसेधस्य चातुर्विध्यम्	४१	१९
आसेधप्रतिषेधः	४१	२७
आसेधानर्हस्यासेधे दण्डः	४१	५१
अनासेधनिरूपणम्	४२	९
राजपुरुषाय भूतिदानविधानम्	४२	२९
अभियोगवादीनामुक्तिक्रमः	४३	७
सभापतिना प्रतिभूतग्रहणम्	४३	१३
केचित्प्रतिभूतो न प्राज्ञाः	४३	२७
प्रतिभूतोऽलाभे कर्तव्यम्	४४	११

विषयाः	पृ.	प.
अथ चतुर्णां व्यवहारपादानां		
निरूपणम्	४४	१८
तत्र विज्ञानयोगितप्रदर्शनम्	४५	१
प्रतिज्ञावादीनो निरूपणम्	४५	१७
प्रतिज्ञाख्यव्यवहारपादलक्षणम्	४६	६
प्रसङ्गात् भाषास्वरूपकथनम्	४७	४
विवादे देशादीनां निषेधावश्यकता	४८	१०
भाषादोषाणां निरूपणम्	४८	३१
पक्षाभासानिरूपणम्	४९	२५
पक्षसिद्धौ न्यायान्यायलेखनावश्यकता	५२	२
पक्षस्वरूपप्रदर्शनम्	५२	८
सत्यभाषास्वरूपम्	५२	१६
पक्षस्य भूमिफलकादौ पाण्डुलेख्य-		
करणपूर्वकं पत्रे लेखनविधानम्	५२	२३
पक्षसंशोधनप्रकारः	५३	४
पक्षासंशोधने दण्डादिविधानम्	५३	१४
अन्यथालेखने दण्डविधानम्	५३	१७
पक्षस्य चातुर्विध्यम्	५३	२६
प्रतिज्ञाहानौ वादिहानिः	५४	२
प्रसङ्गात् गुरुस्वरूपनिर्देशः	५४	१८
अथोत्तराख्यपादनिरू-		
पणम्	५४	२१
तत्र निर्दोषभाषायामुत्तरदानविधानम्	५४	२५
उत्तरलक्षणम्	५५	२
ययुत्तरं न ददेत् तदा बलेन दाप्यः	५५	२४
उत्तरस्य चातुर्विध्यम्	५६	१७
प्रसङ्गात् मिथ्योत्तरलक्षणम्	५७	५
अत्र वाचस्पतिमतप्रदर्शनम्	५७	२३
तत्तल्लण्डनम्	५८	६
प्रत्यवस्कन्दनलक्षणम्	५८	१८
प्रत्यवस्कन्दनमिथ्योत्तरयोर्भेदनिर्दर्श-		
नम्	५८	२७
प्रत्यवस्कन्दनप्राङ्न्याययोर्भेदप्रदर्शने		
वाचस्पतिमतल्लण्डनम्	५८	२९
आधर्यलक्षणम्	५९	७

विषयाः	पृ.	प.
तत्र प्रदीपकारमतखण्डनम्	५९	१५
कारणोचरवैविध्ये वाचस्पतिमत- खण्डनम्	६०	५
तत्रैव कात्यायनादिवचनविचारः	६०	१२
प्राङ्न्यायलक्षणम्	६१	१५
प्राङ्न्यायस्य त्रैविध्यम्	६१	२५

अथोत्तराभासरूप-

पणम्	पृ.	प.
तत्र साङ्ख्यविचारः	६४	४
अत्र वाचस्पतिमित्रमतप्रदर्शनम्	६५	२२
तत्खण्डनम्	६६	२०
क्रियापदोपयोगिप्रत्याकलितानिरूपणम्	६८	६
हीनपरिज्ञानोपायकथनम्	७०	१९
हीनलक्षणानि	७०	२०
हीनस्य पञ्चविधत्वम्	७२	१५
हीनलक्षणे क्रियाद्वेषिणो लक्षणम्	७३	४
पञ्चविधेषु हीनेषु अनाधिक्यनिरूपणम्	७३	१७
हीनभेदेन दण्डभेदाः	७३	२१
हीनस्य चातुर्विधेन न्यूनधिक्यनि- रूपणम्	७६	१
हीनत्वप्राप्तौ कालनिरूपणम्	७६	८
हीनस्य पुनर्वादव्यवस्था	७६	२२
प्रत्याकलितादरावश्यकता	७८	५
तत्र नारदीयवचने स्मृतिचान्द्रिकाका- रोक्तव्याख्याप्रदर्शनम्	७८	९
स्वीयव्याख्याप्रदर्शनम्	७८	१३
अत्रापराकृवाचस्पतिमतम्	७८	२४
कल्पतरुस्मृतिचान्द्रिकाकारमतम्	७८	२९
उदयनाचार्यमतप्रदर्शनम्	७९	६
स्वसिद्धान्तमतप्रदर्शनम्	७९	१४

अथ क्रियाख्यव्यवहार-

पादानिरूपणम्	पृ.	प.
तत्र क्रियाया ग्रहणाग्रहणविचारः	७९	२९
साधननिर्देशोऽधिकारिनिर्णयः	८०	१८
अत्र चण्डेश्वरमतप्रदर्शनम्	८१	७

विषयाः	पृ.	प.
तत्खण्डनम्	८१	१६
मितासराकारमतखण्डनम्	८१	२५
क्रियाभेदनिरूपणम्	८१	२८
कार्यक्रिययोः स्वरूपकथनम्	८२	१२
मानुषप्रमाणाभावे दिव्यविधानम्	८२	१
मानुषादौषकीक्रिययोः मानुष्याः क्रियायाः प्राधान्यम्	८२	२५
साक्षिलेख्यदिव्येषु लेख्यप्राधान्यम्	८३	६
साक्षिलेख्यभुक्तिषु विवादभेदेन प्राधा- न्यनिर्णयः	८३	१६
दिव्यक्रियायः प्रयोगावसरः	८४	२
प्रसङ्गात् व्यवहारतत्त्वलेखखण्डनम्	८६	२
मानुषदिव्यप्रमाणयोर्द्वयोरप्यभावे नृपस्यैव प्रामाण्यम्	८६	१५
अथ निर्णयापरपर्यायसिद्धि- पादनिरूपणम्	८६	१५
निर्णयप्रकाराः	८६	२०
निर्णयस्य धर्मादयश्चत्वारो भेदाः	८७	८
धर्मानिर्णयस्य द्वैविध्यम्	८७	१४
व्यवहारनिर्णयस्य द्वैविध्यम्	८७	२४
चरित्रनिर्णयस्य द्वैविध्यम्	८७	२१
राजाज्ञानिर्णयस्य द्वैविध्यम्	८८	२
शास्त्रसम्प्रदायविशेषावसरस्य सम्भवत्वप्र- तिपादनम्	८८	८
धर्मादीनां चतुर्णामुत्तरोत्तरस्य बलवत्त्वम्	८८	२५
यथोक्तप्रकारातिरिक्तप्रकारेण प्रबलत्वक- ल्पने दोषकथनम्	८९	३०
पुनर्पर्यायानिरूपणम्	९०	४
निर्णयानन्तरकृत्यनिरूपणम्	९१	२८
न्यायाधीशस्य अन्यथाव्यवहारकरणे दोषकथनम्	९२	१२
व्यवहाराकरणे दोषकथनम्	९२	२२
सम्यग्व्यवहारदर्शने फलम्	९२	३२
कृतेऽपि व्यवहारः कुत्रचित् अकृतवत् भवति	९३	१२

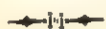
विषयाः	पृ.	प.
स्वतन्त्रास्वतन्त्रनिर्णयः	९९	१२
इति सामान्यपरिभाषा ।		

अथ विशेषपरिभाषा ९६ ११

तत्र प्रत्यभियोगनिर्णयः	९६	१२
निह्नुवादिविधानं तद्विवेचनं च	९८	४
निह्नुवादिविचारे अपरार्कमतप्रदर्शनम्	९८	३१
तत्खण्डनम्	९९	८
वाचस्पतिचण्डेश्वरमतखण्डनम्	९९	१६
विज्ञानयोगिमत्तप्रदर्शनम्	९९	२४
स्वमतप्रदर्शनम्	१०१	१६
अर्थधर्मशास्त्रयोर्विरोधे धर्मशास्त्रस्यैवा-		
नुसरणं कार्यम्	१०२	२२
उत्तरदाने विलम्बोऽनुमतः	१०२	३०
विलम्बे यथाकार्यं कालमर्यादा	१०३	६
विलम्बानर्हाणि कार्याणि	१०४	१

इति विशेषपरिभाषा ।

इति परिभाषापरिष्काराख्यं प्रथमं प्रकरणम् ।

अथ प्रमाणानिरूपणप्रकरणम् ।

तत्र प्रथमं साक्षिनिरूपणम् ।	१०६	२
तत्र साक्षिस्वरूपकथनम्	१०६	३
साक्षिप्रयोजनम्	१०६	१०
साक्षिवाक्यस्य ग्राह्याग्राह्यत्वनिर्णयः	१०६	१८
कृताकृतभेदेन साक्षिणः प्रथमं द्वैविध्यम्	१०६	२५
कृताकृतयोरवान्तरभेदाः	१०६	२६
तत्र कृतस्य पञ्चविधभेदानां निरूपणम्	१०७	१
षड्विधानामकृतभेदानां निरूपणम्	१०७	२३
बृहस्पतिमतेन साक्षिभेदनिरूपणम्	१०७	३०
अनिबद्धस्यापि साक्षित्वम्	१०९	६
साक्ष्ये कालावधिः	१०९	१७
साक्ष्ये योग्यानां निरूपणम्	११०	३
प्रतिवादिजातीया एव साक्षिणः कार्याः	१११	१२
प्रसङ्गात् धर्मिणां स्वरूपकथनम्	१११	२८

विषयाः	पृ.	प.
कार्यानु रूपं साक्षिस्वरूपानिर्णयः	११२	५
लिखितादिरेकोऽपि साक्षी पर्याप्तो		
भवति	११२	१०
साक्ष्ये निषिद्धानां निरूपणम्	११३	१०
भेदात् असाक्षित्वनिरूपणम्	११४	२१
स्वयमुक्तेरसाक्षित्वनिरूपणम्	११५	१४
मृतान्तरस्य असाक्षित्वनिरूपणम्	११५	१७
स्वसम्बन्धनामसाक्षित्वनिरूपणम्	११९	२९
साक्ष्ये प्रतिषिद्धानां कचिद् प्रति-		
प्रसवः	१२०	९
साक्षिषु वृथा दोषारोपे दण्डः	१२१	२१
साक्षिदोषाणां साक्ष्यन्तरेण ग्रहणनिषेधः	१२१	२६
वादिप्रतिवादिभ्यामज्ञाताः साक्षिदोषा		
राज्ञा सम्भूताः प्रकटनीयाः	१२२	९
साक्षिदोषाणां साक्ष्यानन्तरमुद्भाव-		
ननिषेधः	१२२	१९
पश्चादुद्भावेन दण्डः	१२२	२४
साक्षिभिः स्वदोषपरिहारः कर्तव्यः	१२२	३९
निष्प्रमाणदोषोद्भावेन दण्डः	१२३	११
कूटसाक्षिनिर्देशे दण्डः	१२३	२३
कूटसाक्षिपरीक्षा सभापतिनैव कर्तव्या	१२३	२९
कूटसाक्षिलक्षणाणि	१२४	५
साक्षिप्रश्नप्रकाराः	१२५	१
साक्ष्ये अर्थ्यादीनां साक्षिध्यावश्यक-		
त्वानावश्यकत्वाविचारः	१२५	८
साक्षिणामविलम्बेन प्रष्टव्यत्वम्	१२५	३१
प्रश्नात्पूर्वं शपथकरणावश्यकता	१२६	४
साक्ष्यं कचिन्मिलितैर्वक्तव्यं कचि-		
त्पृथक्पृथक् वक्तव्यम्	१२६	८
साक्षिणां भविष्यावश्यकत्वम्	१२६	१९
शपथे विशेषः	१२६	२३
साक्षिषु श्रावणीयानि वचनानि	१२७	२
अत्र हरदत्तमतखण्डनम्	१२८	२८
ज्ञानतोऽपि साक्ष्यादाने दण्डः	१२९	५
साक्ष्यदानविधिः	१२९	१०
साक्ष्युक्तवचनस्य परीक्षाविधानम्	१२९	१४

विषयः	पृ.	प.	विषयः	पृ.	प.
साक्षिभिः साक्ष्यानाभिधाने निर्णयः	१२९	३२	लेख्ये साक्षिण आवश्यकत्वानावश्यकत्वविचारः	१४२	२३
साक्षिवचनाज्जयपराजयव्यवस्थानि- रूपणम्	१३०	१०	बलात्कृतलेख्यस्य वैफल्यम्	१४२	३०
साक्ष्यकवचनस्य परीक्षणावश्यकता	१३१	१	मत्तादिकृतलेख्यस्य निष्फलत्वम्	१४३	५
साक्षिसम्भवे दिव्याश्रयणनिषेधः	१३१	१८	अन्यकृतलेख्यप्रकाराः	१४३	७
साक्षिभिर्वायुगुणैर्गमिहिते सप्ताहपर्यन्तं दैविकराजिकापत्तिमवेक्ष्य तेषां परीक्षा कर्तव्या	१३१	२२	राजशासनलेख्यस्य वैविध्यम्	१४४	७
कूटसाक्षिप्रदर्शक — “उक्तेऽपि”-इति याज्ञवल्क्यवचनस्य व्याख्यानं के- चिन्मतखण्डनम्	१३२	१	राजशासनाख्यलेख्यप्रकाराः	१४५	१०
अथैव अन्यमतप्रदर्शनम्	१३२	१८	जयपत्रे विशेषः	१४६	२
अन्यमते अपरार्कमतप्रदर्शनम्	१३३	३	वसिष्ठमते राजशासनलेख्यस्य चातु- र्विध्यनिरूपणम्	१४६	३२
अन्यमते अपरार्कमतविचारः	१३३	१५	लेख्यप्रयोजनम्	१४७	५
अन्यमतखण्डनम्	१३४	३	पूर्वलेख्यनाशे लेख्यान्तरकरणम्	१४७	१४
कूटसाक्षिणां दण्डार्हत्वं प्रायाश्चि- त्तार्हत्वं च	१३५	४	साक्षिसत्त्वे तैरेव निर्णयः कार्यः	१४७	२७
कूटसाक्षिणां दण्डविवेचनम्	१३५	१५	लेख्यप्रामाण्ये परीक्षाऽवश्यकता	१४८	३
लोभमोहाद्यनुसारेण दण्डविधानम्	१३५	१०	लेख्यप्रामाण्यहानिनिर्देशः	१४८	२४
अत्रापराकर्मतम्	१३५	३०	उन्मत्तादीनां लेख्यं न हीयते	१४९	१
साक्ष्यनिष्ठे दण्डविधानम्	१३७	५	कूटलेख्यलक्षणम्	१४९	५
अन्यथोक्तौ सत्यां पुनरन्यथोक्तौ द- ण्डविधानम्	१३८	१	लेख्यपरीक्षाप्रकारः	१४९	१३
अन्योपन्यस्तसाक्षिणां संवादाने भेद- ने वा अर्थहानिः	१३८	३	लेख्यदोषोद्भावेन वादिना तत्पुत्रेण वा उद्धारः करणीयः	१४९	२८
साक्षिणां कचिदसत्यभाषणस्य अनुज्ञा	१३८	१७	दोषानुद्धारे दण्डः	१५०	५
प्रसङ्गात् ब्राह्मणवधनिषेधो वधस्था- नीयदण्डनिरूपणं च	१३८	३१	राजशासनलेख्यानिश्चयप्रकारः	१५०	५
अनृतभाषणनिमित्तप्रायाश्चित्तविधानम्	१३९	२८	लेख्यस्य कूटत्वेन दूषणे साधने वा शरीरदण्डविधानम्	१५०	१४
शत्रुस्य प्रायाश्चित्तम्	१४०	२०	लेख्यप्राबल्यनिर्णयः	१५०	२४
इति प्रमाणनिरूपणे साक्षिनिरूपणम् ।			लेख्ये साक्षिण उपन्यासे निर्णयः	१५१	२३
अथ लेख्यानिरूपणम्	१४१	७	इति प्रमाणनिरूपणे लेख्यानिरूपणम् । साक्षिलेख्ययोः शाब्दे अन्तर्भावप्रति- पादनम्	१५२	६
लेख्यस्य वैविध्यम्	१४१	१२	अथ भुक्तिनिरूपणम्	१५२	१५
लेख्यस्यावान्तरभेदाः	१४१	१४	तत्र भुक्तेरितरप्रमाणान्तर्गतत्वविचारः	१५२	१६
लौकिकलेख्यानां स्वरूपानिर्देशः	१४१	२१	भुक्तेः प्रामाण्यविचारः	१५२	२५
स्वकृतान्यकृतभेदेन लेख्यस्य द्वैविध्यम्	१४२	२१	अत्र कल्पतरुकारमतखण्डनम्	१५४	१६
			आगमाभावनिश्रये भुक्तेर्निष्फलत्वम्	१५५	१५
			मुक्त्यभावे साक्षिलेख्यसत्त्वेऽपि न स्थिरत्वम्	१५६	११

विषयाः	पृ.	प.	विषयाः	पृ.	प.
काचित् भूमेर्हिरण्यादेश्च स्वाम्यहानिः	१५७	१३	दिव्यदाने नियमः	१७१	१
अत्रापराकर्मतत्प्रदर्शनम्	१५८	१६	दिव्यविशेषानिरूपणम्	१७१	३२
तत्त्वण्डनम्	१५८	३०	मध्ये तण्डुलाख्यदिव्यस्य विषयक-		
मिताक्षराकारमतप्रदर्शनम्	१५९	२३	धनम्	१७३	१३
तद्विचारः	१६०	४	द्रव्यसंख्यया दिव्याविशेषाः	१७३	१९
भवदेवमतप्रदर्शनम्	१६०	१९	तामादीनां माननिरूपणम्	१७५	२६
तत्र प्रदीपकृतमतप्रदर्शनम्	१६१	१४	ब्रह्मणा दिवर्णभेदेन दिव्यव्यवस्था-		
प्रदीपकृतदेवमतयोर्विवेचनम्	१६१	५	पनम्	१७७	१२
पुनः प्रदीपकृतोऽपरमतप्रदर्शनम्	१६३	८	ह्रींवातुरादिभेदेन दिव्यव्यवस्थापनम्	१७७	२०
तत्त्वण्डनम्	१६३	२४	केवा चित् साक्षाद्व्यकरणनिषेधः	१७९	२७
वाचस्पतिमतप्रदर्शनम्	१६४	१३	दिव्ये कालनिर्णयः	१८०	२८
तन्निरसनम्	१६४	१७	दिव्ये देशनिर्णयः	१८१	१४
स्वमतप्रतिपादनम्	१६५	३	सर्वदिव्यानां साधारणो विधिः	१८३	६
अपराधाभावे आध्यादौ हान्यभाव-			दिव्यप्रयोगकालकथनम्	१८५	२७
निरूपणम्	१६५	१३			
आध्यादिभोगे दण्डाधिक्यम्	१६५	२४	अथ दिव्यप्रयोगे विशेषेण		
क्वचिदन्वयापि हान्यभावकथनम्	१६५	२९	धटदिव्यविधिः	१८६	८
क्वचिदकदेशोपभोगेन समस्तसिद्धिः	१६६	३०	तत्र धटशालानिर्माणप्रकारः	१८६	९
विच्छिन्नभोगनिर्णयोपायकथनम्	१६७	४	धटार्थ काष्ठादिनिर्णयः	१८६	१४
			धटनिर्माणप्रकारो धटप्रमाणं च	१८७	९
इति प्रमाणनिरूपणे भुक्तिनिरूपणम् ।			प्रसङ्गात् अङ्गुल्यादिप्रमाणनि-		
अथ युक्तिनिरूपणम्	१६७	१८	रूपणम्	१८७	२५
तत्र युक्तेः स्वरूपनिरूपणम्	१६७	१८	धटारोहणविधिः	१८८	३१
युक्तिप्रवृत्तिस्थलानिदर्शनम्	१६७	२५	धटपरीक्षणवश्यकता	१८९	१८
अन्यथासिद्धयुक्त्यभावे शपथा-			परीक्षणप्रकारः	१८९	२४
भ्यस्तुक्ता	१६८	१५	तोलनानन्तरं कर्तव्यं कर्म	१९०	१
इति प्रमाणनिरूपणे युक्तिनिरूपणम् ।			धटपूजाविधानम्	१९०	१३
चोदनाप्रतिकालस्वरूपकथनम्	१६८	१०	धटामन्त्रणमन्त्राः	१९०	२१
चोदनाप्रतिकालस्य युक्त्यादिसह-			पुनर्धटारोहणविधानम्	१९१	७
कार्यपेक्षाकथनम्	१६८	३१	पुनराारोहणकाले अभिमन्त्रणमन्त्राः	१९१	१६
चोदनाप्रतिकालप्रवृत्तिस्थलानि-			मन्त्रोच्चारणानन्तरं कालपरीक्षण-		
दर्शनम्	१६९	६	विधानम्	१९१	२८
अथ दिव्यनिरूपणम्	१६९	२३	कालप्रमाणनिरूपणम्	१९२	१
तत्र दिव्यस्वरूपनिदर्शनम्	१६९	२४	जयपराजयाचिन्हप्रदर्शनम्	१९२	११
दिव्यभेदनिरूपणम्	१७०	१	शिक्यच्छेदादौ पुनस्तोलनविधानम्	१९३	६
तुलादीन महाभियोगे प्रयोगः	१७१	११	इति धटदिव्यविधिः ।		

विषयाः पृ. प.

अथाग्निदिव्यविधिः १९३ २६

तत्रादौ मण्डलविधानम् तत्तद्देवता-

नामनिर्देशश्च १९३ २९

मण्डलपरिमाणकथनम् १९४ १५

मण्डलेषु कुशप्रसारणम् १९५ २४

मण्डलेषु शान्तिहोमविधानम् १९५ २८

अयःपिण्डप्रतापनम् १९५ ३२

अयःपिण्डस्य परिमाणादिनिरूपणम् १९६ ७

वह्निपूजायां विशेषः १९६ ३१

ततः प्रथमे मण्डले अवस्थानविधानम् १९७ २

स्थितस्य करशोधनम् १९७ १०

शोधनप्रकारः १९७ १७

शोधनानन्तरं प्राङ्मुखीकरणम् १९७ २५

ततलोहापिण्डे अभ्यभिमुख्यमन्त्राः १९८ २५

हस्तयोरयःपिण्डप्रक्षेपः २०० १

शुद्धीतपिण्डः सप्त मण्डलान्यतिक्रमेत् २०० १५

मण्डलान्यतिक्रम्य पिण्डविसर्जनम् २०० २१

निरूपणानन्तरं पुनर्हस्तनिरूपणम् २०१ १२

निरूपणे शुद्धशुद्धिप्रत्यायकानि ल-

क्षणानि २०१ १५

केषुचिन्मित्रेषु पुनरग्निधारण-

विधानम् २०१ ७

इत्यग्निदिव्यविधिः ।

अथ जलदिव्यविधिः २०३ २४

तत्रादौ मण्डलविधानम् २०३ २७

शरधनुषोः पूजनम् २०३ २८

धनुरादीनां प्रमाणम् २०४ १

शरप्रक्षेपे अधिकारिनिर्णयः २०४ १६

प्राज्ञाप्राज्ञजलविचारः २०४ २४

ततो वरुणपूजाविधानम् २०५ ७

जले पुरुषस्थापनम् २०५ ११

जलाभिमन्त्रणविधानम् २०५ २४

अभिमन्त्रणमन्त्राः २०५ ३१

शोधस्य जले प्रवेशः २०६ १६

शरप्रक्षेपविधानम् २०६ २९

कचित् शरक्षेपनिषेधः २०७ १

विषयाः

पृ. प.

शरप्रक्षेपानन्तरं परीक्षार्थं कृत्य-

विशेषः २०७ ६

इति जलदिव्यविधिः ।

अथ विषदिव्यविधिः २०८ २०

तत्र विषदाने कालनिर्णयः २०८ २५

विषस्य शार्ङ्गादिभेदाः २०८ २७

कालभेदेन विषप्रमाणनिर्णयः २०८ २९

वर्ज्याणि विषाणि २०९ ८

विषस्वरूपाणां निर्देशः २०९ १५

घृतप्लुतं विषं देयम् २०९ २८

घृतप्रमाणम् २१० ६

विषदानप्रकारः २१० १४

विषाभिमन्त्रणमन्त्राः २१० २४

विषभक्षणविधानम् २११ ५

शुद्धशुद्धिप्रकारकथनम् २११ ८

प्रसङ्गात् विषवर्गानां लक्षणानि २११ १७

संशुद्धौ चिकित्साविधानम् २१२ ६

इति विषदिव्यविधिः ।

अथ कोशदिव्यविधिः २१२ १२

कोशपानप्रकारः २१२ १४

कोशपाने देवतानिर्णयः २१२ २२

स्वल्पेऽपराधे तत्तद्देवताऽऽयुधोदकं

ग्राह्यम् २१३ २९

आयुधग्रहणे विशेषः २१४ ४

कोशपाने सति शुद्धशुद्धिनिर्णयप्रकारः २१४ ७

इति कोशदिव्यविधिः ।

अथ तण्डुलदिव्यविधिः २१५ १२

तण्डुलदिव्यदानेऽपराधविचारः २१५ १५

तण्डुलदाने पूर्वदिनकृत्यनिरूपणम् २१५ १८

दिव्यदानदिवसे प्रातःकृत्यनिरूपणम् २१५ २९

तण्डुलभक्षणे स्थानकालनिर्णयः २१५ ३१

भक्षणानन्तरं तन्निष्ठीवनविधानम् २१६ ६

शुद्धशुद्धिनिर्णयोपायकथनम् २१६ ११

इति तण्डुलदिव्यविधिः ।

विषयाः	पृ.	प.
अथ तत्तमावदिव्यविधिः २१६ १९		
तत्र पाषादिविचारः	२१६	२२
पात्रे घृततैलपूरणम्	२१६	२४
तत्र माषकनिकेपादिविधानम्	२१६	२८
तत्तमाषोद्धरणप्रकारः	२१७	५
घृताभिमन्त्रणमन्त्रः	२१७	१७
शुद्धिनिर्णयोपायकथनम्	२१७	२८

इति तत्तमावदिव्यविधिः ।

अथ फालदिव्यविधिः २१८ ५

तत्र फालप्रमाणम्	२१८	७
फालदिव्यानुष्ठानप्रकारः	२१८	९
शुद्धिनिर्णयोपायप्रदर्शनम्	२१८	१४

इति फालदिव्यविधिः ।

अथ धर्मजदिव्यविधिः २१८ १७

तत्र धर्मजादिव्यानुष्ठानेऽपराध		
निर्णयः	२१८	१९
धर्मजानुष्ठानप्रकारः	२१८	२१
धर्माधर्माभिमन्त्रणमन्त्राः	२१९	१६

इति धर्मजदिव्यविधिः ।

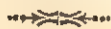
अथ शपथदिव्यविधिः २१९ २७

ब्राह्मणादिभेदेन शपथे विशेषः	२२०	६
शपथानुष्ठानानन्तरं कलविषये का-		
लावर्धनिर्णयः	२२०	२१
शुद्धिनिर्णयप्रकारप्रदर्शनम्	२२०	२५
मिथ्याशपथकरणे दोषप्रदर्शनम्	२२१	१
स्मृतितत्त्वकारादिमतखण्डनपूर्व-		
कं शपथस्य दिव्यत्वप्रतिष्ठापनम्	२२१	१५

इति शपथदिव्यविधिः । दिव्यनिरूपणं च ।

इति प्रमाणानिरूपणाख्यं द्वितीयं

प्रकरणम् ।

विषयाः	पृ.	प.
अथ प्रमेयनिरूपणप्रकरणम् ।		

तत्र प्रथमं व्यवहारपदनिरूपणे
व्यवहारपदानामुद्देशः २२४ १
अथ ऋणादानाख्यपदनिरू-

पणम् २२४ ९

तत्र ऋणादानस्य सप्तविधभेदस्वरूप-		
प्रदर्शनम्	२२४	१६
ऋणादाने दानविधिः	२२४	२४

अथ वृद्धिनिरूपणम् २२५ १०

तत्र वृद्धिप्रकारप्रदर्शनम्	२२५	१६
वृद्धिप्रकाराणां स्वरूपानिर्देशः	२२५	२३
वृद्धेः परिमाणप्रदर्शनम्	२२७	३
अधमर्णविशेषे वृद्धिविशेषकथनम्	२२८	४
ब्रह्मविशेषे वृद्धिविशेषकथनम्	२२८	१५
देशभेदेन परावृद्धेः प्रदर्शनम्	२२९	३२
वृद्धिविशेषाभावे द्विगुणवृद्धेर्ग्रहण-		
विधानम्	२३०	५

वृद्ध्युपरमस्य क्वचिद् व्यविशेषे
अपवादकथनम्

शिक्षावृद्ध्यादीनामनुपरमः	२३१	९
क्वचिदनङ्गीकृताऽपि वृद्धिर्भवति	२३१	१३
कालावध्यनङ्गीकारे षण्मासादूर्ध्व		
वृद्धिर्भवति	२३१	२१

प्रतियाचितस्य प्रातिदानस्य वृद्धिवि-
शेषकथनम्

याचितकं प्रगृह्य अप्रातिप्रदायैव देशा-
न्तरगमने विशेषः

प्रतियाचितेऽप्यप्रातिप्रदाय देशान्त-
रगमने विशेषः

देशान्तरगमनाभावे याचितकस्य
वृद्धिविशेषः

गृहीतपण्यस्य मूल्यमदत्त्वा देशान्त-
रगमने वृद्धिविशेषः

तत्रापि प्रतियाचिते सति विशेषः

विषयाः	पृ.	पं.
पण्यादिष्वकृतवृद्धेरपवादकथनम्	२३३	१३
प्रातिभाष्यादिषु वृद्धभावनिरूपणम्	२३४	२
इति ऋणादाने वृद्धिनिरूपणम् ।		

अथ ऋणादाने आधिनि-

रूपणम् २३४ २१

तत्र आधिः सामान्यलक्षणम्	"	२२
आधिभेदानां तत्स्वरूपाणां च प्र-		
दर्शनम्	"	२४
प्रकारान्तरेण आधेऽन्तर्विध्यम्	२३५	१२
आधिः परिपालनावश्यकता	"	१९
बलात्कारेण आधिभोगे निर्णयः	२३६	१४
बलात्काराभावे आधिभोगे निर्णयः	"	२०
गोप्याधित्वेन स्थापितदास्यादेः कर्मका-		
रणे विशेषान्तरकथनम्	"	२३
आहितदास्यादेः पीडने व्यवस्था	२३७	७
आधावन्यथाकरणे व्यवस्था	"	१०
दैव-राजकृते विनाशे विशेषः	"	१५
आधिविनाशे तन्मूल्यदानाविधानम्	"	२१
भोगविकृतधस्तथैवार्पणे मूलनाशः	२३८	१०
बहुमूल्याधिनाशे विशेषः	"	१३
बलात् वृद्धिग्रहेण दण्डविधानम्	"	२८
आधिनाशेऽपि धनग्रहणे दण्ड-		
विधानम्	२३९	२
रक्ष्यमाणाधेरसारत्वे धनमाध्यन्तरं		
वा देयम्	"	८
लेख्यमात्रेण सिध्यभावप्रातिपादनम्	"	१९
द्वयोर्धनिकयोरेकस्य वस्तुना दुष्टाधम-		
निकेन आधिकरणे निर्णयः	"	२७
द्वयोरपि भोगसत्त्वे निर्णयः	"	३२
आधिविशेषे भोगाभावे निर्णयः	२४०	८
द्वयोरैकमार्धं कुर्वतोऽधमर्गस्य दण्ड-		
विधानम्	"	१३
आधिविशेषे दण्डविशेषः	"	१८
उपादानादियौगपथे निर्णयः	"	२२
साक्षिलेख्यासिद्धयौल्लेख्यासिद्धस्य		
बलवत्त्वम्	"	२५

विषयाः	पृ.	पं.
लेख्यसिद्धत्वविशेषे बलाबलाविचारः	२४०	३०
प्रसङ्गादाननिर्दिष्टनिर्दिष्टपदयोरर्थवि-		
वेचनम्	२४१	३

आधिकरणकाले विद्यमानत्वसाम्ये		
व्यवस्था	"	११
कुत्राचिन्नराधिक्रियाया बलवत्त्व-		
कथनम्	"	१९
निर्दिष्टत्वाविशेषे पुर्वक्रियाया एव		
बलवत्त्वम्	"	२३
आध्यादीनां यौगपथे निर्णयः	२४२	२
आधीकृतधनस्य स्वत्वनिवृत्तिकाल-		
निर्णयः	"	८
बन्धकमोचनाम्नागधमर्गमरणदौ		
व्यवस्था	२४३	१९
गोप्याधिभोगे विशेषकथनम्	२४४	१४
फलभोग्याधिविषये विशेषः	२४६	११
भोग्याधिविषये क्वचिद् विशेषः	"	१७
इति ऋणादाने आधिनिरूपणम् ।		

अथ ऋणादाने प्रतिभूनि-

रूपणम् २४७ ६

तत्र सामान्यप्रतिभूस्वरूपम्	"	७
प्रतिभूभेदाः	"	८
प्रातिभाष्यस्वीकारप्रकारः	"	१३
दर्शनप्रतिभुवा दर्शनीयत्वनिर्णयः	"	२४
प्रत्ययादिप्रतिभुवां मुक्तिनिर्णयः	२४८	१
याज्ञवल्क्यादिमतेः प्रतिभुवां भेदाः	"	८
दर्शनप्रतिभुवे कालावधिदान निर्णयः	"	३१
कणिकानामदर्शनादौ प्रतिभूभि-		
स्तद्वर्णं देयम्	२४९	६
प्रतिभुवि मृते तत्पुत्रादिविषये प्राति-		
भाव्यव्यवस्था	२५०	३
प्रतिभूपुत्रादीनां मूलप्रावधाना-		
दानव्यवस्था	"	२२
विषयविशेषे सवृद्धिकदानविधानम्	२५१	७
अनेकपतिभूदेयविषये दानपकार-		
कथनम्	"	२१

विषयाः	पृ.	पं.	विषयाः	पृ.	पं.
अनेकेषु प्रतिभूषु एकस्मिन् मृते			कर्मकरणाशक्तौ बन्धनागारे वासनम्	२६२	५
दानव्यवस्था	२५१	२९	अशुभकर्मकारणे विशेषः	"	९
प्रतिभाव्यापलापे दण्डविधानम्	२५२	१४	युगपदानेकोत्तमर्मसमवाये दानालोकम्	"	१४
प्रतिभूषो धनग्रहणप्रकारः	"	२०	तत्रापि धनस्याल्पत्वबहुत्वे विशेषः	"	२४
प्रतिभूदत्तस्य प्रतिक्रियाविधिः	"	२४	अधमर्णाभावे तत्पुत्रेण कृणं देयम्	२६३	२
प्रतिक्रियाविधौ केचिन्मतखण्डनम्	२५३	१०	पुत्रैः पित्रर्णदाने हेतुकथनम्	"	१०
स्मृतिचन्द्रिकाकारमतखण्डनम्	२५४	५	अप्राप्तव्यवहारस्याभिधाह्वाननिषेधः	"	२२
पश्चाद्विष्णुविषये विशेषः	"	१६	प्रसङ्गात् षोडशवार्षिकस्य व्यवहारस्त-		
प्रतिभाव्ये निषिद्धानां प्रदर्शनम्	"	३६	त्वकथनम्	"	३१
प्रसङ्गात् पतिपत्न्योर्विभागविचारः	२५५	१६	बहुपुत्रसत्त्वे तेषां विभक्ताविभक्तभेदेन		
तत्र केचिन्मतखण्डनम्	"	३०	दानप्रकारः	२६४	३
इति ऋणादाने प्रतिभूतिरूपणम्।			पौत्रादीनां दानप्रकारः	"	१०
अथ ऋणादाने ऋणग्रह-			पितरि प्रोषिते विश्रुतिवर्षाद्धर्मेव		
णप्रकारकथनम्	२५६	२०	तद्वर्णं दातव्यम्	"	३१
तत्र ऋणग्रहणोपायानां धर्मादीनां			सूनादिकृतं तद्वर्णं पुत्रादिभिर्न देयम्	२६५	१६
प्रदर्शनम्	"	२७	पित्रात्मादिकृतसमवाये दानक्रमः	२६६	८
धर्मादीनां स्वरूपनिर्दर्शनम्	२५७	५	अनेकऋणदातुसमवाये क्रमकथनम्	"	२२
पुरुषापेक्षणेन धर्माशुपायानां			प्रसङ्गात् पुत्रातिरिक्तानां रिक्थप्राप्ति-		
प्रयोगव्यवस्था	"	१९	त्वकथनम्	२६७	२१
देशाचाराख्योपायस्वरूपप्रदर्शनम्	"	२८	क्रीवादीनां रिक्थप्राप्तिहावाभावकथनम्	२६८	४
अधमर्णेन 'न ददामि' इत्युक्तौ व्यवस्था	२५८	१३	पुत्रातिरिक्तानां योषिदप्राप्तिव्यति-		
अत्र प्रतिभूविशेषे निषेधः	"	१९	पादनम्	"	११
धर्माशुपायेन साधयन् धानिको राज्ञा			अनेकासां योषितां सत्त्वे तत्र प्रथमा-		
न निवारणीयः	"	२६	दियोषिदप्राप्तिभेदेन ऋणापाकरणेऽधि-		
साध्यमाने सति राजसमीपगमने दण्ड-			कारकथनम्	"	१३
विधानम्	२५९	३	प्रसङ्गात् पुनर्भूणां स्वैरिणीनां च भेद-		
विप्रतिपत्तौ विशेषकथनम्	"	१७	स्वरूपकथनम्	"	२२
असम्प्रतिपत्तेर्य व्यवहारतिरिक्तोपा-			ऋणदाने योषिदप्राप्तिषु अधिका-		
यनिषेधः	"	२७	रिनिर्णयः	२६९	८
सन्देहे सति धनग्रहणेऽर्थहानिदण्डयो-			प्रसङ्गात् योषिदग्रहणस्याशास्त्रीयत्व-		
विधानम्	२६०	६	प्रतिपादनम्	"	१४
अधमर्णस्य धनदानाशक्तौ शक्य-			योषिदप्राप्तपुत्रादीनां ऋणदाने क्र-		
पेक्षं ग्रहणविधानम्	२६१	९	मविचारः	"	२०
तत्र हानजातीनां धनदानाशक्तौ तेभ्यः			पुत्रपौत्रयोः प्रपौत्रापेक्षया वैषम्यप्रद-		
कर्म कारयेत्	"	१४	र्शनम्	"	२९
			ऋणदानक्रमविचारे वादभयङ्कर-		
			कृन्मतखण्डनम्	२७०	२२

विषयाः.	पृ.	पं.
दायभागानर्हस्यापि भूयिष्ठधनवत्त्वे		
योषिदग्राहस्यादाप्यत्वम्	२७१	२४
पितृव्यादिभिः पितृधनस्थापने ते		
एव दाप्याः	"	२०
पितृव्यादिभिः कुटुम्बार्थं ऋणकरणे		
कुटुम्बिना दातव्यम्	२७२	६
स्वातुक्तानाभावेऽपि देयत्वम्	"	१७
कुटुम्बार्थव्यतिरिक्तकरणे तद्वर्ण		
भार्यादिभिर्न देयम्	"	२३
कुत्रचित् पुत्रकृतघृणं पित्रा देयम्	२७३	१२
भर्त्रादिभिः सह ऋणकरणे तद् भार्यया		
दातव्यम्	"	२४
भार्यया कृतस्य ऋणस्य कुत्रचित्		
भर्तृदातृत्वम्	२७४	८
कुत्रचित् पतिकृतं ऋणं पत्न्या		
दातव्यम्	"	२५
मातृकृतं पुत्रस्य दातृत्वम्	"	२०
कुटुम्बार्थं कृते ऋणे दातुर्निर्णयः	२७५	९
उत्तमणभावे ऋणग्रहणे तत्पुत्रायाधि-		
कारिर्निर्णयः	"	३१
अधिकार्यभावे तद्वर्ण जलनिक्षेपा-		
दिविधानम्	२७६	८
समग्र-सञ्चिद्वर्णदानासामर्थ्ये		
व्यवस्था	"	१९
ऋणाप्रतिदानेऽनिष्टकथनम्	२७७	६
लेख्यारुढऋणप्रतिदानानन्तरं		
कृत्यम्	"	२१
साक्षिमवृणं ससाक्षिकं प्रतिदेयम्	"	२०
उत्तमर्णेन ऋणसाधने राज्ञा अधमर्णा-		
दण्डो ग्राह्यः, उत्तमणविभूतिश्च ग्राह्या	२७८	५
कौटिल्यात् ऋणाप्रतिदाने दण्डवि-		
धानम्	"	२४
इति प्रमेयनिरूपणे ऋणादानाख्य-		
व्यवहारपदनिरूपणम् ।		

विषयाः	पृ.	पं.
अथ निक्षेपाख्यव्यवहारपद-		
निरूपणम्	२७९	२३
तत्र निक्षेपस्य लक्षणम्	"	२४
निक्षेपस्य न्यासोपनिधयोरातिरिक्तत्व-		
प्रतिपादनम्	"	२८
प्रसङ्गात् न्यासस्वरूपकथनम्	"	२८
उपनिधिस्वरूपकथनम्	२८०	१
निक्षेपस्थापनप्रकारः	"	२०
ग्राहकस्य निक्षेपादिरक्षणवश्यक-		
त्वकथनम्	"	२८
रक्षणां रक्षणयोः फलदोषकथनम्	२८१	४
देवराजादिजाते निक्षेपोपघाते दोषा-		
भावकथनम्	"	१२
दैवपदार्थकथनम्	२८२	१
निक्षेपनाशे व्यवस्था	"	८
निक्षेपनाशे दोषाणां भदर्शनम्	"	१२
निक्षेपनाशे उपेक्षादिकारणभेदेन		
दाप्यभेदः	"	३०
याचितेऽप्यदत्तस्य निक्षेपस्य दैवादि-		
ना नाशेऽपि मूल्यमात्रदानं दण्डश्च	२८३	१
निक्षेपोपभोगे दण्डः	"	१६
निक्षेपापहरणे व्यवस्था	"	२८
निक्षेपापहारे निर्णयः	२८४	१
ससाक्षिकनिक्षेपस्थापकस्यासत्य-		
वाहित्वे दण्डविधानम्	"	८
असाक्षिकनिक्षेपस्थापकस्यासत्य-		
वाहित्वे दण्डः	"	१३
प्रहीतृस्थापकयोर्द्वयोरप्यनृतवादि-		
त्वे दण्डः	"	१८
अकाले निक्षेपदाने व्यवस्था	"	३१
अत्र प्राङ्गिवाककर्तव्यम्	२८५	६
राजकर्तव्यम्	"	१२
निक्षेपप्रहीतृः कर्तव्यकथनम्	"	१९
स्थापककर्तव्यकथनम्	"	२४
स्थापकमरणे निक्षेपव्यवस्था	२८६	६

विषयाः	पृ.	पं.
याचितादिष्वपि निक्षेपेऽभिहितः		
एव धर्माः	२८६	६१
शिल्पिषु दत्तन्यासनाशे निर्णयः	२८७	१६
याचितकविषयेऽपि विशेषकथनम्	२८८	६
नेजकहस्तदत्तवस्त्रविनाशे व्यवस्था	"	६२
वस्त्रप्रक्षालनादिविषये नेजककर्तव्य- कथनम्	२८९	६
शिल्पिन्यासोपभोगादौ दण्डविधानम्	"	१५
दत्तमुषणादिग्रहणप्रकारः	"	२२
इति निक्षेपाख्यव्यवहारपदनिरूपणम् ।		

अथास्वामिविक्रयाख्य-

व्यवहारपदनिरूपणम् २८०

तत्र अस्वामिविक्रयलक्षणम्	"	१३
अस्वामिलक्षणम्	"	१२
अस्वामिकृतस्याकृतत्वकथनम्	"	११
अस्वामिविक्रीतस्ववस्तुदर्शने तद्- ग्रहणविधानम्	२९१	११
राजाज्ञया तद्वस्तुक्रयणे दोषाभाव- कथनम्	"	२९
अप्रकाशितवस्तुक्रयणे दोषः	"	१५
अन्यविक्रीतं स्ववस्तु स्वामिना राजाज्ञयैव ग्राह्यम्	२९२	१२
परहस्तात् स्ववस्तुग्रहणासामर्थ्ये व्यवस्था	"	१७
स्वामिना स्ववस्तुषु साक्ष्यादिभिः स्वत्वं साधनीयम्	"	२६
असाधने दण्डविधानम्	"	३०
साधकप्रमाणेषु दिव्यस्यान्तर्भाव- विचारः	२९३	५
कृतस्वकीयस्य धनस्य स्वकीय- त्वानपगत्यैव दानविक्रयाद्यभावे साधनीया	२९४	७
राजपुरुषानीतस्य क्रेतुः कर्तव्य- कथनम्	"	१४
विक्रेतुर्विवादाकरणे पराजये सत्येव वा तद्वैयर्थ्यं स्वामिने देयम्	"	१७

विषयाः	पृ.	पं.
विक्रेतरि देशान्तरे गते कालदानम्	२९५	१
कालावधतिक्रमे क्रयसाधनं कुर्यात्	"	३
अस्वामिविक्रीतं नष्टधनं क्रयः		
क्रये साधितेऽपि ग्राह्यम्	"	१६
कचित् धनग्रहणे अधिमूल्यदान- विधानम्	"	२२
उभयोरर्धदानौ कारणकथनम्	"	३१
मूलोपस्थापनक्रयसाधनयोः मूलो- पस्थानमेवादरणीयम्	२९६	१०
मूलदर्शनक्रयप्रकाशनाभावयोर्दण्ड- विधानम्	"	१५
उभयपक्षेऽपि प्रमाणाभावे स्वयं निर्णयः कार्यः	"	२६
स्वाम्यनुमतिमन्तरेण तद्वनोपभोगे दण्डविधानम्	"	३२
धनभेदेन दण्डभेदः	२९७	६
स्वीयं नष्टधनं राजपुरुषैः कथञ्चित्वा- प्य राज्ञे समर्पितं वर्षमध्ये स्वत्व- साधनेन प्राप्नोति	"	१८
ग्राह्यार्थं कालविशेषः	"	२४
इत्यस्वामिविक्रयाख्यव्यवहारपदनिरूपणम् ।		

अथ सम्भूयसमुत्था-

नाख्यव्यवहारपदनि-

रूपणम्	२९७	३०
तत्र सम्भूयसमुत्थानस्वरूपप्रदर्शनम्	"	३१
सह वाणिज्यादिकरणे अधिकारिणां प्रदर्शनम्	२९८	१२
तत्रानधिकारिणां लक्षणम्	"	१८
सम्भूयवाणिज्यादिकरणे द्रव्यानु- रोधेन लाभः	"	२४
संवित्करणे तदनुरोधेन व्ययला- भौ कल्प्यौ	"	३३
सम्भूयकारिणां कर्तव्यकथनम्	२९९	५
सम्भूयकारिणां मिथोविवादे निर्णय- प्रकारः	"	१७

विषयः ।	पृ.	पं.
सम्भूयकारिणां कस्यचिद्ब्रह्मकवे निर्णयः	२९९	२१
सम्भूयकारिषु कस्यचिदशक्तवे निर्णयः	"	२९
देवतो राजतो वा द्रव्यनाशे निर्णयः	३००	१
प्रातिस्विकदोषतो द्रव्यहानौ निर्णयः	"	६
विहतवादितो रक्षितुर्दशमांशदानम्	"	१५
समवायिभिः सह प्रातियाचनाद्यकरणे लाभहानिकथनम्	"	२९
सम्भूयकारिणामृत्विजां कर्तव्य- कथनम्	३०१	४
ऋत्विजां कर्तव्ये दक्षिणाग्रहण- विचारः	"	१४
दक्षिणांशकल्पनाप्रकारकथनम्	"	२२
स्वकीयकर्मानुष्ठानानुसारेण दक्षि- णादानविधानम्	३०२	१४
दक्षिणादानानन्तरं कर्मपरित्यागे निर्णयः	"	२०
कर्ममध्ये ऋत्विहृत्करणे निर्णयः	"	२५
अत्र शङ्खलिखितवृहस्पतिवचन- विचारणा	३०३	३
सत्यपि ऋत्विजि यजमानेन ऋ- त्विगान्तरकरणे दक्षिणानिर्णयः	"	१०
ऋत्विग्याज्ययोः परस्परयोर्निष्कारणं त्यागे दण्डविधानम्	"	१५
कृषिसाधने स्वसमनिः सह कृषिः कर्तव्या	"	२५
कृषिकरणे वर्ज्यक्षेत्राणां प्रदर्शनम्	"	३०
वर्ज्यानां बाह्यानां प्रदर्शनम्	३०४	४
सम्भूयकृषिकारिणां क्वचिदेकस्य हानिकथनम्	"	९
शिल्पिनां स्वरूपकथनम्, तेषां लाभविभागैश्श- कल्पनाप्रकारकथनं च	"	१४
हर्म्यादिनिर्मातॄणां मध्ये मुख्यस्य भागद्वयकथनम्	"	२६
नर्तकेषु मुख्यस्य भागद्वयकथनं तेषां विशेषान्तरकथनं च	"	३०

विषयाः	पृ.	पं.
सम्भूयकारिणां चौराणां लाभवि- भागैश्शपारिकल्पनाप्रकारः	३०५	१
प्रबलतरवैरिदेशादाहते धने विशेषः	"	८
धनहानौ विभागप्रकारः	"	१५
समयसत्त्वे तदनुसारेणैव अंशप- रिकल्पना	"	२०

इति सम्भूयसमुत्थानाख्यव्यवहार-
पदनिरूपणम् ।

अथ दत्ताप्रदानिकाख्य- व्यवहारपदनिरू-

पणम्	३०५	२६
तत्र दत्ताप्रदानिकस्वरूपकथनम्	३०५	३०
अदेयदिभेदैर्दानप्रकारस्य चातु- र्विध्यकथनम्	३०६	४
अदेयस्वरूपभेदानां प्रदर्शनम्	"	९
अत्र पुत्रस्यादेयत्वे विचारः	"	२०
अदेयदाने प्रतिग्रहे च दण्डविधानम्	३०७	१५
देयस्वरूपकथनम्	"	३०
स्थावरविषये देयस्वरूपकथनम्	३०८	१२
स्वार्जितमपि पुत्रायनुसृत्यैव देयम्	३०९	६
अज्ञात्यनुमतं न सकलं देयम्	"	२१
प्रसंगात् प्रतिग्रहे प्रकारविशेषाणां प्रदर्शनम्	"	२४
पुत्रप्रतिग्रहे प्रकारविशेषः	"	२७
प्रतिज्ञातस्य अदाने दत्तस्यापहरणे च निषेधः	३१०	१
प्रतिश्रुतादाने दत्तापहरणे च दोष- कथनम्	"	८
तत्र दण्डविधानम्	"	१६
दत्तस्य सप्तविधत्वमदत्तस्य च षोडश- विधत्वम्	"	२२
दत्तभेदानां स्वरूपकथनम्	"	२६
भूतिस्वरूपकथनम्	"	२९
प्रत्युपकारस्वरूपप्रदर्शनम्	३११	२
अदत्तभेदानां स्वरूपकथनम्	"	१८

विषयाः	पृ.	पं.	विषयाः	पृ.	पं.
कुञ्चिद्वत्तस्य पुनः प्रत्याहरणीयत्व- कथनम्	३१२	९	प्रवृज्यावसितस्य ब्राह्मणस्य निर्वासनं क्षत्रियादेस्तु दासत्वम्	३१७	२८
उत्कोचस्वरूपकथनम्	"	१८	प्रसंगात् निर्वासनपदार्थ- कथनम्	"	३३
सोपाधिकदानोदनिवर्तनीयत्व- कथनम्	"	३	ब्राह्मणस्यादास्ये केचिन्मतजण्डनम्	३१८	१४
इति दत्ताप्रदानिकाख्यव्यवहार- पदानिरूपणम् ।			ब्राह्मणस्य सवर्णनिरूपितदास्य- निषेधः	"	१७
अथाभ्युपेत्याशुश्रूषाख्य- व्यवहारपदनिरूपणम्	३१३	१०	ब्राह्मणेन स्वेच्छया दास्याङ्गीकरणे तस्याशुभकर्मकरणाविषेधः	"	२१
तत्राभ्युपेत्याशुश्रूषास्वरूपकथनम्	"	११	क्षत्रियवैश्यदासाविषये स्वामिनः कर्तव्यकथनम्	"	३०
शुश्रूषकाणां भेदप्रदर्शनम्	"	१७	बलादासीकरणे दण्डविधानम्	३१९	६
शुश्रूषककर्मणां शुभाशुभत्व- प्रदर्शनम्	"	२४	दासानां पञ्चदशप्रकाराणां निर्देशः	"	१७
कर्मकृतविशेषकथनम्	३१४	१०	तत्र गृहजातादीनां स्वामिप्रसादा- देव दासत्वनिवृत्तिः	३२०	६
अन्तेवासिनां जातिकर्मकृतविशेष- कथनम्	"	१९	गृहजातादिभिः स्वामिप्राणरक्षणे दास्यनिवृत्तौ विशेषः	"	१९
अन्तेवासिनां कर्मवृत्तिकृतविशेष- कथनम्	"	३३	प्रवृज्यावसितस्य स्वामिप्राणरक्षणेऽपि दास्यापनयननिषेधः	"	२८
अत्राचार्यस्य कर्तव्यप्रदर्शनम्	३१५	५	अनाकालभृतादीनां दास्यापनयन- प्रकारकथनम्	"	३३
पारिभाषितकालाव्यागेव विद्याप्राप्ता- वपि तत्कालसमापनं कार्यमन्ते- वासिना	"	१६	बलादासीकृतानां दास्यापनयन- विधानम्	३२१	२०
अन्तेवासिनां दुष्टत्वे कर्तव्यनिर्णयः	"	२४	एकस्य दास्यं स्वीकृत्य परदास्यस्वी- करणे तद्भर्जनाविधानम्	"	३१
शुश्रूषासमाप्त्यनन्तरमन्तेवासिनः कृत्यकथनम्	"	२८	एतत्सर्वं दास्या अपि योज्यम्	३२२	५
भृतकानां विशेषकथनम्	३१६	१	दास्या संगमने तस्या दास्यनिवारण- विधानम्	"	६
भृतकस्य त्रैविध्यम्	"	१६	दासत्वविमोचनविधिनिरूपणम्	"	१३
भागभृतकभेदानां प्रदर्शनम्	"	२८	दास्यविमोचनानन्तरं कर्तव्य- कथनम्	"	२१
भृतकेषु अधिकर्मकृतः स्वरूप- कथनम्	"	२६	अदास्यपि दासेन परिणीता दासी भवति	"	२५
शिष्यादिभ्यो दासानां भेदप्रदर्शनम्	३१७	४	दासधनस्य स्वामिधनत्वकथनम्	"	३०
ब्राह्मणातिरिक्तस्यैव दासत्वं भवति	"	१२	ब्राह्मण्यादिषु दासीकरणे दण्ड- विधानम्	"	३३
ब्राह्मणातिरिक्तस्य दासत्वमातुलो- म्येनेतिकथनम्	"	१४			

विषयाः

पृ. पं.

दासीविक्रयणे कचिदण्डविधानम् ३२३ ११
इति अभ्युपेत्याशुश्रूषाख्यव्यवहारपदनिरूपणम् ।

अथ वेतनानपाकर्माख्य-

व्यवहारपदनिरूप-

पणम्

३२३ १८

तत्र वेतनानपाकर्मस्वरूपकथनम् " २१
वेतनदानप्रकारकथनम् " २५
वेतनपरिमाणनिश्चये लब्ध-
दशमभागदानविधानम् " ३१
तददाने दण्डविधानम् ३२४ ५
अत्र बृहस्पतिवचनाविषेचनम् " १३
वेतनप्रमाणनिश्चयेऽपि कचित्
स्वद्विपरिकल्पितदानवि-
धानम् " २५
अनेकभृत्यसाधे कर्मणि वेतन-
दानप्रकारनिर्देशनम् ३२५ १
वेतनं गृहीत्वा कर्माकरणे निर्णयः " ११
वेतनमगृहीत्वा कर्माकरणे
निर्णयः " २१
अत्र दण्डदानव्यवस्था " ३१
न्यूनकर्मकरणे निर्णयः ३२६ ५
रोगार्तस्य विशेषः " १०
प्रतिज्ञातकालावध्यसमापन-
निर्णयः " १७
अत्र दण्डविधानम् " २१
स्वामिदोषात्कर्मत्यागे तावत्काला-
नुसारेण वेतनदानविधानम् " २४
अत्र स्वामिनो दण्डविधानम् " २८
भृत्यदोषतः स्वामिद्व्ययनाशे कर्तव्य-
निर्णयः " ३२
स्वामिद्व्ययनाशे दासविशेषा-
त्कर्तव्यविशेषः ३२७ २
विक्रीतभाण्डेन स्वामिना भृत्यत्यागे
विशेषकथनम् ३२८ ५

विषयाः

पृ. पं.

भाण्डस्य चौरादिभिः प्रतिरोधे राजा-
दिभिरपहृते स्वामिनः कर्तव्य-
कथनम् ३२८ १०
भाटकस्वीकृतयानादिना भाण्डने-
तारं प्रति विशेषः " १५
अत्र भाटकस्यादाने दण्डः " २३
बाहनादेरसमर्पणे तत्समर्पणपर्यन्तं
भाटकदानविधानम् " २८
परभूमौ गृहनिर्माणाय भाटकदाने
कर्तव्यकथनम् ३२९ २
भाटकगृहीतजलपात्रादीनां नाशादौ
विशेषकथनम् " १४
स्वामिना व्याधितभृत्यत्यागे दण्ड-
विधानम् " २३
स्वाम्यनुज्ञया कृतेऽपराधे भृत्यस्य
दोषाभावः " २८
कृतकर्मणे भृत्याय वेतनादाने स्वा-
मिनो दण्डविधानम् " ३२
शुल्के प्रगृह्यापि वेदयाया अनागमने
शुल्कक्षिणुणो दण्डः ३३० ४
वेदयाया व्याधितत्वे विशेषः " ७
वेदयोपभोक्तृभिस्तच्छुल्कमदत्त्वा
तत्रात्याचारकरणे निर्णयः " १२
गृहीतशुल्कया वेदयाया अव्यय गमने
दण्डविधानम् " १८
अत्रोपभोक्तृणामपराधभेदेन कर्तव्य-
निर्णयः " २१
वेदयातदुपभोक्तृविषये
निर्णयिकाः " २८
इति वेतनानाख्यव्यवहारपदनिरूपणम् ।
अथ संविद्यतिक्रमाख्य-
व्यवहारपदनिरूपणम् ३३१ १
तत्र संविद्यतिक्रमस्वरूपकथनम् " २
अत्र सवृत्तिकब्राह्मणस्थापन-
विधानम् " १०

विषयाः	पृ.	पं.	विषयाः	पृ.	पं.
तत्र वृत्तिस्वरूपप्रदर्शनम्	"	२२	तद्द्रव्यं यथांशतो ग्राह्यं, निर्धना-		
नियुक्तानां ब्राह्मणानां कर्त्तव्य-			दिन्यो वा देयम्	२२७	३०
प्रदर्शनम्	"	२६	समुदायार्थं कृतमृणमपि सर्वेषां स-		
सर्वसमुदायानां कार्यप्रदर्शनम्	३३२	७	मानं भवति	३३८	५
तत्रोपब्रवादीनामुपशमः सर्वैः संभूय			अस्य कचिदपवादः	"	१३
कार्यः	"	१२	समुदायान्तर्भूतस्य तद्बहिर्भूतस्य		
धर्मकार्यमपि संश्रुयकार्यम्	"	१७	वा कार्यभेदेनांशभागित्वनिर्णयः	"	१७
समयक्रिया राज्ञोऽपि पालनीया.	"	२८	इति संविद्यातिक्रमाख्यव्यवहारपद-		
समुदायादिपुरुषविषये विशेषकथनम्	३३२	१७	निरूपणम् ।		
राजप्रवर्तितधर्मापालने दण्डविधानम्	३३४	७			
अनेकैः समूहिभिरैकमत्येन कार्यकरणासं-					
भवात् कार्यचिन्तकाः कार्याः	"	१२			
कार्यचिन्तकषु निविष्टानां स्वरूप-					
निर्देशः	"	१७			
कार्यचिन्तकेषु ग्राह्याणां लक्षण-					
कथनम्	"	२१			
कार्यचिन्तकानां वचनं सर्वैः समूहिभिः					
पालनीयम्	"	२४			
कस्याचिद्विरुद्धत्वे तस्य दण्ड-					
विधानम्	"	२८			
समूहनामधर्मेण द्वेषादिना कार्यकरणे					
दण्डविधानम्	३३५	६			
मुख्यानामपराधविशेषे दण्डविशेष-					
कथनम्	"	११			
मुख्यदण्डने समूहस्यैवाधिकारनि-					
रूपणम्	"	१६			
मुख्यदण्डने समूहस्याशक्तौ राज्ञोऽधि-					
कारकथनम्	"	२०			
समोद्घाटकदीनां पुराजिर्वासनमेव					
दण्डः	३३६	१			
पाखण्ड्यादिसर्वसमूहेषु राज्ञः कर्त्तव्य-					
निरूपणम्	"	२८			
त्रैविद्येषु प्रतिपादितस्य धर्मस्य					
श्रेण्यादिषु अतिदेशः	३३७	१९			
समूहकार्यतो लब्धस्य प्रसाद इत्यस्य					
समूहायादाने दण्डः	"	२३			

अथ क्रीतानुशयाख्य-

व्यवहारपदनिरूपणम् ३३८ २५

तत्र क्रीतानुशयस्वरूपकथनम्	"	२६
क्रीतस्य परीक्षाणवश्यकता	"	२१
तत्र चर्मादीनां सद्य एव परीक्षा कर्त्तव्या	३३९	७
क्रीतद्रव्यभेदेन परीक्षाकालावधिनिरू-		
पणम्	"	३३
परीक्षायां द्रव्ये दोषदर्शने तत्प्रति-		
दानेन भूल्यप्राप्तिर्भवति	"	१९
परिक्षाकालातिक्रमे दोषदर्शनेऽपि		
न प्रतिदानम्	"	३३
दोषदर्शने विना परीक्षाकाल एव प्रत्य-		
र्पणे विशेषकथनम्	३४०	१८
दोषाभावेऽपि क्षेत्रा लुप्तत्वप्रतिपादने		
तस्मिन्नेवदिने प्रत्यर्पणं भवति	"	२९
द्वितीयादिदिवसे प्रत्यर्पणे विशेष-		
कथनम्	"	३३
सदोषमप्युपभोगेन दोषान्तरप्राप्तं		
द्रव्यं परीक्षाकालमध्येऽपि न प्रति-		
देयम्	३४१	१०
देशकालानुसारेण पण्यानामुपचया-		
पंचयौ ज्ञातव्यौ	"	१६
दोषदर्शनमन्तरेण क्रीतविक्रीतयोः		
प्रत्यर्पणे पुनर्ग्रहणे वा दण्डवि-		
धानम्	"	२२
परीक्षाकालातिक्रमेण प्रत्यर्पणे द-		
ण्डविधानम्	"	२८
इति क्रीतानुशयाख्यव्यवहारपदनिरूपणम् ।		

विषयः	पृ.	पं.
अथ विक्रीयासंप्रदाना- ख्यव्यवहारपद- निरूपणम्	३४२	१
तत्र विक्रीयासंप्रदानस्वरूपप्र- दर्शनम्	"	२
विक्रीयद्रव्यस्य द्वैविध्य-षड्विध- त्वेतिदर्शनम्	"	५
मूल्यं प्रयुज्य केषु वस्तुनोऽदाने कर्तव्यकथनम्	"	१५
अत्र विक्रेतुर्दण्डनिरूपणम्	३४३	२१
विक्रीयानुशयवशादसमर्पणे क्रीत्वाऽ- नुशयवशादग्रहणे वा कर्तव्यनि- रूपणम्	"	२४
विक्रयिसमर्पितद्रव्यनाशे विक्रेतु- रेव हानिर्भवति	३४४	१
क्रीत्वाऽगृहीतद्रव्यनाशे क्रेतृहानि- निरूपणम्	"	११
क्रेता न याचितं विक्रोत्रा च न समर्पितं यद्द्रव्यं तस्यनाशे द्वयोरपि तुल्य- हानिः	"	१८
विक्रोत्रा दीयमानस्य द्रव्यस्य जाता- नुशयेन क्रेत्रादग्रहणे क्रेतुरेव हानिः	"	२४
निर्दुष्टं पण्यं दर्शयित्वा सदोषपण्यदा- ने, तथा अन्यद्वस्ते विक्रीतस्य द्रव्यस्य तत्क्रोत्रनुशयाभावेऽपि अन्यत्र विक्राये तयोः समदण्डक- थनम्	"	३२
अत्र अज्ञानेनैव जाते विशेषः	३४५	९
अन्यत्र विषयविशेषेण परावर्तन- कथनम्	"	१३
अत्र सर्वत्र मूल्यदानाभावे विशेष- निर्णयः	"	२०
मूल्यदानानन्तरं क्रेतुदोषतः क्रया- सिद्धौ निर्णयः	"	२४

विषयः	पृ.	पं.
अत्रैव विक्रेतुदोषतः क्रयासिद्धौ निर्णयः	३४६	१
इति विक्रीयासंप्रदानाख्यव्यवहारपद- निरूपणम् ।		
अथ स्वामिपालविवादा- ख्यव्यवहारपद- निरूपणम्	३४६	२
तत्र स्वामिपालविवादनिरूपणप्रति- ज्ञानिदर्शनम्	"	१०
स्वामिपालयोः प्रतिदिवसकुर्य- निरूपणम्	"	१३
गवादिपारिपालकस्य भृतिपरिमाण- कथनम्	"	२२
प्रकारान्तरेण भृतिपरिमाणकथनम्	३४७	४
भृतिं प्रयुज्य पशुमारणादौ दण्ड- निर्णयः	"	११
अत्र प्रमादनाशलक्षणम्	"	१४
तत्र पुरुषकारस्वरूपनिर्दर्शनम्	"	१५
बलाच्चौरादिभिरपहृते दण्डनिर्णयः	"	२३
विषयविशेषे पशुपालस्य दण्डवि- धानम्	"	२९
पशुनाशनिवारकप्रयत्नाकरणे पुरु- षस्य दण्डविधानम्	"	३३
दैवात्पशुमरणे पालकस्य दोषाभाव- ज्ञानोपायप्रदर्शनम्	३४८	६
पालकदोषतः पशुमरणादौ तत्स्वा- मिने तत्पशुमूल्यदानविधानम्	"	१६
पालकस्य दण्डविधानम्, स्वामिने देयद्रव्यपरिमाणनिरूपणं च	"	२१
पालदोषप्रदर्शनम्	"	३०
दुर्गमस्थले पशुनाशादौ पालस्य दोषाभावकथनम्	३४९	१
गवादिप्रचरणयोग्यभूमिप्रदर्शनम्	"	५
गवादीनां स्थानासनसौलभ्याय ग्राम- क्षेत्रयोरन्तरकथनम्	"	९

विषयाः	पृ.	पं.	विषयाः	पृ.	पं.
तत्र शस्योत्पत्तेः प्रागेवावरणस्य			निर्दिष्टचिह्नानामभावे सीमानिश्चयो-		
कर्तव्यता	१७		पायप्रदर्शनम्	३५५	५
आवरणातिक्रमेण पशुभिः शस्यादि-			सीमानिश्चयोपायेषु साक्षिस्वरूपनि-		
विनाशे तत्पालस्य दण्डविधानम्	२२		रूपणम्	२४	
पालस्य पशुनिवारणाशक्तौ न दण्डः	२८		साक्षिणामभावे सामन्तवशानिश्चयं		
आवरणामावे दण्डनिषेधः	३३		कुर्यात्	२८	
अत्र दीर्घकालप्रचारे आवरणामा-			सामन्तैर्निर्णयप्रकाराणां प्रदर्शनम्	३३	
वेष्टपि पालस्य दण्डः	३५०	५	सामन्तेषु रागद्वेषादिभिः प्रकटदोष-		
पशुभेदेन दण्डपरिमाणप्रदर्शनम्	३५५	५	सद्भावे तत्संसक्तैर्निर्णयः कार्यः	३५६	११
अत्र स्मृतिचन्द्रिकाकारमतल-			तेषामपि दुष्टत्वे तत्संसक्तैर्निर्णयः		
ण्डनम्	३५९	२९	कार्यः	२८	
यन्वादिमतसंगतिप्रदर्शनम्	३५९	४	एतेषामपि प्रकटदोषत्वे मौलादि-		
राजप्राहगृहीतादीनां दण्डाभाव-			वशान्निर्णयः कार्यः	२५	
प्रतिपादनम्	३५९	१९	मौलादीनां लक्षणप्रदर्शनम्	३५७	४
अनातुराणां केषाञ्चित्पशूनां दण्डा-			अप्रकटदोषेषु सामन्तेषु प्रतिवादि-		
भावकथनम्	३५९	२५	भिर्देष्टव्येन विशेषः	३५९	१४
परशस्यविनाशे पशुस्वामी सदे-			साक्ष्यादीनामभावे निर्णयोपायप्र-		
हापनीयः	३५९	१८	दर्शनम्	३५९	२१
सददानं सामन्ताद्यनुमत्या कार्यम्	३५९	२९	सर्वत्र स्थावरविवादे सेत्वादिविवादे		
उत्सवे आहूतिदिने च गवां दण्ड-			च साक्ष्यभावे सामन्तादीनां निर्णा-		
निषेधः	३५९	३	यकत्वकथनम्	३५८	६
आहूतकालादौ गोभुक्तस्यातिश्रेय-			सामन्तादिभिरुक्तानि वचनानि पत्रे		
स्करत्वकथनम्	३५९	९	लेखनीयानि	३५९	२६
स्वामिपालविवादाख्यपदोपसंहारः	३५९	१३	सीमासाक्षिणः सीमां ब्रूयुः	३५९	३२
इति स्वामिपालविवादाख्यव्यवहारपदनिरूपणम् ।			सीमाचिह्नानां प्रदर्शनाशक्तौ सीमा-		
अथ सीमाविवादाख्य-			कथनप्रकारः	३५९	५
व्यवहारपदनिरू-			साक्ष्यादीनां पक्षत्रयाभ्यन्तरे दैविकरा-		
पणम्	३५३	१७	जिकोपद्रवे, अन्यथामिथ्यावादि-		
तत्र सीमाविवादस्वरूपप्रदर्शनम्	३५३	१८	त्वनिश्चये वा दण्डकथनम्	३५३	३२
सीमाविवादस्य बहुविधत्वनिरू-			सामन्तानां मिथ्यावादित्वे दण्ड-		
पणम्	३५३	२४	कथनम्	३६०	८
सीमाभेदानां निरूपणम्	३५४	३	सामन्तसंस्कृतादीनां मिथ्यावाहित्वे		
सीमावृक्षाणां निरूपणम्	३५४	९	दण्डकथनम्	३५४	१७
सीमाभेदानां लक्षणानि	३५४	१७	मौलादीनामध्ययमेव दण्डः	३५४	२२
सीमायां प्रकाशचिह्नानां निरू-			लोभादिभिर्भेदेनोक्तावस्तुक्तौ वा सा-		
पणम्	३५४	२६	क्ष्यादीनां दण्डकथनम्	३५४	३२

विषयाः	पृ.	पं.
एवं दण्डयित्वा पुनः सीमाविचारः		
प्रवर्तयितव्यः	३६१	४
पुनर्विचारणं लेख्यप्रमाणेन कार्यम्	"	९
सामन्तादीनां सीमाचिन्हानां चाभावे		
राजा स्वेच्छया निर्णयं कुर्यात्	"	१३
यदा तस्यां भूमावुपकारातिशयो दृश्यते		
तदा विशेषकथनम्	"	२४
राजनदीभ्यां सीमानाशे निर्णयः	३६२	८
उत्तशस्यभूमिविषये विशेषः	"	२८
राज्ञा क्रोधादिभिः सीमापहरणे		
निर्णयः	"	३३
स्वत्वहेतुपतिग्रहादिप्रमाणाभावे		
विशेषः	३६३	४
गृहादिविषये निर्णयः	"	९
गृहादौ गवाक्षादीनां निवृत्त्यभावः		
प्रतिपादनम्	"	१७
गवाक्षादीनां पूर्वमसत्त्वे परानिच्छा-		
यां पुनस्तत्करणनिषेधः	"	३२
परकुड्यानिकटे पुरीबोत्सर्गादिकरण-		
निषेधः	३६४	४
संसरणाख्यस्य मार्गस्य निरोध-		
निषेधः	"	१४
चतुष्पथादीनां निरोधनिषेधः	"	१९
प्रसंगात् चतुष्पथराजमार्गयोः		
स्वरूपप्रदर्शनेन भेदप्रतिपादनम्	"	२५
क्षेत्रसमीपे क्षेत्रमध्येवाऽवस्थि-		
तस्य मार्गस्वावरोधनिषेधः	"	३२
संसरणायवरोधकारिणां दण्ड-		
कथनम्	३६५	४
राजमार्गे पुरीबोत्सर्गादिकरणे दण्डा-		
धिक्यकथनम्	"	११
आपद्रव्यस्य विशेषकथनम्	"	१६
तडागादौ पुरीबोत्सर्गादिकरणे दण्ड-		
विधानम्	"	१९
तीर्थे मलिनवस्त्रप्रक्षालनादिना		
तद्दूषणे दण्डः	"	२३

विषयाः	पृ.	पं.
मर्यादाप्रमेदनादौ दण्डकथनम्	३६५	२८
अज्ञानात् क्षेत्रादिहरणेऽधर्म एव	३६६	५
तत्र दण्डविधानम्	"	८
अर्णद्वयमाणक्षेत्रादिभूयस्त्वे दण्डा-		
धिक्यम्	"	१३
सम्पूर्णसीमातिक्रमे दण्डाधिक्य-		
कथनम्	"	१७
सीमासन्धिषुत्पन्नवृक्षादीनां फलपुष्प-		
ग्रहणनिषेधः	"	१९
अन्यक्षेत्रे उत्पन्नानां वृक्षादीनामन्य-		
क्षेत्रे शाखाप्रसरणे तत्र तत्स्वामि		
निर्णयः	"	२५
परक्षेत्रे प्रार्थनया क्रियमाणानां सेतु-		
कूपादीनामोत्पन्ननिषेधः	"	३१
तत्र सेतुकूपादीनां बहुधाडाकरत्वे		
निषेधे दोषाभावः	३६७	२
परक्षेत्रे तत्स्वाम्याज्ञयैव सेतुकूपादि-		
प्रवर्तनं कार्यम्	"	९
अन्यदीयसेत्वादीनामुद्गारोऽपि तदनु-		
ज्ञयैव कार्यः	"	१८
तत्स्वाम्यभावे राजाज्ञयोद्धारः कार्यः	"	२३
परक्षेत्रमहमिदं कृषामीत्युक्त्वा		
परचात्र कृषति, नाप्यन्येन कर्ष-		
यति तत्र दण्डविधानम्	३६८	३
प्रसंगात् स्वामिप्राप्तक्षेत्रफलस्य		
परिमाणकथनम्	"	१४
अर्धखिलावस्थां प्राप्ते क्षेत्रे तत्र स्वा-		
म्यनिवारणे तत्कर्षणे दण्डनिषेधस्त-		
त्फलग्रहणानुज्ञा च	"	२३
तत्र स्वामिना कर्षादिखिलमञ्जनार्थं		
व्ययं दत्तैव स्वीय क्षेत्रं ग्राह्यम्	"	३०
क्षेत्रस्य अर्धखिलावस्थाकालप्रद-		
र्शनम्	३६९	३
खिलमञ्जनार्थं व्ययदानासामर्थ्ये		
निर्णयः	"	१०
इति सीमाविवादाख्यव्यवहारपदनिरूपणम् ।		

विषयाः	पृ.	पं.	विषयाः	पृ.	पं.
अथ दण्डपारुष्याख्य- व्यवहारपदनिरूपणम् ३६९	१८		समर्थप्राजकदोषेण प्राणिर्हसायां		
तत्र दण्डपारुष्याख्यव्यवहारपदस्व- रूपप्रदर्शनम्	"	१९	प्राजकस्यैव दण्डविधानम्	३७६	५
दण्डपारुष्यस्य त्रैविध्यप्रदर्शनम्	"	२५	स्थावरप्राणिपीडायाम् दण्डनिरू- पणम्	"	९
दण्डपारुष्यस्य अवान्तरभेदानां निरूपणम्	"	२९	पशूनामभिद्वेहे दण्डविधानम्	"	२३
दण्डपारुष्यस्य पञ्चमकाराणां विधीनां निरूपणम्	३७०	१३	परकुड्याभिघाते, परगृहे कण्टकादि- प्रक्षेपे च दण्डनिरूपणम्	३७७	१५
दण्डपारुष्यनिर्णयोपायकथनम्	३७१	८	स्थावराभिद्वेहे दण्डकथनम्	"	२५
तत्र भस्मादिस्पर्शे दण्डकथनम्	"	१६	भार्यादिभिः कृतेऽपराधे निर्णयः	३७८	१०
पुरीषादिस्पर्शे दण्डविधानम्	"	२४	भार्यादिभिर्द्वेषात् स्वयं ताडनादि- चिह्नं स्वाङ्गे विधाय मिथ्याऽऽरोपे		
ताडनाय हस्तादिभिरुद्गुरणे दण्ड- विधानम्	"	२८	साक्ष्यादिभिर्द्विष्येन वा परीक्षणं कृतव्यम्	"	२६
हस्तेन ताडने दण्डविधानम्	४७२	३	इति दण्डपारुष्याख्यव्यवहारपदनिरूपणम् ।		
इष्टकादिभिस्ताडने दण्डविधानम्	"	१४	अथ वाक्पारुष्याख्यव्यव- हारपदनिरूपणम् ३७९		
काष्ठादिभिस्ताडने दण्डकथनम्	"	२७	तत्र वाक्पारुष्यस्वरूपप्रदर्शनम्	"	६
त्वक्मांसास्थिभेदने दण्डकथनम्	"	३१	वाक्पारुष्यस्य निष्ठुरादिभेदेन		
पादादीनामाघर्षणादौ दण्डः	३७३	५	त्रैविध्यप्रदर्शनम्	"	१२
करादीनां भङ्गे दण्डविधानम्	"	१०	निष्ठुरादीनां स्वरूपकथनम्	"	१६
प्रातिलोम्यापराधे दण्डविधानम्	"	२५	वाक्पारुष्यस्य प्रथममध्यमोत्तमभेदे- न त्रैविध्यकथनम्	"	३१
शूद्रादिभिर्नीचवर्णैर्ब्राह्मणायुचवर्णा- नामपराधे दण्डविशेषः	३७४	१	निष्ठुराक्रोशे दण्डकथनम्	३८०	९
ताडनेन दुःसहव्रणायुत्पत्तौ दण्ड- निरूपणम्	"	२८	तत्र असवर्णविषये दण्डाधिक्य- कथनम्	"	२२
कलहकाले यदपहृतं तस्त्वामिने देयम्	३७५	३	दुष्टपारित्यागार्थं दोषकीर्तने दोषाभाव- कथनम्	३८१	१
ग्राम्यपद्विभिघाते दण्डनिरूपणम्	"	१२	जातिगुणकृते विशेषे दण्डवैषम्य- कथनम्	"	९
बहुभिरकस्य हनने दण्डविधानम्	"	१९	ब्राह्मणाद्याक्रोशभेदेन दण्डभेदानिरू- पणम्	"	२३
अत्र उच्चैःक्रोशस्तं ताडयमानसु- पेक्षमाणानां तत्समीपवर्तिनामपि दण्डः	"	२२	गुर्वादीनामाक्रोशे दण्डविधानम्	३८२	२३
अशक्यप्रतीकारविषये दण्डाभाव- कथनम्	"	२६	मात्रादीनामाक्रोशे दण्डकथनम्	"	३०
शक्यप्रतीकारे उपेक्षमाणानां प्रेक्ष- काणां दण्डकथनम्	३७६	१	इवश्वादीनामाक्रोशे दण्डकथनम्	३८३	२
			वाह्यादिच्छेदेनरूपनिष्ठुरभावणे		

विषयः	पृ.	पं.
दण्डकथनम्	२८३	५
अत्र अशक्तस्य न्यूनो दण्डः	"	११
शक्तेन अशक्तस्य बाह्यादिभङ्गाक्षेप- करणे विशेषः	"	१४
अवलीलाभाषणे दण्डकथनम्	"	१८
तीव्राक्रोशे दण्डविधानम्	"	२१
देशायाक्रोशे दण्डकथनम्	३८४	३
राज्ञ आक्रोशे दण्डनिरूपणम्	"	१०
दोषसत्त्वेऽपि तद्दोषाभिधाने दण्ड- विधानम्	"	१६
मिथ्याभाषणे दण्डकथनम्	"	२५
मोहादिभिः कृते वाक्पातुष्वेऽर्धदण्डः	"	३१
इति वाक्पातुष्व्याख्यव्यवहारपदनिरूपणम् ।		

अथ स्तेयाख्यव्यवहार-

पदनिरूपणम् ३८५ १

तत्र स्तेयलक्षणप्रदर्शनम्	"	२
बलात्कारकृतापहरणस्य साहसान्त-		
र्गतस्तेयत्वकथनम्	"	२०
तत्स्वरज्ञानोपायानां प्रदर्शनम्	"	२७
स्तेयस्य त्रैविध्यप्रतिपादनम्	३८६	२०
प्रकाशप्रकाशभेदेन तत्स्वराणां त्रैविध्यकथनम्	"	२३
प्रकाशतत्स्वराणां स्वरूपप्रदर्शनम्	"	२६
अप्रकाशतत्स्वराणां भेदस्वरूप- प्रदर्शनम्	३८७	५
प्रकाशतत्स्वराणां दण्डनिरूपणम्	"	१६
सामान्येन अप्रकाशतत्स्वराणां दण्ड- कथनम्	३८८	१५
सन्धिभेदज्ञानां विशेषेण दण्डकथनम्	"	२४
पान्थमुषां दण्डनिरूपणम्	"	२९
ग्रन्थिभेदकस्य दण्डकथनम्	"	३२
स्त्रीहर्तृणां दण्डकथनम्	३८९	६
पुरुषहर्तृणां दण्डकथनम्	"	८
गोहर्तृणां दण्डकथनम्	"	१०
पशुहर्तृणां दण्डकथनम्	"	१५

विषयः	पृ.	पं.
बन्दिग्राहादीनां दण्डकथनम्	३८९	२२
तत्स्वरापहृतं तत्स्वामिने दापयित्वा दण्डः कार्यः	"	३२
धान्याद्यपहरणे दण्डविधानम्	३९०	३
रत्नहरणे दण्डविधानम्	"	८
अङ्गुच्छेदादीनां दण्डानां ब्राह्मणाति- रिक्तविषयत्वकथनम्	"	१६
ब्राह्मणादीनां द्रव्यपदादिभिक्षिण्डितक- रणविधानम्	"	१७
जात्यादिभेदेन दण्डतारतम्यकथनम्	"	२६
तुद्रव्यापहरणे दण्डकथनम्	३९१	२
पान्थादिभिरल्पप्रयोजनद्रव्यापहरणे दण्डाभावकथनम्	"	२१
चौरापकारिणः अचौरस्य दण्डवि- धानम्	"	३०
चौरापेक्षाकारिणां तद्दोषभाविगति- रूपणम्	३९२	८
इति स्तेयाख्यव्यवहारपदनिरूपणम् ।		

अथ साहसाख्यव्यव-

हारपदनिरूपणम् ३९२ १३

तत्र साहसस्वरूपकथनम्	"	१४
साहसस्य मनुष्यमारणादिभेदेन चा- तुर्विध्यकथनम्	"	१७
साहसस्य प्रथममध्यमोत्तमभेदेन त्रैविध्यप्रदर्शनम्	"	२०
प्रथमादीनां स्वरूपप्रदर्शनम्	"	२४
प्रथमादिसाहसे दण्डकथनम्	"	३३
ब्राह्मणस्य वधायमावप्रतिपादनम्	३९३	८
महत्त्वपराधे ब्राह्मणस्य दण्डनि- रूपणम्	"	१२
परद्रव्यापहरणरूपे साहसे दण्डनि- रूपणम्	"	१८
साहासिकप्रयोजकस्य दण्डकथनम्	"	२५
साहासिकविशेषाणां दण्डनिरूपणम्	"	२९
साहासिकस्याज्ञाने तज्ज्ञानोपायप्रद- र्शनम्	३९४	१०

विषयाः	पृ.	पं.	विषयाः	पृ.	पं.
ज्ञानान्तरकर्तव्यकथनम्	३९४	२०	अनुरागजलसिंघहणे दण्डविधा- नम्	३९९	१
बहुभिर्मिलित्वा एकस्य हनने तत्र दण्डकथनम्	"	३२	तत्र संभोगे दण्डकथनम्	"	५
प्रसंगात् परंपरया घातकानां स्वरूप- प्रदर्शनम्	३९५	५	अगुप्तसर्वणया, आतुलोम्पेन गुप्तया वा संभोगे दण्डविशेषः	"	२०
कुत्रचित् विषयाविशेषे मनुष्यवधेऽपि दोषाभावप्रतिपादनम्	"	१८	मावादिस्संभोगे दण्डाधिक्यम्	"	३०
तत्रैव ब्राह्मणविशां शस्त्रग्रहणविधानम्	"	२०	गुतागुतस्त्रीसंभोगभेदेन क्षत्रियादीनां दण्डनिरूपणम्	४००	६
साहसस्तेयस्य क्रोधलोभमूलकत्वक- थनम्	३९६	५	अत्र शूद्रस्य दण्डविशेषः	"	१६
स्त्रीसंग्रहणाख्यसाहसस्य स्वरूपप्रद- र्शनम्	"	९	प्रसंगात् दण्डदानाधिकारिनिर्णयः	"	२१
तत्र अनिच्छन्त्याः स्त्रियाः चिह्नानां, तस्याः कर्तव्यस्य च प्रदर्शनम्	"	१३	परास्त्रिया सह संभाषणे दण्डविधानम्	"	२९
अत्र राजकर्तव्यकथनम्	"	२४	निष्पापबुद्ध्या संभाषणे दोषाभावकथ- नम्	४०१	३
स्त्रीसंग्रहणाख्ये साहसे ब्राह्मणस्य दण्डकथनम्	"	२८	निषिद्धसंभाषणे स्त्रियाः पुरुषस्य च दण्डविधानम्	"	८
अत्रैव सर्वविषये क्षत्रियादीनां दण्डकथनम्	"	३०	चारणादिदरिः सम्भाषणे पूर्वोक्तद- ण्डाभावकथनम्	"	१६
हीनोत्कृष्टजातिभेदेन दण्डभेदानिरू- पणम्	३९७	२	साधारणस्त्रीगमने दण्डकथनम्	"	२३
इति साहसाख्यव्यवहारपदनिरूपणम् ।			स्वैरिण्यादिगमने दण्डप्रतिपादनम्	४०२	१
अथ स्त्रीसंग्रहणाख्यव्य- वहारपदानिरूपणम्	३९७	१४	भाटके तथा प्रगृहीते पश्चात्तदनिच्छायां बलासंभोगेऽपि दोषाभावः, यदि सा व्याधिता न भवेत्	"	२२
तत्र स्त्रीसंग्रहणस्य बलकृतादिभेदेन त्रैविध्यकथनम्	"	१५	अकामकन्यापहरणे दण्डविधानम्	"	२७
बलकृतादीनां स्वरूपप्रदर्शनम्	"	१८	सकामकन्यापहरणे दण्डविधानम्	"	३३
अनुरागजलसिंघहणस्य प्रथमम- ध्यमोत्तमभेदेन त्रैविध्यकथनम्	"	२५	अकामायाः कन्यायादूषणे दण्डकथ- नम्	४०३	३
प्रथमादीनां स्वरूपप्रदर्शनम्	"	३१	सकामकन्यादूषणे दण्डकथनम्	"	१४
स्त्रीसंग्रहणवतां ज्ञानस्योपायान्तरप- दर्शनम्	३९८	१०	कन्यया विदग्धया वा कन्यादूषणे द- ण्डकथनम्	"	१८
दर्पादिभिः 'मथेयं भुक्ता' इत्यादिकथ- नमात्रेण तस्य स्त्रीसंग्रहणवत्त्व- प्रतिपादनम्	"	१८	कन्याभिगमने दण्डविधानम्	"	२३
बलकृते स्त्रीसंग्रहणे दण्डकथनम्	३९८	२३	चाण्डाल्याद्याभिगमने दण्डकथनम्	"	३३
			योऽन्यातीरक्तिस्थाने गमने दण्डविधा- नम्	४०४	८
			प्रवाजिताभिगमने दण्डकथनम्	"	२२
			स्त्रीकृते पुरुषसंग्रहणे दण्डकथनम्	"	२४
			इति स्त्रीसंग्रहणाख्यव्य- वहारपदानिरूपणम् ।		

विषयाः	पृ.	पं.
अथ स्त्रीपुंयोगाख्यव्यव-		
हारपदानिरूपणम्	२२	
तत्र स्त्रीपुंयोगस्वरूपप्रदर्शनम्	२३	
स्त्रीणां स्वात्मव्यापारप्रतिपादनम्	४०५	१
स्वस्त्रिया अन्यपुरुषेण व्याभिचारे		
जायमानानां दोषाणां प्रदर्शनम्	२	
स्त्रीणां कौमार्यावस्थाभेदेन पितृभ-		
व्रादीनां रक्षकत्वकथनम्	४०६	१
पित्रादीनामभावे रक्षणव्यवस्था	११	
स्त्रीस्वभावानां प्रदर्शनम्	११	
अथ स्त्रीणां रक्षणप्रकाराः	४०८	८
मानसव्यभिचारो दोषप्रदर्शनम्	१४	
स्त्रीणां परिरक्षणोपायप्रदर्शनम्	२५	
आत्मैः सम्प्रशिक्षितत्वाभावकथनम्	४०९	९
भर्तुर्धर्मनिष्ठत्वमपि स्त्रीणां रक्षणोपायः	१३	
भार्यायां भरणस्यावश्यकत्वकथनम्	२०	
व्यभिचारिण्याः स्त्रियां भरणा-		
दिव्यवस्था	४१०	१
निर्दुष्टभार्यायाः परिन्यागे दण्डप्रतिपा-		
दनम्	६	
इति स्त्रीपुंयोगाख्यव्यवहारपदानिरूपणम् ।		
अथ दायभागाख्यव्यव		
हारपदानिरूपणम्	४११	१
तत्र दायभागलक्षणकथनम्	५	
तत्र दायपदार्थविचारः	१८	
अत्र जीमूतवाहनादीनां मतानिराकर-		
णम्	२५	
विभागशब्दार्थप्रतिपादनम्	४१२	१०
दायस्य अप्रतिबन्धप्रतिबन्धाख्य-		
द्वैविध्यप्रतिपादनम्	२०	
तत्र पूर्वपक्षतया सर्वस्य दायस्य स-		
प्रतिबन्धत्वप्रतिपादनम्	४१३	५
पूर्वपक्षे मणिमुक्तादिषु पुत्रादीनां		
जन्मतः स्वत्वखण्डनम्	२६	
पूर्वपक्षे स्वत्वस्य शास्त्रीयत्वोपपा-		
दनम्	४१५	६

विषयाः	पृ.	पं.
पुत्रादीनां जन्मतः स्वत्वोपपादनम्	४१७	२९
स्वत्वस्य शास्त्रीयत्वानिराकरणपूर्वकं		
लौकिकत्वव्यवस्थापनम्	४१९	३४
जीमूतवाहनोक्तखण्डनरूपेण पु-		
त्रादीनां जन्मतः स्वत्वव्यवस्थाप-		
नम्	४२६	३
स्वत्वविचारे जीमूतवाहनोक्तखण्ड-		
नपुरस्सरं विभागपदार्थनिरूपणम्	४३०	२
स्वत्वविचारोपसंहारः	४३१	३२
अथ दायभागे तद्धि-		
भाग काल-कर्तृणां नि-		
रूपणम्	४३२	१०
प्रसंगात् भ्रातृणां सहवासस्य मुख्य-		
त्वकथनम्	४३६	२४
तत्र ज्येष्ठपुत्रस्य कनिष्ठानां च		
कर्तव्याणां प्रदर्शनम्	४३७	१
धर्मवृद्धिकामनायां विभागस्यानुज्ञा	१९	
पित्रा स्वेच्छयाऽपि विहितयोः सम-		
विषमयोरन्यतर एव विभागः		
कार्यः	४३८	७
तत्र स्वेच्छयेति पक्षान्तरमिति वादि-		
नां प्राचीनानां पक्षोपन्यासः	१३	
प्राचीनमतखण्डनम्	२७	
प्रसंगात् अकस्मात् (अकारणम्)		
विभागनिषेधः	४३९	१०
समविषमविभागे ज्येष्ठादिभिरनु-		
शयो न कर्तव्यः	१५	
विषमविभागे श्रेष्ठादिभागानां नि-		
रूपणम्	२८	
समानविभागविधानम्	३१	
समांशविभागे पत्नीनामपि तत्स-		
मोऽंशः	४४०	१
कलौ विषमविभागस्याननुष्ठेयत्व-		
कथनम्	४४२	४
स्वार्जितधनविभागे पितुरंशद्वयप्रति-		
पादनम्	४४४	८

विषयाः	पृ.	पं.
पैतामहे धने पितापुत्रयोः समस्था- म्यप्रतिपादनम्	४४५	२२
अत्र जीभूतवाहनोक्तिप्रदर्शनम्	४४६	६
तत्खण्डनम्	४४७	१६
विभागे कार्त्तिकश्चित् पुत्र स्वव्यवसायेन जीवनसमर्थे तत्र भागदान- व्यवस्था	४४८	२०
प्रपौत्रपुत्रादीनामंशाभावकथनम्	४४९	१२
प्रमीतापितृकाणां पैतामहे द्रव्ये पि- तृतां भागकथनम्	"	२९
अपहारादिना नष्टस्य पैतामहद्रव्य- स्य पित्रा स्वशक्त्या पुनरुद्धारे तत्र स्वार्जितवादिभागः	४५०	१२
दायभागे पूर्वं विविक्तस्य निर्गलि- तार्थकथनम्	"	३१
पितृरुद्धं विभागेऽपि मातृणां पुत्र- समांशभागित्वनिरूपणम्	४५६	१३
तत्र पित्रा स्त्रीधनं दत्तं चेत् तदा अंशार्धमेव दातव्यम्	"	१८
मार्गशदाने विपुत्राणां मातृणां प्रा- साच्छादनमात्रमात्रकथनम्	"	२०
पितरि भूते समुदायद्रव्येण असंस्कृ- तानां भ्रातृणां संस्कारस्य कर्तव्य- त्वकथनम्	४५४	२०
पितृधनासत्त्वेषु असंस्कृतानां सं- स्कारकर्तव्यत्वकथनम्	"	३०
असंस्कृतानां भगिनीनामपि संस्का- रावश्यकता	४५५	२
पितृद्रव्यसत्त्वे ताभ्यः अंशदान- कथनम्	"	"
भगिन्यंशानां विभागप्रकारः	"	१०
भगिनीनामंशभागित्वव्यवस्थापनम्	४५६	३१
स्थावरदानादौ पितुः पुत्रानुमत्यैवा- धिकारित्वकथनम्	४५८	१५
आपदि स्थावरस्य दानविक्रयादाव- न्यानुमतेरनावश्यकत्वकथनम्	"	१६

विषयाः	पृ.	पं.
तत्र दानरूपेण स्थावरविक्रयः		
कर्तव्यः	४५९	११
अत्र जीभूतवाहनमतप्रदर्शनं तद्वि- वेकश्च	"	१९
विभागे एकस्यापि पुत्रस्यानुमतिः पर्याप्ता	४६०	१६
विभागे पुत्र-पौत्र-प्रपौत्राणां समाधि- कारित्वकथनम्	"	२४
पौत्राणां विभागवैषम्यस्य वाचनिक- त्वव्यवस्थापनम्, तस्य औपपत्ति- कत्वप्रतिपादक-जीभूतवाहनोक्ति- निरसनं च	४६१	१०
विभागे कस्याचित् स्पष्टगर्भायां भ्रा- तृपत्न्यां पितृपत्न्यां वा आप्रसवे प्र- तीक्ष्य विभागः कार्यः	"	३१
विभागानन्तरं जातस्य पुत्रस्य वि- भागप्रकारकथनम्	४६२	२
विभागोत्तरं पित्रार्जितस्य विभागो- त्तरं जातः पुत्र एवाधिकारी	"	३०
अत्रापि पितृसंसृष्टेषु पुत्रेषु सन्तु तैः सहैव पञ्चाज्जातपुत्रस्य विभागः	४६३	४
पितृरुद्धं जाते विभागे विभागका- लेऽस्पष्टगर्भायाः पितृपत्न्याः प- श्चात्पुत्रे जाते सः विभक्तभ्रातृभिः स्वभागसमभागभाक् कार्यः	"	९
अथ असवर्णानां भ्रा- तृणां विभागनिरु- पणम्	४६३	२९
तत्र वर्णभेदेन अंशभेदकथनम्	"	३१
प्रसंगात् द्विजातेः शूद्रायां विवाहस्य निषिद्धत्वनिरूपणम्	४६४	१९
असवर्णायामुत्पन्नानां पुत्राणां गुण- वत्त्वे विभागे विशेषः	४६५	११
द्विजातीनां शूद्रायामुत्पन्नस्यैव पुत्रस्य सत्त्वे स तृतीयायंशहारी शेषांशस्य		

विषयाः	पृ.	पं.
सपिण्डादयोऽधिकारिणः	४६५	३२
असवर्णानां पुत्राणां प्रतिग्रहप्राप्तम्-		
मिविभागनिषेधः	४६६	१५
शूद्रपुत्रस्य कथादिप्राप्तभूमिभाग-		
स्यापि निषेधकथनम्	"	२१
अथ मुख्य-अनुसूयपुत्राणां स्वरूप-		
निरूपणम्	४६७	१
तत्र प्रथमं सामान्येन औरसादीनां		
स्वरूपप्रदर्शनम्	"	३
विशेषेण औरसपुत्रस्वरूपनि-		
रूपणम्	"	१४
पुत्रिकासुतस्वरूपनिरूपणम्	४६८	२३
तत्र पक्षभेदेन पुत्रिकाया एव पुत्रिका-		
सुतत्वकथनम्	४६९	१७
व्यासुध्यायण-क्षेत्रजपुत्र स्वरूपनि-		
रूपणम्	"	२३
प्रसङ्गात् विधानासत्त्वे परस्त्रेया-		
दितस्य पुत्रस्य क्षेत्रजपुत्रत्वाभाव-		
कथनम्	४७०	७
तत्र देवरादीनां विधवायां क्षेत्रजपु-		
त्रोत्पादकत्वनिरूपणम्	४७१	१
तत्र विधवायाः लक्षणकथनम्	"	२२
व्यासुध्यायणैः पितृद्वयाय पिण्डा देयाः	४७३	२५
क्षेत्रजपुत्रस्य द्वैविध्यकथनम्	४७४	२०
गृहजपुत्रस्वरूपप्रदर्शनम्	"	२२
कानीनपुत्रस्वरूपप्रदर्शनम्	"	३०
कानीनपुत्रस्य मातामहानिरूपितापत्य-		
त्वबोद्धनिरूपितापत्यत्वयोर्विचारः	४७५	४
अत्रासङ्कल्पितकन्यायासुतपत्यस्य माता-		
महसुतत्वप्रतिपादनम्	४७६	१
सङ्कल्पितायां विवाहात्प्राक् उत्पन्न-		
स्य बोद्धसुतत्वप्रतिपादनम्	"	२
पुनर्धूनां द्वैविध्यकथनम्	"	१७
पौनर्भवस्वरूपनिरूपणम्	"	१८
दत्तकपुत्रस्वरूपनिरूपणम्	"	२८

विषयाः	पृ.	पं.
तत्र अपत्यसत्त्वे पुत्रदाने तद्वातुः		
प्रत्यवायकथनम्	४७७	१
एकपुत्रसत्त्वे तत्प्रतिग्रहदाननिषेधः	"	३
भर्तृसत्त्वे तदनुज्ञाभावे पुत्रप्रतिग्रह-		
दाननिषेधः	"	७
भर्तारि मृते विधवाया अपि पुत्रप्रतिग्र-		
हेषधिकारप्रतिपादनम्	"	९
तत्र तस्या यत्कर्तुं पारतन्त्र्यं तदनुज्ञा-		
वश्यकताकथनम्	"	२७
अनेकपुत्रसत्त्वे ज्येष्ठपुत्रदाननिषेधः	"	३३
पुत्रप्रतिग्रहप्रकारनिरूपणम्	४७८	७
क्रीतपुत्रस्वरूपकथनम्	"	१८
कृत्रिमपुत्रस्वरूपप्रदर्शनम्	"	२८
दत्तात्मपुत्रस्वरूपप्रदर्शनम्	४७९	५
सहोदजपुत्रस्वरूपनिरूपणम्	"	१३
अपविद्धपुत्रस्वरूपकथनम्	"	२४
पारशवाख्यपुत्रस्वरूपनिरूपणम्	"	२३
औरसपुत्रस्य मुख्यत्वप्रतिपादनम्,		
तदन्येषां गौणत्वप्रतिपादनं च	४८०	११
अथ औरसादीनां दायग्रहणीरू-		
पणम्	४८१	१३
तत्र औरसादिषु पूर्वपुत्राभावे परप-		
रस्य दायेऽधिकारः	"	१५
औरसे सत्यपि पुत्रिकासुतस्य दाय-		
ग्रहणेऽधिकारः	"	१७
जातादौरसात्पूर्वं जातस्य पुत्रि-		
कासुतस्य ज्येष्ठांशभागित्वानिषेधः	"	२४
सत्यौरसेऽन्येषां दत्तकादीनां चतुर्थी-		
शभागित्वकथनम्	४८२	३
अथ कानीनादीनां तु आसाच्छादन-		
मात्रभागित्वम्	"	१२
सत्यौरसे क्षेत्रजादीनां दायग्रहणे		
विशेषः	"	२६
औरसापेक्षया सगुणानः दत्तकादीनां		
तृतीयांशभागित्वकथनम्	४८३	१९

विषयाः	पृ.	पं.	विषयाः	पृ.	पं.
मनुस्मृतिकृमते क्षेत्रजस्य औरस- समागित्वम्	"	२१	हस्पत्यादिवचनानां प्रदर्शनम्	४९३	२१
बृहस्पत्यादिमतेन क्षेत्रजादीनां तत्त- दंशमागित्वकथनम्	४८४	७	अत्र पत्न्याः प्रथममनाधिकारप्रति- पादकानां नारदादिवचनानां निर्देशनम्	४९४	१८
औरसादीनां दायद-अदायादभेद- निरूपणम्	"	२६	तत्र धरेश्वरोक्तव्यवस्थाप्रदर्शनम्	४९५	१४
दायादादायादानां देशाचारभेदेन सवर्णादिभेदेन वा व्यवस्था	४८५	१९	धरेश्वरोक्तव्यवस्थाखण्डनं, विज्ञाने- श्वरादिसेमतस्वमतप्रतिपादनं च	४९६	२२
अन्याभावेऽपि औरसत्वेऽपि च शूद्रा- पुत्रस्य सकलपितृव्यधनभागित्व- निषेधः	४८७	२१	अत्र प्रकरणे अपुत्रपत्नीत्यत्र पुत्र- शब्देन पुत्रपौत्रप्रपौत्राणां ग्रहण- कथनं, तदनुसारेण पुत्रपौत्रप्रपौत्रा- णामभावे एव पत्न्या भर्तृधनग्रहणे अधिकारकथनं च	५०३	२१
शूद्रधनविभागे विशेषः	"	२३	तत्र पार्ष्णिपिणिना पिण्डदानेन त्र- याणां तुल्योपकारत्वरूपहेतु- प्रदर्शनम्	५०४	१४
गौणमुख्यपुत्राभावे मृतादीनां धन- ग्रहणे पत्न्यादीनामधिकारनिरू- पणम्	४८८	५	दायग्रहणमात्रोपयोगिसापिण्डयसकु- लत्वयोर्निरूपणम्	"	१९
तत्र धर्मविवर्गहेतवै पत्नी भर्तृधनग्रह- णेऽधिकारिणी	"	१५	प्रसंगात् आशौचविवाहादौ सापि- ण्ड्यकथनम्	५०५	३
प्रसंगात् क्रयक्रीतायाः पत्न्याः पत्नी- त्वाभावकथनम्	"	२३	पुत्रपौत्रप्रपौत्राणां धनग्रहणा- धिकारे कात्यायनमतप्रदर्शनम्	"	१६
प्रसंगात् पुत्राभावे भर्तुः पिण्डादि दाने पत्न्या एवाधिकारनिरूपणम्	४८९	७	पुत्रादीनां त्रयाणां महोपकारित्वकथनम्	५०६	३
विहितधर्मेण वर्तमानायाः स्त्रियः प्रीडाकाराणां बान्धवादीनां दण्ड्य- त्वकथनम्	"	२३	पौत्रप्रपौत्रयोः सत्त्वेऽपि पत्न्या- एव धनग्रहणेऽधिकारप्रति- पादकजीमूतवाहनमतोपन्यासः	५०६	३०
पत्न्याः स्थावरग्रहणे मदनकारोक्ति- खण्डनपूर्वकं स्मृतिचन्द्रिकाकारो- क्तिमण्डनम्	"	२८	तत्र हेतुत्वेन पुत्राभावे पत्न्या एव महोपकारित्वनिरूपणम्	५०९	१४
गृहीतधनस्य दानविक्रयायधिकारे कात्यायनवचनव्यवस्था	४९०	१९	जीमूतवाहनमतपर्यालोचनं तत्त्व- ण्डनं च	५१०	१७
पौरस्थ्यमतेन भर्तृधने पत्न्या दान- विक्रयादावधिकाराभावकथनम्	४९१	७	अत्र विरुद्धानां भर्त्रभावे पत्न्या ग्रा- साच्छादनमात्रभागित्वप्रतिपादक- कात्यायनादिवचनानामुपन्यासः	५१५	७
तत्र विवेकः	४९२	२	साध्वीनां जीवनार्थं श्वशुरादिभिर्दत्तं द्रव्यमन्यैर्दायादीनां पहरणीयम्	५१६	२१
तत्र भर्तृधने पत्न्या दानविक्रयादा- वधिकारप्रतिपादनम्	४९३	४	असाध्वीनां तु दत्तमप्यपहर्तव्यम्	"	२६
अपुत्रधनग्रहणे पत्न्याः प्रथमाधि- कारप्रतिपादकानामन्येषां वृ-			अत्र "तस्मात्" इत्यादिभूतेर्व्य-		

विषयाः	पृ.	पं.
वस्थापनम्	५१६	२२
पत्न्यभावे दुहितुः स्वपितृद्वयग्रह- णाधिकारनिरूपणम्	५१७	१६
औरसगौणपुत्रपत्न्योरभावे दुहित्व- धिकारे न्यायप्रतिपादनम्	"	२९
अत्र जीमूतवाहनमतोपन्यासः	५१८	२६
तन्निर्गमनम्	"	३२
धारेण्वरादिमतप्रदर्शनम्	५१९	८
तत्त्वण्डनम्	"	११
नारदवचनव्यवस्थापनम्	"	२९
दायग्रहणे दुहितुरभावे दौहित्रस्या- धिकारः	५२१	११
अत्र केचिन्मतत्वण्डनम्	५२२	६
दायग्रहणे दौहित्राभावे मातापित्रो- रधिकारः	"	१०
तत्र मिताक्षराकारमतेन पितुः पूर्वं मातुरधिकारकथनम्	"	११
अत्र स्मृतिचन्द्रिकाकारमतोपन्यासः	"	२२
तत्पक्षे केचिन्मतत्वण्डनम्	५२३	१६
तत्र जीमूतवाहनसंमतिप्रदर्शनम्	५२४	७
एतन्मतत्वण्डनद्वारा सिद्धान्तप्रति- पादनम्	"	२७
तत्र मातापित्रोर्गौरवप्रतिपादकानां परस्परविरुद्धानां वचनानां प्रदर्शनम्	५२५	१२
तद्वचनानां विरोधपरिहारः	"	२३
मातापित्रोरैकस्य मानानुसारेण दाय- भागित्वव्यवस्थापनम्	"	२९
पित्रोरभावे भ्रातृणां दायभागित्वम्	५२६	१५
अत्र परस्परविरुद्धानां वचनां मि- ताक्षरादिकृतव्यवस्थाप्रदर्शनम्	"	१६
स्वमतेन व्यवस्थापनम्	"	३०
भ्रातृषु पूर्वं सहोदराणां दायग्रहणे- ऽधिकारकथनम्	५२७	१५
भ्रात्रभावे तत्सुतानां दायग्रहणेऽ- धिकारः	"	२७
अत्रापि पूर्वं सोदरभ्रातृसुतानामधि-		

विषयाः	पृ.	पं.
कारकथनम्	५२८	८
भ्रातृसुतानां चाभावे गोत्रजानां दा- यग्रहणेऽधिकारनिरूपणम्	"	२५
तत्र विज्ञानेश्वरमतेन प्रथमं पिता- मह्यस्तदभावेऽन्येषां गोत्रजानां- मधिकारप्रतिपादनम्	"	२७
अत्र स्मृतिचन्द्रिकाकारमतोपन्यासः	५२९	१
तत्त्वण्डनम्	"	२४
दायग्रहणेऽधिकारिणां पिता- मह्यदीनां क्रमेण निर्देशः	५३०	८
सपिण्डानामभावे समानोदकानां दायग्रहणेऽधिकारः	"	११
समानोदकेष्वपि प्रत्यासत्तिक्रमेण धनभावकथनम्	"	१९
समानोदकाभावे बन्धूनां धनभावत्वम्	"	२०
तत्र बन्धूनां त्रैविध्यनिरूपणम्	"	"
बन्धूनामपि प्रत्यासत्तिक्रमावश्यकता	"	२९
बन्धूनामभावे आचार्यादीनां धनभा- वनिरूपणम्	५३१	३
आचार्यादीनामभावे ब्राह्मणातिरि- क्तस्य धने राजा गृह्णीयात्	"	९
ब्राह्मणधनं त्वन्यब्राह्मणाय देयम्	"	१२
वानप्रस्थादिदायग्रहणे पुत्रादीनाम- धिकारनिषेधमुखेन तदाधिकारि- णां निरूपणम्	"	२४
अथ दायभागे संसृष्टिदा- यग्रहणेऽधिकारिनिरू- पणम्	५३२	२३
तत्र संसृष्टिनां दायस्य विषयविभाग- निर्देशः	"	२४
संसृष्टानां केनचिद्व्याश्रयादिना अधिकमुपार्जिते तस्य व्यंशाधि- कारिस्वकथनम्	५३३	५
अत्र संसृष्टिनां पित्रादिनैव कार्या अपुत्रसंसृष्टिनो मृतस्य धनग्रहणे प-	"	७

विषयाः	पृ.	पं.
लयादीनामनधिकारित्वनिरूपणम्	५३३	१२
तत्र अपवादत्वेन सोदरसंसृष्टिनो ध-		
नग्रहणे सोदरसंसृष्टिन पवाधिकार-	"	२०
कथनम्	"	२१
मित्रोदरसंसृष्टिसत्त्वे व्यवस्था	"	२१
सोदरभागिनीनां च अंशभाक्त्वक-		
थनम्	५३४	१६
संसृष्टिदायग्रहणविषये श्रीकरमतप्रद-		
र्शनम्	५३५	३
तत्रिरसनम्	"	१५
स्मृतिचन्द्रिकाकारमतोपन्यासः	५३६	१५
तत्त्वण्डनम्	५३७	२४
रत्नाकरकृदादिमतपर्यालोचनम्	५३८	६
संसृष्टिनः पितुः पितृव्यस्य चाभावे		
असंसृष्टमित्रोदरादीनामंशभाक्त्वन-		
रूपणम्	"	२०
संसृष्टापुत्रस्य पत्युभावे तद्धनग्रहणे		
तद्गमिन्या अधिकारनिरूपणम्	५३९	२६
संसृष्टापुत्रस्य भगिन्या अध्यभावे		
सपिण्डानां तदधिकारकथनम्	५३९	३०
सपिण्डाभावे समानोदकादीनां तद-		
धिकारकथनम्	५४०	६
संसृष्टजन्यसत्त्वेऽपि असंसृष्टिनः पुत्र-		
स्यैव पितृदायग्रहणेऽधिकारव्यव-		
स्थापनम्	५४०	७
अथ दायभागे स्त्रीधन-		
स्वरूपनिरूपणम्	५४१	२३
तत्र स्त्रीधनस्य अध्यग्न्यादिभेदेन		
षड्विधत्वनिरूपणम्	५४१	२४
स्त्रीधनशब्दस्य यौगिकत्वप्रतिपादनम्	५४२	७
अध्यग्न्यादिस्त्रीधनानां स्वरूप-		
निर्दर्शनम्	५४३	२
पित्रादिभिः जीवनावर्थं स्त्रीभ्यां दीय-		
माने स्थावररातिरिक्ते धने द्विसहस्रा-		
दधिकदाननिषेधः	५४४	२
भर्त्रनुमतिमन्तरेण स्त्रीणां स्त्रीधने-		
व्यस्वातन्त्र्यकथनम्	"	३३

विषयाः	पृ.	पं.
तत्र कचिःस्वातन्त्र्यमतिपादनम्	"	१८
भर्तृमरणानन्तरं तद्वत्ते धने स्थाव-		
रातिरिक्ते एव स्वातन्त्र्यं न तु		
स्थावरे	"	२५
स्त्रीधने पुरुषाणां स्वाम्याभावनिरू-		
पणम्	"	३२
स्त्रीधनग्रहणे पुरुषाणां दण्डादि-		
कथनम्	५४५	४
दुष्टायाः स्त्रियः स्त्रीधने न स्वाम्यम्	"	१५
आपत्तौ स्त्रीधनेऽपि भर्तुः स्वाम्य-		
कथनम्	५४६	१
स्त्रियै दातुं कृतनिश्चये भर्तारि मृते		
तद्धनं पुत्रादिभिस्तस्यै देयम्	"	२०
अथ स्त्रीदायविभागनि-		
रूपणम्	५४६	२७
तत्र मातृधने सोदरभ्रातृभागिनीनां		
समानाधिकारकथनम्	"	२८
भ्रातृभागिन्योः समाधिकारे अन्वा-		
धेयपतिप्रीतिदत्तत्वादिबिधस्त्रीधन-		
स्यैव विषयत्वनिरूपणम्	५४७	५
अन्वाधेय-पतिप्रीतिदत्तस्त्रीधनयोः		
पत्यनाधिकारकथनम्	"	११
मातृधनाधिकारे वृद्धरातिमतेन अ-		
वृद्धभागिनीनां ग्रहणम्	"	१४
काल्यायनमतेन अवृद्धानामभावे		
ऊढानां समर्तृकाणां तुल्याधिकार-		
कथनम्	"	२१
स्त्रीधनविभागं तद्वैदिकीभ्योऽपि		
प्रीत्या किञ्चिदेयम्	५४७	२४
यौतकाख्यस्त्रीधने पुत्राणां भूढकन्या-		
नां चानधिकारनिरूपणम्	५४८	१
तत्र यौतकस्वरूपप्रदर्शनम्	"	५
ऊढावृद्धादिभेदेन दुहितृणामधिका-		
रानधिकारनिरूपणम्	"	१२
अत्र स्त्रीधनविचारः	"	२५
तत्र जीभूतवाहनादिमतप्रदर्शनम्	"	२७
स्त्रीधनविचारे स्वमतप्रदर्शनम्	५५०	१६

विषयाः	पृ.	पं.
स्त्रीधनविचारे जीमूतवाहनाद्युक्तसि-		
द्धान्तप्रदर्शनम्	५५१	९
तत्क्षण्डनम्	"	१९
उद्दिष्टादिप्रपञ्चपर्यन्तसन्तानानाम-		
भावे स्त्रीधने बान्धवनामाधिकार-		
कथनम्	"	२८
ब्राह्मादिविवाहभेदेन बान्धवनामाधि-		
कारव्यवस्था	"	३३
अत्र जीमूतवाहनादिमतप्रदर्शनम्	५५२	२१
तन्निरसनम्	५५३	४
पित्रोः सकाशात्प्राप्तस्य स्त्रीधनस्य		
सन्तानाभावे धातुराधिकारकथनम्	"	२०
अत्र विश्वरूपजमीमूतवाहनयोर्मत-		
प्रदर्शनम्	"	१५
तत्क्षण्डनम्	"	१८
बन्धुदत्ते स्त्रीधने सन्तानाभावे बन्धु-		
रवाधिकारी, तदसत्त्वे भर्ताऽधिकारि	"	२२
स्त्रीधने पूर्वोक्ताधिकारिणामभावे		
अधिकारिनिर्णयः	"	२५
इति दायभागे स्त्रीधनविभागनिरूपणम् ।		
अथ दायभागे विभागकाले		
केनचिदपह्नुतस्य पश्चा-		
ज्ज्ञातस्य विभागप्रकार-		
निरूपणम्	५५४	२७
विभागानन्तरं पुनर्दृष्टस्य अविभ-		
क्तस्य धनस्य साम्येन पुनर्विभागः		
कार्यः	"	२८
तत्र समुदायद्रव्यापहारकस्य स्तेय-		
दोषभाक्त्वप्रतिपादनम्	५५५	३
समुदायद्रव्यापहारे बलप्रयोग-		
प्रतिषेधः	५५६	१
इति दायभागे अपहृतद्रव्यविभागनिरूपणम् ।		
अथ दायभागे अविभा-		
ज्यधननिरूपणम्	५५६	१२
तत्र पितृद्रव्याविरोधेन भैत्रादिलब्ध-		
धनस्य विभागनिषेधः	"	१३
प्रसंगात् विद्याधनस्य लक्षणप्रदर्शनम्	"	२६

विषयाः	पृ.	पं.
उद्धृतभूमिविभागे उद्धारकस्य		
चतुर्थांशमात्रमधिकं देयम्, न तु		
सर्वा भूमिः	५५७	४
धृत्वास्त्रादीनामविभाज्यत्वकथनम्	"	१४
पितृधृते वस्त्रादि श्राद्धभोक्त्वे देयम्	"	२९
औधृतालङ्कारादीनामविभाज्यत्व-		
कथनम्	५५८	१३
पितृदत्तधनस्याविभाज्यत्वनिरूपणम्	"	९
इति दायभागे अविभाज्यधननिरूपणम् ।		
अथ दायभागे दायान-		
धिकारिनिरूपणम्	५५८	१५
तत्र जन्मतः क्लीबादीनां दायभागा-		
नधिकारित्वनिरूपणम्	"	२६
दायभागानाधिकारिणां क्लीबादीनां		
भरणेषावणावश्यकत्वकथनम्	५५९	१
अभरणे दोषकथनम्	"	३
क्लीबादीनामनंशित्वेऽपि तत्पुत्राणा-		
भंशभाक्त्वकथनम्	"	१५
पतिततत्सुतयोर्भरणस्यापि निषेधः	"	२१
अक्रमोढासुतादीनामनंशभाक्त्व-		
कथनम्	५६०	१
क्लीबादिकन्यानां विवाहपर्यन्तं भर्त-		
व्यत्वसंस्कार्यत्वयोनिरूपणम्	"	२१
क्लीबादिदाराणां पुत्रराहित्ये साधु-		
त्वे एव भरणायत्वम्	"	२२
अयुगवत्त्वे औरसपुत्रस्यापि दायभागा-		
नधिकारित्वकथनम्	"	२२
प्रसंगात् पुत्रशब्दार्थप्रदर्शनम्	५६१	९
इति दायभागे दायानाधिकारिनिरूपणम् ।		
अथ दायभागे विभक्त-		
कृत्यनिरूपणम्	५६१	१७
तत्र विभक्तानां स्वद्रव्यस्य दान-		
विक्रयादौ स्वातन्त्र्येणाधिकार-		
कथनम्	"	१८
अत्र बृहस्पतिवचनविचारः	५६२	१०
स्थावरविषये स्मृतिचन्द्रिकाकार-		

विषयाः	पृ.	पं.	विषयाः	पृ.	पं.
मतखण्डनम्	"	१८	सभिकयूतकारिणां देवनप्रकार-		
स्विभागकाले मत्वा पश्चाद्विप्रतिपद्य-			कथनम्	"	१४
मानस्य वारणीयत्वम्, अत्याग्रहे			सभिकयूतकारिणो वृत्तिकथनम्	"	१९
दण्डयत्वं च	५६१	२५	क्लृप्तवृत्तेः सभिकस्य कर्तव्य-		
इति दायभागे विभक्तकृत्यनिरूपणम् ।			प्रदर्शनम्	"	२९
अथ दायभागे विभाग-			जेत्रे जितद्रव्यदाने सभिकस्याशि-		
प्रकारे संदेहे निर्णयप्र-			क्तौ राजा तदापयेत् ।	५६६	१७
कारनिरूपणम्	५६३	१	प्राणयुते तत्त्वामिनां जयपराज-		
तत्र विभागसंदेहे साक्षिलेख्यादिभि-			यवस्त्वकथनम् ।	"	२५
निर्णयः कर्तव्यः	"	२	पणपरिकल्पनस्य कृताकृतत्वकथनम्	"	३०
साक्षिलेख्याद्यभावे अनुमानेन			यूते जयपराजयसंदेहे निर्णयप्र-		
निर्णयः कार्यः	५६४	२	काराणां प्रदर्शनम्	५६७	१
अनुमानेनापि निर्णयाभावे दिव्या-			तत्र कितवानामेव द्रष्टृत्वं साक्षि-		
दिभिर्निर्णयः कार्यः	"	१३	त्वं च	"	४
मानुषादिसकलनिर्णयकानामभावे दि-			साक्षिणां परस्परविरोधे राजा स्व-		
व्यादीनां चाशक्यत्वे पुनर्विभागः			यं निर्णयं कुर्यात्	"	१२
कार्यः	"	१६	अनिष्टयुक्तयूतकारिणां दण्डकथनम्	"	१५
इति दायभागे विभागसंदेहे निर्णयप्रकारनिरूपणम् ।			फूटयूतकारिणां दण्डकथनम्	"	१९
इति दायभागाख्यव्यवहारपदानिरूपणम् ।			यूतनिषेधकमनुवचनानां संगति-		
अथ यूतसमाह्वयाख्यव्य-			प्रदर्शनम्	"	३०
वहारपदनिरूपणम्	५६५	१	यूतकारणे हेतुप्रदर्शनम्	५६८	८
तत्र यूतसमाह्वययोः स्वरूपप्रदर्शनम्	"	२	यूताक्तविधिरिव समाह्वयेऽपि बोध्यः	"	१७
इति व्यवहारपदनिर्देशापरारख्यं प्रमेयानिरूपणाख्यं तृतीयं प्रकरणम् ।			इति यूतसमाह्वयाख्यव्यवहारपदानिरूपणम् ।		

अथ प्रकीर्णकप्रकरणम् ।

तत्र प्रकीर्णकस्य लक्षणभेदानां प्र-			स्वतो राजकृत्यकरणे दण्डकथनम्	५७०	३
दर्शनम् ।	५६८	२७	शूद्राणां प्रवज्यादिकरणे दण्ड-		
राजशासनस्य न्यूनाधिकलेखनादौ			विधानम्	"	९
दण्डकथनम्	५६९	१०	धर्मशास्त्रानुसारेण व्यवहारदर्शि-		
राजकोशापहरणे दण्डविधानम्	"	२१	नो रातः फूलप्रदर्शनम्	"	१३
ब्राह्मणस्य वधस्थाने मौण्ड्यं क-	"	३२	ग्रन्थसमाप्तिश्लोकः ।	"	१७
र्तव्यम्					

इति प्रकीर्णकाख्यं चतुर्थं प्रकरणम् ।

इति वीरमित्रोदये व्यवहारप्रकाशस्थविषयाणां सूची समाप्ता ।

१९ दाय०पत्न्याधनाधिकार० दायभागोपयोगिसापिण्ड्यम् । ५०५

प्रणप्तुः(१)प्रभृत्यधस्तनपुरुषास्त्रय एकपिण्डभोक्तृत्वाभावाद्विभक्तदा-
यादाः सकुलया इत्याचक्षते मुनयः । कुलमात्रसम्बन्धात् । इदं स-
पिण्डत्वं सकुल्यत्वं च दायग्रहणापयोगित्वेनोक्तम् । तत्प्रकरणपाठात् ।
आशौचविवाहाद्यर्थं तु पिण्डलेपभुजामपि । (२)

लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।

पिण्डदः सप्तस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपैरुषम् ॥
इति स्मरणात् ।

सपिण्डता तु पुरुष सप्तमे विनिवर्त्तते । (मनु० अ० ५ श्लो० ६०)
इति च—

पञ्चमात् सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा । (अ० १ श्लो० ५३)

इति योगीश्वरवाक्यैकवाक्यनया सप्तमे पुरुषे स्थित्वाऽष्टमे विनि-
वर्त्तत इति व्याख्येयम् । तेन यथा “अप्रत्तानां तु स्त्रीणां त्रिपुरुषं विज्ञा-
यत” इत्याशौचप्रकरणपाठनं तन्मात्रोपयोगि त्रिपुरुष सापिण्ड्यं, तथेदं
विभागमात्रोपयोगीति ध्येयम् । कात्यायनस्तु स्पष्टमेव पुत्रपौत्रप्रपौ-
त्राणां धनग्रहणमाह—

अविभक्ते मृते पुत्रे तत्सुतं रिक्तभागिनम् ।

कुर्वीत जीवनं येन लब्धं नैव पितामहात् ॥

लभेनांशं स पित्र्यं तु पितृव्यात्तस्य वा सुतात् ।

स एवांशस्तु पूर्वेषां भ्रातॄणां न्यायतो भवेत् ॥

लभेत तत्सुतो वापि निवृत्तिः परतो भवेत् । इति ।

प्रपौत्रानन्तरमुक्तो यः प्रणप्तृप्रभृत्यनधिकारः स सपिण्डत्वेन
ध्येयः । सकुल्यत्वेन त्वस्त्येव यथाप्रत्यासत्तिः । “भ्रातॄणामेकजाता-
नाम्” इत्यादि तु दायातिरिक्तश्राद्धादिपुत्रकार्यकारित्वपरं भ्रातृपुत्रस्य
पुत्रीकरणसम्भवे नान्यः पुत्रीकरणीय इति नियमार्थम् । अन्यथा भ्रातृ-
पुत्रस्य भ्रातृनन्तरमभिधानमपुत्ररिक्त्यहार्य्यभिधायके वाक्ये क्रमपरं
न सङ्गच्छेत । पुत्रादीनां त्रयाणां पित्रादित्रिक्रमहोपकारकारित्वात्
पुत्रादिभिर्गृहीतं धनं स्वामिन एवोपकारकमुपकारप्रत्यासत्त्या तदीय-
यमेव । उपकारप्रत्यासात्तश्चाभ्यर्हिता ।

यथाह—(मनु० अ० १ श्लो० १०६)

ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः ।

पितॄणामनृणश्चैव स तस्माल्लब्धुमर्हति ॥

(१) प्रतिप्रणप्तुः=प्रपौत्रपुत्रात् ।

(२) तद्वत्पिण्डलेपभोक्तृत्वेन सपिण्डत्वमिति शेषः ।

वी० मि० ६४

५०६ त्रीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणप्र०

तस्मादिति हेतुत्वेनोपकारकत्वस्योपन्यासाद्वयभागप्रकरणे धन-
स्वाभ्युपकारकत्वातिशयो यत्र स्थितस्य तद्धनस्य भवति स एव
तद्धनग्राहीति प्रत्यासत्तिरौत्सर्गिक्यभ्यर्हिता चेति सूचितम् । पुत्रा-
दीनां महोपकारकत्वं चानेकश्रुतिस्मृतिपुराणादिप्रसिद्धम् । तत्र श्रुतिहरिश्च-
न्द्रोपाख्याने बह्वृचब्राह्मणे—

ये त्विमं पुत्रमिच्छन्ति ये विजानन्ति येच न ।

किंस्वित्पुत्रेण विन्देत तन्ममाचक्ष्व नारद ! ॥

इति गायत्र्या हरिश्चन्द्रेण पृष्ठो नारदो दशभिर्गाथाभिः पुत्रमाहा-
त्म्यपराभिः प्रबोधितवानित्युक्तम् ।

स एकया पृष्ठो दशभिः प्रत्युवाच

ऋणमस्मिन् सन्नयत्यमृतत्वं स गच्छति ।

पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चेज्जीवतो मुखम् ॥

इत्यादिना । स्मृतयश्च—

मनुविष्णु—(मनु० अ० ९ श्लो० १३)

पुत्राभ्यो नरकाद्यस्मात्पितरं त्रायते सुतः ।

तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥

शङ्खलिखितौ—

पितृणामनृणो जीवन्द्वा पुत्रमुखं पिता ।

स्वर्गी स तेन जातेन तस्मिन् संन्यस्य तदणम् ॥

अग्निहोत्रं त्रयो वेदा यज्ञाश्चैव सदक्षिणाः ।

ज्येष्ठपुत्रप्रसूतस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥

मनु-लिखित-वशिष्ठ-हारीताः—(मनु० अ० ९ श्लो० १३७)

पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते ।

अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति विष्टम् ॥ (१)

याज्ञवल्क्यः—(अ० १ श्लो० ७८)

(२)लोकानन्त्यं दिवः प्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैः ।

यस्मात्तस्मात् स्त्रियः सेव्याः कर्त्तव्याश्च सुरक्षिताः ॥ इति ।

पुराणादिषु तूपाख्यानानि पुत्रादिप्रशंसाशंसीनि बहूनि । तस्मात्
प्रपौत्रपर्यन्ताभावे विभक्तासंसृष्टिपतिरिक्थहारिणी पत्नीति सिद्धम् ।

अत्र जीमूतवाहनः । बृहस्पतिविरोधाश्लेषं व्यवस्था । यदाह—(अध्या० ११)

विभक्ता भ्रातरो ये च सम्प्रीत्यैकत्र संस्थिताः ।

पुनर्विभागकरणे तेषां ज्यैष्ठ्यं न विद्यते ॥

यदा कश्चित्प्रमीयेत प्रव्रजेद्वा कथञ्चन ।

न लुप्यते तस्य भागः सोदर्यस्य विधीयते ॥

या तस्य भगिनी सा तु ततोऽंशं लब्धुमर्हति ।

अनपत्यस्य धर्मोऽयमभार्यापितृकस्य च ॥

संस्पृष्टानां तु यः कश्चिद्विद्याशौर्यादिना धनम् ।

प्राप्नोति तस्य दातव्यो ह्यंशः शेषाः समांशिनः ॥ इति ।

अत्रोपक्रमोपसंहारयोः संस्पृष्टत्वकीर्तनात् तत्सन्दंशपतितं “न लुप्यते तस्य भागः सोदर्यस्य विधीयते” इति वचनं संस्पृष्टविषयमवश्यं वाच्यम् । तत्र च “अनपत्यस्य धर्मोऽयमभार्यापितृकस्य च” इत्यभिधानात्पुत्रदुहितृपत्नीपितृणामभावे संस्पृष्टसोदराधिकारः प्रतीयत इति कथमस्य पत्नीबाधकत्वम् ।

किञ्च “न लुप्यते” इति संस्पृष्टाविभक्तभ्रात्रन्तरीयद्रव्यस्य मिश्रीभूतस्य (१)लोपाशङ्कायामुपपद्यते । विभक्तासंस्पृष्टधने तु विभक्ते(२)कालोपशङ्का । तस्मात्संस्पृष्टविषयत्वमेवामीषां लिङ्गादपि ।

किञ्च । पत्नीतः पूर्वं भ्रात्रधिकारबोधकशङ्कादिवचनानां संस्पृष्टाविभक्तविषयत्वं विस्पष्टवचनान्तरान्यायाद्वा प्रबलादुच्यते ? नाद्यः, विस्पष्टविशेषवचनाभावात् । “संस्पृष्टिनस्तु संस्पृष्टी” इत्यादि वक्ष्यमाणवचनं तु भ्रात्रधिकारावसरे विशेषकथनं नामुमर्थमवगमयति (३) । वृहस्पतिवचनं तु पुत्रादिपितृपत्यन्ताभावे संस्पृष्टसोदराधिकारबोधकं प्रयुतासंस्पृष्टविषयकतामेवावगमयति । न द्वितीयः । न्यायो ह्ययं वाच्यः । अविभागसंसर्गयोर्द्वेदेकस्य धनं तदेवापरस्यापीति मृतस्य तत्र स्वत्वेऽपगतेऽपि जीवतस्तत्स्वत्वात्तद्गामिता युक्ता न स्वाभ्यन्तरकल्पनेति । न चासौ युक्तः । अविभागसंसर्गवतामप्यविज्ञातैकदेशव्यवस्थितिप्रतिनियताश्रयमेव स्वत्वं न त्वेकैकत्र सर्वेषां नापि समग्रे । अनेकस्वत्वात्पादविनाशकल्पनाप्रसङ्गात् ।

किञ्च “पाणिग्रहणाद्धि सहत्वं” इत्यादिप्राग्लिखितगौतमादिवचनेभ्यः पत्न्याः परिणयादुत्पन्नं पतिधने स्वत्वमविभक्तसंस्पृष्टभर्तृमरणे

(१) लोपोऽविभाज्यत्वम् ।

(२) विभक्ते विभक्तत्वप्रतीतावित्यर्थः । क्वचित् विभक्तत्वप्रतीतौ इत्येव पाठः ।

(३) समानसम्बन्धिनां मध्ये संसर्गनिबन्धनाधिकारबोधकस्योक्तवचनस्य भ्रात्रधिकारमात्रबोधनपरत्वं नोपपद्यते । अन्यथा पुत्रसत्वेऽपि संस्पृष्टभ्रात्रधिकारप्रसङ्गादिति भावः ।

नश्यत्यन्यत्र च न नश्यतीति कल्पनायां प्रमाणाभावः । (यथा) पुत्रा-
दिषु सत्सु तदधिकारशास्त्रबलादेव पत्नीस्वत्वनाशः कल्प्यते । (तथा)
अत्रापि संसृष्टविभक्तभ्रात्रधिकारशास्त्रान्तनाशः कल्प्यत इति चेत्,
न । अन्यस्य तादृशशास्त्रस्यादर्शनात् । अस्य त्वेतद्गोचरताया अन्यो-
न्याश्रयप्रसङ्गादसिद्धेः । सिद्धे हि संसृष्टाविभक्तभक्तृमरणेन पत्नीस्वामि-
त्वनाशे भ्रात्रधिकारशास्त्रस्य तद्विषयकत्वम्, मिद्धं च तस्मिन् पत्नी
स्वत्वनाशकल्पनेति । अत एव योगीश्वरविष्णवादिवचने पुत्रराहात्यमेवा-
पात्तं न तु विभक्तत्वासंसृष्टत्वे । विभागन्योक्तत्वात्संसृष्टिणां च वक्ष्य-
माणत्वात् अर्थादुपात्तं एव । चेत्, तर्हि, मुख्यगौणपुत्रेषु रिक्त्यग्रा-
हितयोक्तेषु तदितरविषयत्वमप्यर्थात्सिद्ध्यतीत्यपुत्रत्वमपि नापाद्यम् ।
अपुत्रस्यैत एवानेनैव क्रमेणेति नियमार्थतया तत्सार्थक्यमन्ययोरपि
तुल्यम् । विभागोक्तपर्यवसानं तु न जातमेव । संसृष्टिवचनं भ्रात्रधि-
कारावसरे विधानार्थं न पत्न्याद्यपवादार्थमित्युक्तमेव ।

किञ्च । शङ्खलिखतदिवचनानामविभक्तसंसृष्टभ्रातृपरत्वे तादृशस्या
पुत्रस्य धन तद्विधभ्रातृगामि तदभावे पितरौ हरेतामित्यस्य कोऽर्थः ?
किं विभक्तासंसृष्टौ पितरौ गृह्णीयाताम्, उवाविभक्तासंसृष्टाविति ।
तत्र न प्रथमः कल्पः । (१) तादृशयोः पित्रोः पत्नीबाध्यत्वात्कथं भ्रात्र-
भावे पत्नीतः पूर्वं तयोरधिकारबोधः । नापि द्वितीयः । (२) अविभ-
क्तसंसृष्टपितृग्राह्यत्वे सर्वेषामविवादाद्वचनवैयर्थ्यात् ।

अपि च । यथा पित्रा भ्रात्रा च विभक्तासंसृष्टधने शरीरदातृतया
“आत्मा वै जायते पुत्रः” इत्येकत्वश्रुतेर्जनदेहयोश्च पौत्रयोः पितुः प्रभु-
त्वात्तत्पितृदेयपितामहप्रपितामहपिण्डद्वये च सपिण्डनेन मृतस्य
पुत्रस्य भोक्तृत्वाजीवति च पितरि पुत्राणां पार्वणपिण्डदानाभावाद्भा-
तृभ्यः पूर्वं पित्रोरधिकारस्तथेतरत्रापि (३) युक्तः । अविभागसंसर्गयो-
रविशेषाद्वा तुल्याधिकारो युक्तो न तु भ्रात्रभावे पितुरिति ।

किञ्च । पित्रोरविभक्तसंसृष्टत्वविशेषणमनुपपन्नं मात्रा सह विभा-
गाभावेनाविभक्तविशेषणानर्थक्यात् । (४) अत एव संसर्गाभावोऽपि ।
विभागपूर्वकत्वात्तस्य । यथाह—

(१) तादृशयोः=विभक्तासंसृष्टयोरित्यर्थः ।

(२) अत्र अविभक्तसंसृष्टभ्रातृसङ्गावेऽपि इत्यधिकं मुद्रितजीमूतवाहनेऽस्ति ।

(३) संसृष्टाविभक्तधनेऽपीत्यर्थः ।

(४) विभागविरहादेवेत्यर्थः ।

१९. दाय० पत्न्याधनाधिकारविचारे जीमूतवाहनमतोपन्यासः ॥ ५०९

बृहस्पतिः,

विभक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा चैकत्र संस्थितः ।

पितृव्येणाथवा प्रीत्या स तत्संसृष्ट उच्यते ॥ इति ।

एतेन येषामेव हि पितृभ्रातृपितृव्याणां पितृपितामहाजितद्रव्येणावि-
भक्तत्वमुत्पत्तिः सम्भवात् त एव विभक्ताः सन्तः परस्परप्रीत्या पूर्वं-
विभागध्वंसेन यत्तत्र धनं तन्मम यच्च मम तत्तत्वेत्यभिन्नतयैकपाकेन
पूर्ववदेकगृहितया स्थिताः संसृज्यन्ते । न पुनरनेवम्भूता द्रव्यसंसर्ग-
मात्रेण । वणिजामपि सम्भूयसमुत्थाने संसृष्टत्वव्यवहारापत्तेः । प्री-
तिपूर्वोक्ताभिसन्धिरहितानां सौकर्यादिवशाद् द्रव्यमिश्रणेन व्यवहारा-
दि कुर्वतां भ्रात्रादीनामप्यत एव न संसृष्टिव्यवहारः । तस्मान्मातृगतो
भ्रातृसङ्गादाधिकारीविरोधो दुःसमायः । अतः प्रपौत्रपर्यन्ताभाव-
एवाविशेषेणापुत्रप्रमीतभर्तृधने समस्तेऽधिकारिणी पत्नीत्येव रम-
णीयम् । न त्वश्रुतासंसृष्टविभक्तगोचरत्वकल्पना । जितेन्द्रियादयोऽप्येवमा-
हुः । प्रपौत्रपर्यन्ताभावे तस्या अपि भर्तुः श्राद्धादिनोपकारकत्वा-
तिशयात् । “पत्न्येव दद्यात्तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं हरेत् च” इति मनुवचना-
दिभ्यः ।

व्यासोऽपि—

मृते भर्तारि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता ।

स्नाता प्रतिदिनं भक्त्या भर्त्रे दद्याज्जलाञ्जलीन् ॥

कुर्याद्द्वानुदिनं भक्त्या देवतातिथिपूजनम् ।

विष्णोराराधनं चैव कुर्यान्नित्यमनुव्रता ॥

दानानि विप्रमुख्येभ्यो दद्यात्पुण्यविवृद्धये ।

उपवासांश्च विविधान् कुर्याच्छास्त्रोदितान् शुभान् ॥

लोकान्तरस्थं भर्तारमात्मानं च वरानने । ।

तारयत्युभयं नारी नित्यं धर्मपरायणा ॥ इत्यादि ।

तस्मात्पत्न्या अपि पतिनरकनिस्तारकत्वाद्धनहीनतया वाऽका-
र्यं कुर्वती स्वीयापुण्यनाश्रयशरीरसंस्तवात् “पतत्यर्द्धं शरीरस्य यस्य
भार्या सुरां पिबेत्” इत्यादिलिङ्गदर्शनात्पतिमपि पातयेदिति तया-
गृहीतं स्वाम्यर्थमेव तद्धनं भवतीति सर्वेभ्योऽन्येभ्यः पूर्वं पत्न्या एव
पतिधनग्रहणं युक्तम् । शङ्खादिवचने तु व्यवहितयोजना कार्या ।
अपुत्रस्य=पुत्रपौत्रप्रपौत्ररहितस्य स्वर्ग्यतस्य धनं ज्येष्ठा प्रशस्यतमा पत्नी
लभते । तदभावे दुहितृदौहित्रयोश्चाभावे पितरौ लभेयातां तदभावे भ्रातृ-
गामीति । तदभाव इति मध्यपठितं पूर्वोत्तराभ्यामविरोधात् न्यायस्य

५१० वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणप्र०

पूर्वमुक्तत्वाच्च सम्बध्यते । “भ्रातृणामप्रजाः प्रेयात्” इत्यादीनि नारदादिवचनान्यपि पत्नीरूपपरिणीतस्त्रीविषयाणि । स्त्रीशब्दमात्रोपादानाच्चत्र । अत्र च पत्नीशब्दोपादानात् । परिणीतानामपि चापत्नीत्वं प्राक् प्रपञ्चितम् । अत एव नारदस्यैव वचनान्तरे—

अन्यत्र ब्राह्मणात्किन्तु राजा धर्मपरायणः ।

तत्स्त्रीणां जीवनं दद्यादेष दायविधिः स्मृतः ॥

(व्य० प० १३ श्लो० २५)

इति स्त्रीशब्दश्रवणादपत्नीनामब्राह्मणस्त्रीणां वर्त्तनदानमाह । पत्नीनां त्वब्राह्मणस्त्रीणामपि कृत्स्नभर्तृधनाधिकारमाह —

बृहस्पतिः,

येऽपुत्राः क्षत्रविद्शूद्राः पत्नीभ्रातृविवर्जिताः ।

तेषां धनं हरेद्राजा सर्वस्याधिपतिर्हि सः ॥

पत्नीभ्रातृविवर्जिता इति स ब्रह्मचारिपर्यन्ताभावोपलक्षकम् । तेषां वज्रक्रमत्वान्मध्ये राज्ञोऽननुपवेशात् । प्रदर्शितविष्णुवचने सहाध्यायिपर्यन्तानभिधाय—“तदभावे ब्राह्मणधनवर्जं राजगामी” इति कथनाच्चेति तत्त्वं विचिनकिस्म ।

तत्रेदमालोचनीयम् । नारदशङ्खदिवचनानामविभक्तसंसृष्टिविषयत्वेन या व्यवस्था तत्र न्यायविरोधो वा दूषणं वचनविरोधो वा ? न तावन्न्यायविरोधः । बाधकन्यायस्याभावात् । प्रत्युत साधको न्यायोऽस्ति । तथाहि-अविभक्तप्रमीते तावत्तस्यांश एव नाभूत्किमियं गृह्णातु, संसृष्टे जातोऽप्यंशः पुनः साधारणस्वत्वात्पत्न्या अपगतः । न च साधारणस्वत्वाश्रयोऽप्यविविक्तस्तद्भागोऽस्त्येवेति वाच्यम् । अस्तु, तावतापि यत्प्रतियोगिकं साधारणं स्वत्वं तदपगमे विद्यमानस्वत्वकः सङ्क्रम एवोचितो न त्वन्यस्वत्वोत्पत्तिकल्पना ।

पाणिग्रहणाद्धि सहत्वं कर्मसु तत्फलेषु द्रव्यपरिग्रहेषु च ।

इति गौतमवचनात्पत्न्या अपि तद्भागोऽविविक्तेऽपि स्वत्वमुत्पन्नं तन्नाशः किमिति तत्सत्त्वे कल्प्यत इति चेत्, न । औपपत्तिकोऽस्ति न तु तात्त्विकः । पत्न्याः पतिद्रव्ये स्वत्वं क्षीरनीरवदेकलोलीभावापन्नं सहाधिकारिककर्मोपयोगि न तु भ्रातृणामिव परस्परम् । तत एव तेषां विभागो न तु जायापत्योः । एतन्न्यायमूलकमेव “जायापत्योर्न विभागो विद्यते” इति वचनम् । तथा च पशुः स्वत्वापगमे तस्याः स्वत्वापगमस्तत्रावश्यकः । एवं चाविभक्तसंसृष्टिपतिस्वापतये पत्न्याः स्वत्वोत्पत्तिः कल्प्यतामविभक्तसंसृष्टिस्वत्वस्य सतोऽसाधारण्यं वेति वीक्षा-

यामुत्तरपक्षकक्षीकरणमेवोचितं लाघवात् । नच पत्न्येव विभागप्रति-
योगिनी । प्रापकप्रमाणाभावात् । नचैतान्येव वचनानि प्रापकाणि ।
तेषां विषयविवादाद्विभक्तासंसृष्टिविषयत्वेनाप्युपपत्तेः । अत एवान्यो-
न्याश्रयोऽपि दवीयान् । विमर्शदशायां तदप्रसङ्गात् । सति विमर्शे तद्वि-
षयत्वनिश्चयादेव । अविभागसंसर्गवतामपीत्यादि च यदुक्तं तन्नास्म-
त्पक्षक्षतिक्रमम् । प्रतिनियताविविक्तस्वत्वस्वीकारेऽपि संसृष्टाविभक्तवि-
षयताया न्यायान्तरसिद्धत्वात् । न चाश्रुतविभक्तासंसृष्टविषयत्वं पत्नी-
त्यादिवाक्यानामप्रमाणकम् । विरुद्धनारदादिवचनानां व्यवस्थान्तरास-
म्भवे पूर्वोपपादितन्यायोपष्टब्धार्थापत्तेरेव प्रमाणत्वात् । व्यवस्था-
न्तरासम्भवं च वक्ष्यामः । न च यथा विभागस्योक्तत्वात्संसृष्टिणां च
वक्ष्यमाणत्वादर्थद्विभक्तासंसृष्टिधनपरत्वं पत्नीत्यादेरायातीति तदनु-
पादानं, तथा मुख्यगौणपुत्रविभागमुक्त्वा पत्नीत्यादिवचनारम्भादपुत्र-
धनविषयत्वमपि सिद्ध्यति तेषामित्यपुत्रस्येत्यापि न वाच्यमिति वाच्य-
म् । “एक एवौरसः पुत्रः” “न भ्रातरो न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पि-
तुः” इत्यस्यार्थस्य स्मृत्यन्तरोक्तस्य योगीश्वरेण वचनान्तरेणानुक्तेस्त-
दवबोधनार्थत्वात् । अन्यथा जीवदजीवद्विभागयोः सत्स्वपि पुत्रेषु
पितृपत्नीनां यथांशभाक्त्वं तथात्रापीति शङ्का स्यात् । पुत्रविभागपर्य-
वसान उक्तत्वात् तच्छङ्कावसर इति यदि, तर्हि, स्मृत्यन्तरेषु “एक एवौ-
रसः” “न भ्रातरो न पितरः” इति स्वतन्त्रस्य मुख्यगौणपुत्रसत्त्वे प-
त्न्याधनधिकारप्रतिपादकशास्त्रस्य सुतरामानर्थक्यं स्यात् । स्पष्टीकर-
णार्थमर्थन्यायसिद्धमपि निबध्यते व्यवहारशास्त्र इति समाधिः पदमा-
त्रे सुतरां सुवदः । स्पष्टार्थं विभक्तासंसृष्टेव अपि कुतो नोपात्ते इति
चेत्, स्वतन्त्रेच्छत्वान्मुनीनाम् । आरोपे सति निमित्तानुसरणमिति
न्याये च यत्र न्यायार्थसिद्धनिबन्धनमस्ति तत्र सिद्धस्य गतिश्चिन्त-
नीयेति रीत्या स्पष्टीकरणार्थतया वैयर्थ्यं परिह्रियते न तु तदभिधाना-
पादनं सर्वत्रोचितम् ।

यच्च “संसृष्टिनस्तु संसृष्टी” इत्यस्य भ्रात्रधिकारावसरे विशेषवि-
धानमात्रार्थत्वं न पत्न्याद्यपवादकत्वमित्युक्तम्, तदतिवार्त्तम् । तुशब्द-
विरोधात्, उत्तरोत्तरं पूर्वपूर्वापवादसन्दर्भाच्च । अत एव प्रतिवाक्यं तु-
शब्दोपादानम् । क्लीबादिवाक्यं पुत्रादिसकलदायग्रहणाधिकारिणां
कृतिवादिनाधिकारापवादकमिति । अत एव तिताक्षराकृता तथैव ता-
नि वचनान्यवतारितानि व्याकृतानि च ।

यत्तु किञ्चेत्यादिना गृह्यलिखितवचने भ्रात्रभावे पित्रोरधिकारो वि-
कल्प्य खण्डितः, तदप्यतिफलम् । भवद्वन्मयापि व्युत्क्रमेण विभक्ता
संसृष्टपितृपरत्वेन तस्य व्याख्यातुं शक्यत्वेनैकापर्य्यनुयोगात् ।

यच्चापि चेत्यादि । तदपि तुल्ययोगक्षेममित्युपेक्ष्यम् ।

यदपि किञ्चेत्यादि । तदपि मात्रांशे विशेषणासम्बन्धेऽपि योग्यत-
या पित्रंशे सम्बन्धादचोद्यम् ।

वस्तुतस्तु साक्षान्मात्रा विभागाभावेऽपि जीवद्विभागे पित्रिच्छया
तस्या अपि भागसद्भावादजीवद्विभागे तु साक्षादेव विभागोक्तेः प्रीत्या-
ऽभिसन्धिविशेषपूर्वकं पुत्रैः सह संसर्गसम्भवात् । नचैवं “विभक्तो
य” इत्यादिवृहस्पतिवचनविरोधः, अत एव मिताक्षराकृताप्युक्तम्—
“संसर्गश्च न येन केनापि किन्तु पित्रा भ्रात्रा पितृव्येण वा” इत्यत्र स-
म्भितत्वेन तद्वचनमुपन्यस्यतेति वाच्यम् । यतस्तथा सति स-
कललोकव्यवहारसिद्धौ दौहित्रादिसंसर्गोऽप्यन्याय्यः स्यात् । तस्मा-
द्येषां परस्परविभागस्तेषामेव तत्पूर्वकः परस्परसंसर्गोऽप्यभिसन्धि-
विशेषपूर्वको न परस्परद्रव्यमिश्रीकरणमात्रेण वणिगादीनामिवेत्यत्र बृह-
स्पतिवचनतात्पर्यं न मात्रादिनिवृत्तौ । (१) त्रिदोषपरिसङ्ख्यापत्तेः । अत-
एव “भ्रात्रा वा” “पितृव्येणाथवा” इत्यनास्थायां वादिशब्दस्तत्रोपात्तः ।
रत्नाकरे चण्डेश्वरेणाप्युक्तम् । अनास्थायां वाकारः । तेन पितृव्यजेनांशि-
ना कृतविभाग एकत्र स्थितः संसृष्टः सर्वलोकगृहीतो लभ्यत इति ।
वाचस्पतिरप्येवमेवाह ।

यत्तु तेनाक्तं पृथग्धनानामेकत्र मेलनमेव संसर्गो लाघवात् । न
तु विभागपूर्वकत्वं तत्र विशेषणं, परस्परानुमतिश्च तत्र हेतुरिति ।
तत्र । पुनः शब्दविरोधात् विभागेऽपि संसर्गशब्दप्रयोगापत्तेः । जन्म-
ना स्वत्वानङ्गीकारेण तत्रापि पृथग्धनमेलनात् । अन्यथा विकल्प
उभयस्य शास्त्रार्थत्वात्पित्रादिसमुच्छ्रितसंसर्गोऽपि सकललोकसिद्धौ
व्याहन्येत । मिताक्षराकृतोऽपि ‘न येन केनापि’ इति वदतो यथाकथञ्चित्त-
द्द्रव्यमिश्रणसंसर्गव्यावृत्त्या विभागपूर्वकभिसन्धिभावशेषकृतसंसर्गनि-
यम एवाभिप्रेतो न मात्रादिव्यावृत्तिः । भ्रात्राधिकारावसरे संसृष्टिसोद-

(१) स्वार्थत्याग-परार्थाङ्गीकर-प्राप्तवाधारव्याख्ययो दोषाः परिसङ्ख्यावधौ ।
स च यत्र गत्यन्तराभावस्तत्र “पञ्चपञ्च नखा भक्ष्या” इत्यादौ स्वीक्रियते । सति गत्यन्तरे
तु न युक्तः । प्रकृतेऽपि “विभक्तो यः पुनः” इति बृहस्पतिवचनस्य मात्रादिनिवृत्त्यपर-
कत्वेनाप्युपपत्तौ तन्निवृत्तिपरकत्वाश्रयणं नोचितमिति भावः ।

१९दाय० पत्न्या धनग्रहणाधि० जीमूतवाहनमतालोचनम् । ५१३

रत्वादिविशेषविधानार्थत्वं च यदस्य "संसृष्टिनस्तु संसृष्टी" इत्यादिव-
चनस्य भवतामिहितं तत्स्वतितुच्छम् । पित्रादिषु गोत्रजादिषु चास्य
प्रवृत्त्यविरोधात् । तच्च तत्रैव विस्तरेण वक्ष्यामः । नच तावन्न्यायवि-
रोधो दूषणम् । नापि वचनविरोधः । संसृष्टस्याप्यभार्यापितृकस्येति
तेन विशेषणादपत्याभाव इव भार्यापित्रभाव एव संसृष्टभ्रातृधनेऽधिका-
र आयातीति वाच्यम् । यतः संसृष्टिधनग्रहणं

संसृष्टिनां तु यो भागः स तस्या नेष्यते बुधैः

इति नारदेन साक्षादेव तद्भार्यायाः प्रतिषिद्धम् ।

संसृष्टिनां तु यो भागस्तेषामिव स इष्यते

इति कल्पतर्वादिधृतपाठेऽप्येवकारेण पत्न्यादिप्रतिषेध आयात्येव ।
न चैवं नारदवचनं "भ्रातृणामप्रजा" इत्यस्य प्रक्रमबलात् "संसृष्टिनां तु
यो भागः" इत्यनेन पौनरुक्त्यं स्यादतः स्त्रीशब्दस्यात्र श्रवणादन्यत्र च
पत्नीशब्दस्य, पत्नीविषयत्वेन व्यवस्थैव साधायसीति वाच्यम् । पू-
र्वोक्तविवरणेन स्त्रीधनाविभाज्यत्वतद्भरणमात्रविधानपरतया तदप्रस-
क्तैः । स्त्रीमात्रस्य तद्धनग्रहणस्य पत्नीत्यादिवाक्यैः पत्नीपदोपेतैरप्रस-
क्तत्वेन तत्प्रतिषेधासम्भवाच्च । वासिष्ठवचने च रिक्थलोभादिति नियोग-
विशेषणं भवन्मतेऽनुपपन्नम् । पुत्रादिरहिततद्धनग्रहणे यदि विभागा-
विभागसंसर्गाद्यविशेषणैव तस्याः सर्वादौ, तर्हि रिक्थलोभेन नियोगाङ्गी-
कारस्तस्याः कदा प्रसक्तो यो निषिध्यते । मन्मते तु संसृष्टाविभक्तभ्रा-
तृसत्त्वे नारदादिवचनात्तस्या अपुत्रभर्तृधनसम्बन्धाभावेन पुत्रद्वारैव
तत्सम्बन्धात्प्रसक्तो रिक्थलोभेन नियोगस्वीकारः प्रतिषिध्यते । नचा-
त्रापि पत्नीभिन्नाया भार्याया भर्तृधनानधिकारात्तस्या एव रिक्थलो-
भेन प्रसक्तो निषिध्यते नियोगस्वीकार इति न भवदुक्तप्रसक्तिप्रतीक्षेति
वाच्यम् । पत्न्या एव तत्र प्रस्तुतत्वात्तद्भिन्नभार्यापरत्वानुपपत्तेः । अ-
तश्च धारेद्वरादिभिर्नियोगार्थिपत्नीपरत्वे पत्नीत्यादिवाक्यस्येदमेव वशिष्ठ-
वचनं प्रमाणतयोपन्यस्तम् । तस्मान्नारदवशिष्ठवाक्यबलात् संसृष्टिभर्तृ-
धनग्रहणप्रतिषेधः पत्न्याः । बृहस्पतिवचने च—

अनपत्यस्य धर्मोऽयमभार्यापितृकस्य च

इति कथनात्पत्न्यां सत्यां सोदरस्यापि संसृष्टिभ्रातृधनग्रहणप्रति-
षेध इति विरोध आवश्यकः कथञ्चिद्विषयव्यवस्थया परिहर्तव्योऽप-
रिहतोऽन्यैः परिह्रियते । सन्दंशोत्थितप्रकरणबलात्प्रसक्तमप्यभार्या-
पितृकस्य संसृष्टिविशेषणत्वमन्यथासिद्धनारदादिवाक्यानुबोधदसं-

५१४ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणप्र०

सृष्टिपरत्वावश्यकतया बाध्यते । वाक्यविरोधे प्रकरणस्याप्रयोजक-
त्वात् । नचायमिति सर्वनाम्ना संसृष्टिधनग्रहणरूपधर्मस्य प्रकान्त-
स्यानेन विशेषाभिधानादनपत्यस्येतिवदभार्यापितृकस्येत्यस्यापि संसृ-
ष्टिप्रमीतविशेषणत्वमिति वाक्ययोरेवायं विरोधो न वाक्यप्रकरणयो-
रिति वाच्यम् । सर्वनाम्नः संसृष्टिधनग्रहणपरामर्शकत्वेऽपि सोऽय-
मनपत्यसंसृष्टिस्वामिकधनग्रहणरूपो धर्मो भार्यापितृरहितस्यासंसृ-
ष्टिनोऽप्यनपत्यस्य प्रमीतस्य । असंसृष्टिविभक्तप्रमीतस्य धनं तु
भार्यापितृसहितस्यैवानपत्यस्य सोदरो गृह्णीयान्न भार्यापित्रन्यतर-
वत् इति वाक्यार्थोपपत्तेः । चकारोऽप्येवमनुक्तसंसृष्टिसमुच्चयार्थो व्या-
ख्येयः । अतश्चासंसृष्टविषयेणानेन प्रकरणविच्छेदे जाते “संसृष्टानां तु
यः कश्चित्” इत्यग्रिमवाक्ये संसृष्टपदोपादानमपि सार्थकं भवति । अ-
न्यथा प्रक्रमादेवात्रापि तल्लाभे तन्मन्दप्रयोजनं स्यात् । अत एव
(१)तार्त्तयै निविदधिकरणेऽसम्बद्धनिविद्विच्छिन्नसामिधेन्यवान्तरप्रक-

(१) तृतीयाध्यायप्रथमपादीयैकादशाधिकरणम् “सन्दिग्धे तु व्यवसायाद्वाक्यभेदः
स्यात् । (३।१।११।२१) इति ।

दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीर्विधाय तासां च “त्रिः प्रथमामन्वाह” इत्यादिवचनैर्गुणान्
विधाय ततो निवित्संज्ञका मन्त्राः “अग्ने महँ असि ब्राह्मण भारत” इत्यादयो विहिताः ।
ततः काम्याः सामिधेनीकल्पा विहिताः । तदनन्तरमुपवीतं विहितम् । निवीतं मनुष्याणां,
प्राचीनावीतं पितृणां, उपवीतं देवानाम् उपव्ययते देवलक्षममेव तत्कुरुते” इति । ततः
पुनरपि सामिधेनीनामेव वाचनिका गुणा विधास्यन्ते “अन्तरानूच्यं सदेवत्वाय” इत्यादयः ।
अन्तरानूच्यम् अनुवाक्यां पठेदित्यर्थः । तत्र संशयः उपवीतं सामिधेन्यङ्गमुत दर्शपूर्णमा-
साङ्गमिति ।

तत्र सामिधेनीप्रकरणस्यावान्तरस्य स्वीकारात्तदङ्गत्वमेवोपवीतविधेरिति प्राप्तं
उच्यते । निविद्विधिना सामिधेनीप्रकरणस्य विच्छेदितत्वान्न तदङ्गता । व्यवहितेनापि सम्बन्धे
सर्वत्रातिप्रसङ्गात् । ननु निविदामप्यवान्तरप्रकरणेन सामिधेन्यङ्गत्वान्न तद्विच्छेदकत्वमिति
चेत्, न । प्रकरणाद्वलवता लिङ्गेन निविदामग्निसमिधनाङ्गत्वावगमात् । तथाहि आहुत्य
धिकरणभूतमग्निं सम्बोध्य “महँ असि” इत्यादिभिर्निविद्वैक्यैरग्रेरुत्साहजननाय तदुणा
आवेद्यन्ते । एतन्मूलकमेव “निविद्विन्ध्यवेदयत्, तज्जिविदो निवित्वम्” इति तन्निर्वचनं
श्रूयते । ननु यदि चाग्नेः सामिधेन्यङ्गता भवेत्तदा तद्वारा निविदोऽपि तदङ्गं स्युः ।
न चैवम् । प्रत्युत ‘समिध्यतेऽग्निर्याभिर्ऋग्भिस्ताः सामिधेन्य इति व्युत्पत्त्या निविदामिव
तापामप्यग्न्यङ्गत्वैव प्रतीयत इति न निविदां सामिधेनीनां च मिथः सम्बन्धः । तेना

१९ दायं पत्न्या धनग्रहणाधि० जीमूतवाहनं वतालोचनम् । ५१५

णाग्राह्यमुपवीतं न सामिधेन्यङ्गमपि तु महाप्रकरणाद्दर्शपूर्णमासाङ्गम् ।
ये तु पश्चात्तना गुणास्ते पुनर्वचनादेव दूरस्थानुवादेनैव द्वादशोपस-
त्त्ववत्सामिधेन्यनुवादेन विधीयन्ते इति भट्टमतेन सिद्धान्तितम् ।

वस्तुतस्तु “या तस्य भगिनी” इत्यनेन सोदराभावे यो भगिन्यधिका-
रः संसृष्टिधने प्रतीयते तस्यैवाव्यवहितस्यानपत्यस्येति वाक्यशेषस्थे-
नावमिति सर्वनाम्ना परामर्शस्तत्र च न कोऽपि विरोधः । स्मृतचन्द्रिका-
यामध्येवमेवोक्तम् । अविभक्तापुत्रपतिस्वामिकृत्स्नधनग्रहणं तु पत्न्याः
कात्यायनवचनविरुद्धम् । यदाह—

सम्बन्धिभिर्निर्वित्तदैर्दर्शपूर्णमासाङ्गैर्विच्छिन्नं सामिधेनीप्रकरणं नोपवीतं ग्रहीतुमर्हति ।
ननु निविदङ्गत्वमेवोपवीतविधेः स्यादिति चेत्, तदपि न, अभितः कीर्तनाभावेन तासां प्रक-
रणाभावात् । सन्निधिना तदङ्गत्वम् इति चेत्, न । काम्यसामिधेनीकल्पैर्व्यवधानात् । तर्हि
काम्यानामेवाङ्गं स्यात् व्यवधानाभावात् फलवच्छेदेन प्रकरणसद्भावाच्च । अत्र च निविदा-
मिव काम्यानामप्यभितः कीर्तनाभावात् कथं प्रकरणत्वमिति न शङ्क्यम् अफलानामेव
प्रकरणोन्मेषायाभितः कीर्तनोपक्षा ननु सफलानाम् । अतः सफलत्वेन काम्यानां प्रकरण-
त्वात्तदङ्गता निविदां युक्तेति चेत्, न, तेषां विकृतिवात् । तत्त्वेन प्रकरणत्वाभावात् ।
साकाङ्क्षत्वलक्षणं हि प्रकरणम् । विकृतयो ह्युपकाराकाङ्क्षायां कृतोपकारत्वात्प्रथमं प्राकृतैरेव
सम्बन्ध्यन्ते न तु सन्निहितैः प्रथमं सम्बन्ध्यन्ते । सन्निहितत्वेऽपि तेषामकृतोपकारत्वात् ।
एवं च प्राकृतैरेवोपकाराकाङ्क्षाशान्तिरुक्तलक्षणं प्रकरणं विकृतीनां नास्ति किन्तु पाठ-
सन्निधिमात्रम् । तच्च प्रकरणात् दुर्बलमिति महाप्रकरणाद्दर्शपूर्णमासाङ्गत्वमेवोपवीतस्य ।
‘सदेवत्वाय’ इत्यादीनां वाचनिकानां पश्चात्तनानां गुणानां सामिधेन्यनुवादेन विधानं कथं
स्यात्प्रकरणविच्छेदादिति तु न शङ्क्यम् । ज्योतिष्टोमप्रकरणपठिते “तिस्र एव साहस्योपसदे
द्वादशाहीनस्य” इति वाक्ये सहाह्वा समाप्यमानत्वात्साहपदेन ज्योतिष्टोमस्याभिधानात् व्यु-
पसत्त्वं तदङ्गम्, अहीनस्य इत्यनेनापि न हीनः अहीन इति योगार्थमाश्रित्य सर्वकृतप्रकृ-
तित्वादहीनस्य ज्योतिष्टोमस्याभिधानसम्भवेन तत्रैव द्वादशोपसत्त्वविधाने प्राप्ते अहीनपद-
स्याहर्गणाख्ययोगेषु द्विरात्रादिषु रूढेयोंर्गाच्च तस्या बलत्वेन दूरस्थमप्यहर्गणमनुमय द्वाद-
शोपसत्त्वविधानं तार्तीयतृतीयपादीयत्रयोदशाधिकरणे यथा सिद्धान्तितं तद्वत्प्रकरणविच्छे-
देऽपि दूरस्थसामिधेन्यनुवादेन गुणविधानस्य शक्यत्वान्न तद्वशेन प्रकरणविच्छेदेः शङ्कनी-
य इत्यधिकारणासिद्धान्तनिष्कर्षः । प्रकृते च “अनपत्यस्य धर्मोऽयं” इति बृहस्पतिवचने सं-
सृष्टकरणस्थेऽपि “अभार्यापितृकस्य च” इत्यंशस्य “संसृष्टिनां तु यो भागः स तस्या ने-
ष्यते बुधैः” इति नारदवचनानुरोधेनासंसृष्टिपरत्वे समाश्रिते तेन प्रकरणविच्छेदेऽपि सा-
मिधेन्यनुवादवत् “संसृष्टिनां तु यः कश्चिद्विद्याशौर्यादिना धनम्” इत्यग्रेतनवाक्ये संसृष्टप-
देन संसृष्टिमनूय द्वांशादिविधानं कर्तुं शक्यं तत्पदोपादानस्य सार्थकता चेति योजनीयम् ।

५१६ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणप्र०

स्वर्याते स्वामिनि स्त्री तु प्रासाच्छादनभागिनी ।

अविभक्ते धनांशे तु प्राप्नोत्यामरणान्तिकम् ॥ इति ।

तुशब्दो वाशब्दार्थः । तथा चायमर्थः । प्रासाच्छादनमेव साक्षाल्लभते
आमरणान्तिकं यावज्जीवं यावता धनेन जीवनं स्वव्यधिकारिकमाव-
श्यकं च कर्म सिञ्चति तावन्तं धनांशं वा प्राप्नोति । धनांशमामरणा-
न्तिकमित्युक्तेः कृत्स्नं धनमविभक्तस्य पत्युर्लभत इति निरस्तम् । न
च स्त्रीशब्दश्रवणात्पत्नीव्यतिरिक्तस्त्रीपरमिदमपीति वाच्यम् । अवि-
भक्त इति विशेषणानर्थक्यपत्तेः । विभक्तेऽपि भर्तुरेव पत्नीभिन्नाया
अपुत्राया भरणमात्रोक्तेः । अत एव कृतेऽप्यंश इत्युनुवृत्तौ—

बृहस्पतिः,

प्रदद्यात्स्वेव पिण्डं च क्षेत्रांशं वा यदीच्छति । इति ।

अस्य व्याख्यातं स्मृतिचन्द्रिकायाम् । पिण्डग्रहणमशनाच्छादनोपल-
क्षणार्थम् । तत्पर्याप्तं धनं तत्सम्पादकं क्षेत्रांशं वा स्वरुच्या भर्तृशार्ह-
पत्नीव्यतिरिक्तविधवायै भ्रात्रादिस्तद्धनग्राही प्रदद्यात् । एवकारः प्रदा-
नस्यावश्यकत्वार्थ इति । एतद्विषयकमेव नारदवचनम्—

यावत्यो विधवाः साध्व्यो ज्येष्ठेन श्वशुरेण वा ।

गोत्रजेनापि वान्येन भर्तृव्याश्चादनाशनैः ॥ इति ।

भर्तृधनग्राहिणेति सर्वत्र शेषः । धनग्रहणनिमित्तत्वाद्भरणं स्यात् ।
साध्व्य इत्यनेन सर्वत्र साध्वीनामेव भरणमसाध्वीनां तु पत्नीनां च न ।
तदपि “आच्छिन्नशुरितरासु तु” इति प्रागुक्तनारदवचनवाक्यशेषादि-
भ्यः । अत एव साध्वीनां जीवनार्थं श्वशुरादिभिर्दत्तमन्यैरपि दाया-
देर्नापहरणीयमित्यप्याह—

बृहस्पतिः,

स्थावरादि धनं स्त्रीभ्यो यदत्तं श्वशुरेण तु ।

न तच्छक्यमपाहर्तुं दायादैरिह कर्हिचित् ॥ इति ।

अन्यादृशीनां तु दत्तमप्यपहर्तव्यमित्याह—

कात्यायनः,

भोक्तुमर्हति क्लृप्तांशं गुरुशुश्रूषणे रता ।

न कुर्याद्यदि शुश्रूषां चैलपिण्डे नियोजयेत् ॥

अपकारक्रियायुक्ता निर्लज्जा चार्थनाशिका ।

व्यभिचारस्ता या च स्त्रीधनं न च सार्हति ॥

नार्हतीत्यनेन न देयं जीवनपर्याप्तमपि दत्तमपि च तादृश्याः स-
काशादपहरणीयमिति द्वयमप्युक्तं भवति । यत्तु “तस्मात् स्त्रियोऽनि-

१९ दाय० पत्न्यभावे दुहितुरपुत्रधनग्रहणाधिकारविचारः । ५१७

न्द्रिया अदायादा” इति श्रुतिवचनं, तन्मूलकं च—

निरिन्द्रिया ह्यदायादाः स्त्रियो नित्यमिति स्थितिः ।

(अ० ९ श्लो० १८)

इति मनु वचनं, तद्वयमपि यासां शृङ्गग्राहिकया धनग्रहणं नोक्तं तद्विषयमवसेयम् । गौतममिताक्षरायां हरदत्तोऽप्येवमेवाह ।

केचित्तु निरिन्द्रियपदसमभिव्याहारान्निन्दामात्रपरं तदित्याहुः । तत्र । दायादत्वांशे निन्दाया निषेधकल्पनावश्यम्भावात् रागादाय-ग्रहणप्राप्तेर्नित्यानुवादासम्भवात् । अनिन्द्रियत्वं तु पुम्पारतन्व्यात्कथञ्चिदनुवादः । वस्तुस्वभावविपरीतनिषेधकल्पनस्य बाधात् । तस्मात्पूर्वोक्त एव समाधिः ।

पराशरस्मृतिटीकायां विद्यारण्यश्रीचरणास्तु श्रुतिमेवैनामन्यथा व्याचख्युः । पालीवतग्रहे पत्न्या अंशो नास्तीत्यदायादपदस्यार्थः । तत्र हेतुरनिन्द्रिया इति । “इन्द्रियं वै सोमपीथ” इति सोमेऽपीन्द्रियशब्दप्रयोगात्ततो निर्गता इति सोमपानानाधिकृता इति पालीवतग्रहप्रशंसेति ।

इति पत्न्याधिकारविचारः ।

पत्न्यभावे दुहितरोऽपुत्राविभक्तासंसृष्टिधनभाजः ।

तथा च—

मनुः, (अ० ८ श्लो० १३०)

यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा ।

तस्यामात्मनि तिष्ठन्त्यां कथमन्यो धनं हरेत् ॥

बृहस्पतिरपि—

अङ्गादङ्गात्सम्भवति पुत्रवद् दुहिता नृणाम् ।

तस्मात् पितृधनं त्वन्यः कथं गृह्णीत मानवः ॥ इति ।

अत्र “पुत्रेण समा” “पुत्रवत्” इति च साक्षाज्जन्यत्वेऽपि पुत्रे पित्रवयवानां बाहुल्येन सङ्क्रान्तेर्दुहितरि चाल्पानां

पुमान् पुंसोऽधिके शुके स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः ।

इत्यादिवचनैः स्मृतिभ्रातृयुर्वेदे च प्रतिपादनात्पुत्रतुल्यत्वं दुहितु-रुक्तमिति द्रष्टव्यम् । आत्मनि “आत्मा वै जायते पुत्र” इत्यात्मभूतपुत्र-तुल्यायामित्यर्थः । तिष्ठन्त्यामित्यनादरे सतमी । तामनादयेत्यर्थः । यद्यप्यनेनौरसपुत्राभावे दुहितुर्धनग्रहणमित्यत्र न्याय उक्तस्तथापि गौण-पुत्रपत्न्योरभावे दुहितुर्धनग्रहणमिति को न्यायः । उच्यते । नारदेन मन्दानुग्रहाय सोऽपि स्पष्टीकृतः । यदाह—

५१८ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणप्र०

पुत्राभावे तु दुहिता तुल्यसन्तानदर्शनात् । इति । (व्य० प० १३ श्लो० ५० उ०)
विवृतं चेदं तेनैव—

पुत्रश्च दुहिता चोभौ पितृसन्तानकारकौ । इति । (व्य० प० १३ श्लो० ५० पू०)

अयमाशयः । पुत्रदुहितरावुभौ पितुः पौत्रदौहित्राख्यसन्तानकारकावतः सन्तानप्रवर्त्तकत्वस्य तुल्यत्वात् दुहितुरपि पुत्रवदधिकारः । पौत्रदौहित्राख्यसन्तानयोश्च स्वरूपतस्तुल्यत्वाभावात्कार्यतस्तुल्यत्वमभिप्रेतम् । कार्यमपि नर्णपाकरणरिक्थग्रहणलक्षणम् ।

पुत्रपौत्रैर्कर्णं देयम् ।

पितामहद्रव्यमधिकृत्य च—

तत्र स्यात्सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चोभयोः ।

इति वचनाभ्यां पौत्रे सति दौहित्रस्य तदनधिकारात् । तेन दृष्टमात्रकार्यं श्राद्धकर्त्तव्यम् ।

पूर्वेषां तु स्वधाकारे पौत्रा दौहित्रका मताः ।

इति विष्णुर्क्तः । एवं च दृष्टादृष्टोपकारकस्वसन्तानमुखेनोपकारकपुत्रात्केवलात् दृष्टोपकारकस्वसन्तानमुखेनोपकारिका दुहिता न्यूना । न चैवं पत्न्यपेक्षया प्रत्यासन्ना जन्म्या दुहितेति पत्नीतः पूर्वं सैव धनमर्हतीति वाच्यम् । यतः सहाधिकारेणाग्निहोत्रादिवैदिककर्मोपकारिका कामाख्यपुरुषार्थसाधनतया सन्तानसाधनतया च दृष्टादृष्टोपकारकर्त्री देहाद्धसंस्तुता पत्न्येव ततोऽधिका । ततश्च पुत्राभाव इति पत्न्यभावस्याप्युपलक्षकम् । प्राग्लिखितविष्णुवचनादस्माच्च योगीश्वरवचनात् । यद्यपि पुत्रकर्त्तृकश्राद्धं सम्प्रदानतया स्वयमेवादृष्टोपकारकः पिता दुहित्रपेक्षया प्रत्यासन्न इति “पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं” इतिवचनस्यावसर उचितो दुहितुः प्राक् । तथापि “तस्यामात्मनि तिष्ठन्त्यां” इत्यनेन शरीरप्रत्यासत्त्या सैवाग्रेसरीति तदभावे तद्वचनस्यावसरः । वाशब्दोपादानेन तस्य क्रमपरत्वाभावात् ।

जीमूतवाहनस्तु (अ० ११ परि० २)

दुहितुरधिकारे सन्तानकारकत्वस्य हेतोर्भिर्देशात्सन्तानस्य च पिण्डदस्यैवोपकारकत्वादपिण्डदस्यानुपकारकत्वेनान्यसन्तानवच्चाविशेषात् पुत्रवती सम्भावितपुत्रा वा दुहिता धनाधिकारिणी । वैधव्यत्वबन्धत्वदुहितृप्रसूत्वादिना विपर्यस्तपुत्रा पुनर्भाधिकारिणीत्याह-
त्यं दीक्षितमताम्रित्याह ।

तदपि चिन्त्यम् । प्राथमिककन्याधिकारस्य “अपुत्रमृतस्य कुमारी रि

१९ दाय० पत्न्यभावे दुहितुरपुत्रधनग्रहणाधिकारविचारः । ५१९

कथं गृहीयात्तदभावे चोढा' इति पराशरवचनात् "कन्याभ्यश्च पितृद्रव्यात्" इति देवलवचनाच्च तेनैव प्रथमं कन्यैवैका पितृधनधिकारिणीत्यनेन ग्रन्थेनाभिधानात् । तदानीं च पुत्रसम्भावनाश्चयाभावात् । हेतुनिर्देशस्य प्रत्यासत्त्यतिशयमात्रप्रदर्शकतयाप्युपपत्तेः । किञ्च । स्वयमेव कन्याया असम्भवे सम्भावितपुत्रायाः पुत्रवत्याश्चाधिकार इति वदन् हेतोर्व्याभिचारितां दर्शयति । तस्मादस्मदुक्तरीत्यैव प्रत्यासत्त्यर्थतया हेतुर्व्याख्येयः ।

धारेश्वर-देवस्वामि-देवशतप्रभृतयस्तु "पिता हरदपुत्रस्य" इत्यादिवचनविरोधपरिहाराय दुहित्वाधिकारप्रतिपादकवचसां पुत्रिकाविषयत्वं, तदभावे तु पित्रादय एव यथोक्तक्रमेणाधिकारिण इत्याहुः ।

तदतिपेशलम् । पुत्रिकाया "औरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः" "तृतीयः पुत्रः पुत्रिका विज्ञायत" इति योगेश्वरवशिष्टादिवचनैर्गौणपुत्रकोटिनिविष्टायाः क्षेत्रजादिपुत्रवत् "न भ्रातरो न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितुः" इति गौणपुत्रविषयेण मानवेन वचनेन पत्न्यां सत्यामपि रिक्थग्राहिण्यास्तदभावे रिक्थग्राहित्वं दण्डापूपिकयैव सिद्धमिति वचनारम्भानर्थक्यापत्तेः । दुहितृमात्रवाचकानां बहूनां वचनानां विना कारणं विशेषपरत्वकरूपनानुपपत्तेश्च । किञ्च । भवन्मते "अङ्गादङ्गात्सम्भवति" इत्यादिना पुत्रिकाविषयेण वचसा पुत्रिकाया धनग्रहणे उक्ते पुनः--

सदृशी सदृशेनोढा साध्वी शुश्रूषणे रता ।

कृताऽकृता वाऽपुत्रस्य पितुर्जनहरी तु सा ॥

इत्यनेन पुनर्जनहरत्वप्रतिपादनं तेनैव मुनिना क्रियमाणं विवरणमात्रतयाऽपुनरुक्तं कर्त्तव्यं स्यात् । सामान्यविशेषविषयतया तु स्पष्टमेवापौनरुक्त्यम् । सदृशी=पितृसवर्णा । सदृशेन=सवर्णेनोदेति प्रकृष्टापकृष्टवर्णसम्बन्धनिरासाय । तज्जातस्योत्तमवर्णमातामहश्चाद्वानिषेधादिति जीमूतवाहनोक्तमनादेयम् । ऊढापदेनैवाधमवर्णसम्बन्धनिरासात् । न ह्यधमवर्णोऽढत्वमुत्तमवर्णायाः सम्भवति । तस्मादुत्तमवर्णनिरासार्थमेव सदृशग्रहणम् ।

ननु नारेदेन कन्यारूपाणां पितृभ्रातृरहितानां सर्वासामेव दुहितृणां पितृधनाप्राप्तिरुत्सर्गतोऽभिहिता ।

यथाह—(व्य० प० १३ श्लो० २७)

स्यात्तु चेत् दुहिता तस्याः पित्र्योऽशो भरणे मतः ।

आसंस्काराद्धरेद्भागं परतो विभृयात्पतिः ॥ इति ।

तस्या इति पतिपुत्रविहीनपत्नीमधिकृत्याह । तेन तादृश्या यदि दुहिता विद्यते तस्या भरणनिमित्तमत्र पित्र्योऽशस्तस्मादाविवाहसंस्काराद्भरणार्थमेव सा पितृधनभागं हरेत्परतो विवाहादूर्द्ध्वं पतिस्तां बिभृयात् । तेन तावत्कालभरणावशिष्टमपि ततो गृह्णीयात् । यथेष्टविनियोगार्थं तु कन्यायाः पितृधनग्रहणं दूरापास्तमेव । ततश्चास्यापवादकानि दुहितुः पितृधनप्राप्तिप्रतिपादकानि वचनानि सर्वाणि पुत्रिकाविषयाण्येव वाच्यानि । अन्यथा द्वयोरपि दुहितृसामान्यविषयतयोऽसर्गापवादत्वानुपपत्तेः । तस्माद्भरेश्वरादिमतमनुमन्तव्यमिति चेत्, न । स्यादेव यदि नारदवचनं विभक्तविषयं स्यात् । पौर्वापर्यपर्यालोचनया संसृष्टाविभक्तविषयं तत् स्फुटमवगम्यते । ततश्च विभक्तविषये दुहितृमात्रस्य पत्न्यभावे पितृधने ग्रहणप्रतिपादकानि प्रापकाण्येव नापवादकानीति न पुत्रिकामात्रविषयत्वे तेषां किमपि बीजं पश्यामः । यन्तु सकलपितृधनग्रहणाधिकारप्रतिपादकतया “कन्याभ्य” इत्यादि देवलवचनं जीमूतवाहनेनोपन्यस्तं तत्पूर्वापरविरुद्धम् । जीवद्विभागे कन्यानां विवाहमात्रोपयुक्तधने तस्य प्रमाणतयोपन्यासात् । तदपि चास्माभिः प्राङ्निरस्तम् । दुहितृष्वपि प्रथममप्रप्ताः पितृधनं गृह्णीयुस्तदभावे प्रप्ताः तासामपि मध्ये प्रागप्रतिष्ठितास्तदभावे प्रतिष्ठिताः सर्वाः समानरूपास्तु समं विभज्य गृह्णीयुरित्यर्थतः सिद्धम् । तथा च—
कात्यायनः,

पत्नी पत्युर्द्धनहरी या स्यादव्यभिचारिणी ।

तदभावे तु दुहिता यद्यनूढा भवेत् तदा ॥ इति ।

गौतमः, स्त्रीधनं दुहितृणामप्रक्षानामप्रतिष्ठितानां चेति ।

अप्रतिष्ठिता=निर्धनाः । यद्यपि स्त्रीधनमित्युक्तं तथापि तुल्यन्यायतया पितृधनविषयमप्येतत् । बन्धयत्वादिना सन्तानराहिता प्रतिष्ठितेति तु न युक्तम् । तस्याः सन्तानमुखेनादृष्टोपकाराभावेन धनहारित्वायोगात् । “सदृशी सदृशेनोढा” इति प्राक्पठितं बृहस्पतिवचनं स्मृतिचन्द्रिकाकार इत्थं व्याचख्यौ । अत्राद्यानि चत्वारि विशेषणानि पत्न्या ऊर्ध्वमर्धग्राहिदुहितृविषयाणि । ततः प्राग्धनग्राहिदुहितृविशेषणे द्वे अवशिष्टे कृताऽकृता वेति । अत्र पुत्रिकेति विशेष्याध्याहारः । इतरत्र दुहितेतिविशेष्याध्याहारः । वाशब्दश्च व्यवस्थितविकल्पार्थः । एवं चायमर्थः । औरसपुत्रविहीनस्य पितुर्द्धनं द्विविधापि पुत्रिका पत्न्याः पूर्वं गृह्णीयात् । सवर्णादिविशेषणोपेता तु दुहिता तत ऊर्ध्व-

१९ दायभागे दुहितुरभावे दौहित्रस्य धनाधिकारविचारः । ५२१

मिति । एवं च पत्न्या ऊर्ध्वं सवर्णादिविशेषणोपेतप्रतिष्ठिताऽप्रतिष्ठितोढानूढानां दुहितृणां समवाये प्रागनूढैव गृह्णाति पित्रा भर्त्तव्यत्वात् । तदभावे ऊढाऽप्रतिष्ठिता । भर्त्ता भर्त्तव्यत्वेऽपि भर्त्तुर्भरणास्मार्धयेनाप्रतिष्ठितत्वात् । तदभावे प्रागुक्तया प्रत्यासत्या सवर्णादिविशेषणोपेता प्रतिष्ठितापि धनं गृह्णाति । अन्यैस्तु कृतेति पुत्रिकापरम् अकृतेति दुहितृमात्रपरमभ्युपेत्य वाशब्दं चानास्थापरमास्थयाखिलदुहितृमात्रविषयं विशेष्याध्याहारमन्तरेणैव व्याख्यातम् । सेत्यनेन दुहितृमात्रपरमर्शात् । दुहितर इति बहुवचनं सजातीयानां समांशोऽसमानजातीयानां वर्णक्रमेण विशेषांश इति प्रतिपादनाय ।

इति दुहितुरधिकारः ।

दुहितुरभावे दौहित्रः ।

चशब्दादनुक्तसमुच्चयार्थात् ।

विष्णुः

अपुत्रपौत्रसन्ताने दौहित्रा धनमप्नुयुः ।

पूर्वेषां तु स्वधाकारे पौत्रा दौहित्रकाः समाः ॥

अपुत्रपौत्रेति दुहितृपर्यन्ताभावोपलक्षणम् ।

मनुरपि—(अ० ९ श्लो० १३६)

अकृता वा कृता वापि यं विन्देत्सदृशात्सुतम् ।

पौत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिण्डं हरेद्धनम् ॥ इति ।

पौत्रीत्यनेन यथा पुत्राभावे पौत्रः पितामहधनाधिकारी तथा दुहितृभावे दौहित्र इत्युक्तम् ।

बृहस्पतिरपि—

यथा पितृधने स्वास्यं तस्याः सत्स्वपि बन्धुषु ।

तथैव तत्सुतोऽपीष्टे मातृमातामहे धने ॥

यथा=येन दौहित्रदेयपिण्डेन दुहिता पितृधनाधिकारिणी तथैव=तेनैव पिण्डदानेन दुहितृसुतोऽपि मातामहधने स्वामी सत्स्वपि बन्धुषु पित्रादिष्वित्यर्थः । न च पुत्रिकापुत्रविषयमिदं वचनम् । तस्या इति तत्सुत इति च सर्वनामभ्यां प्रकृतदुहितृमात्रपरमर्शात् । अत एव मनुरपि दौहित्रमात्रस्यैव मातामहधनाधिकारं दर्शयति—(अ० ९)

दौहित्रो ह्याखिलं रिक्थमपुत्रस्य पितुर्हरेत् ।

स एव दद्याद्दौहित्रे पित्रे मातामहाय च ॥ (१३२)

पौत्रदौहित्रयोर्लोके न विशेषोऽस्ति धर्मतः ।

तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः ॥ इति । (१३३)

वी० मि० ६६

५२२ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणप्र०

पितुरिति मातुः पितुरिति व्याख्येयम् । अत एवाग्रे मातामहाय चेत्याह । अथवा यथा स स्वपितुरखिलं रिक्यं गृह्णाति तथाऽपुत्रस्य मातामहस्यापि । स्वयमेव तत्पुत्रकार्यकारित्वात् । तदेवाह-स एवेति । स्वपित्रे मातामहाय चेत्यर्थः । मातापितराविति च न यथाक्रममन्वयः । किन्तु पौत्रस्य पिता दौहित्रस्य माता तस्य धनस्वामिनो देहतः सम्भूतौ इति यथायोग्यम् । केचित् “अपुत्रपौत्र” इति यथाश्रुतविष्णुवचनात्पत्नीदुहितृतः प्राग्दौहित्रस्य धनाधिकारमाहुः । तत् योगीश्वरविरोधात् “तथैव तत्सुतोऽपि” इति बृहस्पतिवचनेऽपि दुहितृतस्तस्य जघन्यभावावगतेर्हेयम् ।
इति दौहित्राधिकारः ।

दौहित्राभावे पिरौ धनभाजौ ।

अत्र मिताक्षरा । यद्यपि (१) युगपदधिकरणवचनतयां द्वन्द्वस्मरणान्तदपवादत्वाच्चैकशेषस्य मातापित्रोर्द्वनग्रहणे क्रमो न प्रतीयते तथापि विग्रहवाक्ये मातृशब्दस्य पूर्वनिपातात् एकशेषाभावपक्षे च मातापितरावित्यत्र मातृशब्दस्य पूर्वश्रवणात्पाठक्रमोऽवगम्यमानः क्रमाङ्कायां सत्यां न परित्यक्तुमर्ह इति प्रथमं माताऽपुत्रपुत्रधनभाक् तदभावे पिता । किञ्च । पिता पुत्रान्तरेष्वपि साधारणो माता त्वस्यैवासाधारणीति प्रत्यासत्त्यतिशयात्—

अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत् ।

इति मनुना प्रत्यासत्त्यतिशयेन धनग्रहणाधिकारस्य विनिगमितत्वात्सपिण्डसमानोदकादिष्वेव विनिगमानाकाङ्क्षायामेतद्वचनप्रवृत्तेराप्यदण्डवारितत्वादिति ।

अत्र स्मृतिचन्द्रिकाकारः प्रगल्भतो “सारस्वतौ भवत” इत्यत्रोत्पत्तिवाक्ये क्रमावगत्यभावेन याज्यानुवाक्याक्रमेण प्रधानानुष्ठानक्रमः पञ्चमे निरूपितो न त्वेकशेषत एव काचित्क्रमात् गतिरुपपादिता (२) । तद्वदत्रापि क्रमार्थ-

(१) युगपत् अधिकरणानां द्रव्याणां वचनं यैः पदैः तेषां भावस्तत्ता तस्याम् उभयपदार्थप्राधान्य इति यावत् ।

(२) पञ्चमाध्यायाद्यपादीयसप्तमाधिकरणम् । “मुख्यक्रमेण वाङ्मानां तदर्थत्वात्” (५। ११।१४) इति ।

“सारस्वतौ भवत” इत्यनेन पुरोडाशहविष्कं यागद्वयं विहितम् । सरस्वती देवताऽस्य सारस्वतः पुरोडाशः सरस्वान् देवताऽस्य सारस्वतः । सच सच तौ सारस्वतौ इत्येकशेषः । पुरोडाशयज्ञस्येष्टविकृतित्वात्प्रकृतिवदित्यतिदेशेन “चतुरो मुष्टीन्निर्वपति” इति विहितो निर्वापस्तत्र प्राप्तः । स किमनियमेन कर्तव्य उत ह्यौ देवत्यनिर्वापं कृत्वा पुनै-

मन्यत्प्रमाणमन्वेषणीयम् । तदभावे इतरेतरयोगस्य द्वन्द्ववदेकशेषेऽप्यवग-
तेर्विभज्यैव पित्रोस्तुल्यतया धनग्रहणं युक्तम् । यत्तु पिता सपत्नीपुत्रे-
ष्वपि साधारणो माता त्वसाधारणीति प्रत्यासत्त्यतिशयात्तस्या एव
पितृतः प्राग्धनग्रहणं न्याय्यमित्युक्तम् । तदप्यन्याय्यम् । नहि जननी-
जनकयोर्जन्यं प्रति प्रत्यासत्तितारतम्यमस्ति । पुत्रान्तरजनकस्याप्ये-
तज्जनकताया मातुस्तुल्यत्वात् । नहि जनकतापि व्यासज्यवर्तिनी ।
न च पितृगृहीतं धनं भिन्नोदरेष्वपि सङ्क्रामति, मातृगृहीतं त्वेतत्स-
होदरेष्वेवेति मातुरेव धनग्रहणमिति वाच्यम् । तस्याः प्रत्यासत्तेर्मातृ-
भगिनीधनाधिकारविनिगमकतया जनकाज्जनन्या धनग्रहणविनिगमक-
त्वासम्भवात् । द्वन्द्वस्थानीयैकशेषात्तुल्यतावगतौ प्रत्यासत्तेरप्रयोजक-
त्वाच्च । सत्यां हि क्रमाकाङ्क्षायां सा क्रमनियामिका न त्वसत्यामपि ।
तस्मात्पित्रोस्तुल्यस्वाम्याद्विभज्यैवानपत्यविधुरपुत्रधनग्रहणमिति श्रीक-
रः । तदयुक्तम् । “पिता हरेदपुत्रस्य रिकथं” “स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य
माता दायमवाप्नुयात्” इत्यादिवचनेषु पितुर्मातुश्च निरपेक्षस्वाम्यप्र-
तीत्युगपद्ग्रहणायोगात् । त्रीहियवयोर्निरपेक्षसाधनत्वप्रतीतौ मिश्रत्वा-
योगवत् ।

केचित्तु मातुर्गर्भधारणपोषणादिनात्यन्तौपकारित्वात् “सहस्रं तु
पितुर्माता गौरवेणातिरिच्यते” इत्यादिस्मरणाच्च प्रथमं मातुर्धनाधि-
कारमाहुः ।

वत्यनिर्वापः कार्यं इति संशये अतिदेशप्राप्तनिर्वापे क्रमाप्रतीतेः अनियमेन निर्वाप इति
पूर्वपक्षे, सिद्धान्तः । मुख्ययागक्रमेणैव निर्वापः कार्यः यतो हौत्रकाण्डे पूर्वं स्त्रीदेवताया
याज्यानुवाक्ये समाधत्ते “प्रणो देवी सरस्वती” इति । पश्चाच्च पुन्देवताया “पपीयिषो
सं सारस्वतः” इति । अनेन याज्यानुवाक्याक्रमेण स्त्रीयागस्य प्राथम्यमवगम्यते । ततस्त-
द्धर्मस्य निर्वापस्यापि मुख्यक्रमानुसारेणैवानुष्ठानक्रम इति ।

एवं च तत्राधिकरणे “सारस्वतौ” इत्युत्पत्तिवाक्ये एकशेषसत्त्वेऽपि तेन क्रमा-
प्रतीत्या यथा याज्यानुवाक्यामन्त्रपाठक्रमेण यागयोरनुष्ठानक्रमः स्वीकृतस्तथात्रापि
पितरावित्यत्रैकशेषेण तदप्रतीत्या सामान्यतो दौहित्रानन्तरं मातापित्रोर्युगपद्विभज्य
धनग्रहणप्राप्तिस्तदभावे भ्रातृणामित्यादि ।

वस्तुतस्तु नैतदधिकरणविरोधोऽप्यत्र । विषयभेदात् । तत्र हि “सारस्वतौ” इत्यत्र
सर्लपैकशेषाद्विग्रहवाक्येऽपि न क्रमप्रतीतिरतः को वा क्रम इत्याकाङ्क्षायां श्रौतो मन्त्रक्रमो
युक्त इति तत्क्रमेण यागानुष्ठानक्रमो निरूपितो न तु सर्वत्रैकशेषे क्रमप्रतीत्यभावस्तदभि-
प्रेतः । अत्र तु “पिता मात्रा” इति विजातीयैकशेषसत्त्वाद्विग्रहवाक्यादाववश्यं क्रम-
प्रतीतेः स क्रमो युक्त एवेति विभावनीयम् । अप्रे स्वयमेव ग्रन्थकृता सूचयिष्यते चैतत् ।

तदपि तुच्छम् । पितुरपि संस्कारवृत्तिसम्पादनादिना बहुधा संविधातृत्वात् “तयोरपि पिता श्रेयान् बीजप्राधान्यदर्शनात्” इत्यादिस्मरणेन सत्प्रतिपक्षत्वाच्च गौरवमात्रस्य धनग्रहणप्रयोजकत्वे “उत्पादकब्रह्मदात्रेर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता” इत्यादिस्मरणाच्च पितृतोऽपि पूर्वमाचार्यस्याधिकारापत्तेर्भातृपुत्रयोश्च सतोः पितामहपितृव्यादीनामेव प्रागधिकारापत्तेः ।

जीमूतवाहनस्तु—(अ० ११ प० ३)

पितरावित्यस्मात्पितृक्रम एवावगम्यते । तथाहि पितृप्रातिपदिकात्प्रथमं पितुरवगतौ द्विवचनबलेनैकशेषकल्पनायां सरूपैकशेषासम्भवे विष्णुमन्वादिवचनसंवादाच्च विरूपैकशेषत्वनिश्चये मातुरवगमात् । अतः क्रमज्ञानं क्रमाभिधानव्याप्तं क्रमाभिधाने व्यापके निवर्त्तमाने निवर्त्तत इति श्रीकरोक्तिर्विपरीतक्रमोक्तिश्च विज्ञानेस्वरीया न युक्तेत्याह ।

तस्मान्नैयायिकक्रमस्यात्राव्यवस्थितत्वाद्वृहद्विष्णुवचनोक्तः क्रम आदरणीयः । तत्र च दुहितृगामीत्युक्त्वा तदभावे पितृगामि तदभावे मातृगामीत्युक्तम् । मिताक्षराकारस्य तु प्रथमत एव तादृशपाठेनैव वृहद्विष्णुवचनं लिखतस्तद्विरुद्धन्यायमात्रावलम्बनेन पितरावित्यत्र पितृतः प्राज्ञातुः पुत्रधनाधिकारं सिद्धान्तयतो महत्येव हृदयशून्यता प्रतिभाति । दौहित्रस्यापि दुहितृकोटिनिविष्टत्वाद्वृहद्विष्णुना पृथगनभिधानम् । तेन दौहित्राभावोऽपि दुहितृभावेनोपलक्ष्यत इति मन्तव्यम् । तस्मात् स्मृतिचन्द्रिका-मदनरत्नकार-कल्पतरु —रत्नाकर—पारिजातकारप्रभृतीनां बहूनां पितुरभावे मातुः पुत्रधनाधिकार इत्येव सिद्धान्तः । वाचस्पतिना तु “तदभावे मातृगामि तदभावे पितृगामी” इति वृहद्विष्णुवचनं पठित्वा यथामिताक्षरमेव सिद्धान्तितम् । तच्च कुत्रापि तदतिरिक्तग्रन्थे तथापाठस्यालिखनाद्भ्रान्तिविलसितमेव । विग्रहवाक्ये मातृशब्दस्य पूर्वनिपातादित्यपि मिताक्षराग्रन्थो दुष्टः । विग्रहवाक्ये पूर्वनिपातनियमाभावात्, समासे हि तन्नियमः शाब्दिकैः स्मर्यते न तु विग्रहवाक्य इत्यादि विज्ञानेश्वरोक्त्याये यद्दूषणमन्यैरुक्तं तत्परिहाराय पराक्रम्यते । युगपदधिकरणवचनता तावत् द्वन्द्वस्य वचनाधिकरणे वार्तिके तन्त्ररत्ने च महता प्रबन्धेन निरस्ता । इतरेतरयोगोऽपि पदान्तरान्वये द्वन्द्वाच्छाब्दरीत्या प्रतीयते । तेन पितरौ धनभाजावित्यनेन युगपदन्वयोऽपि । वस्तुगत्या तयोः क्रमेऽपि न वाक्यदोषः । सर्वैश्च श्रीकरमिश्रादिभिस्तदभ्युपगमात्सर्वं समाधेयमिदम् । एकशेषाभावपक्षे च मातापितरौ मातरपितरावित्यत्र मातृशब्दस्य पूर्वं श्रवणात्समासैकशेषयोश्च तुल्यप्रतीतिजन-

कत्वाभावे विकल्पायोगादत्रापि तथा प्रतीतिरभ्युपेया । विग्रहवाक्ये यद्यपि पूर्वनिपातनियमो नानुनाशासनसिद्धस्तथापि व्याख्यातृसम्प्रदायसिद्धोऽस्त्येव । न हि कापि पिता च माता च पितराविति विगृह्यन् दृश्यते किन्तु माता च पिता च पितरावित्येवेत्यणुरपि विशेषोऽध्यवसायकर इति न्यायेन तस्यापि विनिगमकता सम्भवतीत्यनेनाशयेन तथोक्तेः सम्भवः । पितुः पुत्रान्तरसाधारण्यं मातुस्त्वसाधारण्यमिति प्रत्यासत्तिरपि जनकताया अव्यासज्यवृत्तित्वेऽपि तदभिप्रायेणैवांका । साधारण्यासाधारण्ये हि सम्बन्धकृते व्यपदेशप्रतीतिविलम्बाविलम्बने भवत एव तथानुभवात् । वाक्यार्थबोधे क्रमाभावे किमिति वस्तुक्रम आश्रयित इति श्रीकरोक्तिस्तु वचनान्तरे निरपेक्षस्वाभ्यावगत्या क्रमापेक्षया स्मृतिचन्द्रिकाकारादिभिरप्यवश्यं निरस्यैव । बृहद्विष्णुवचनविरोधः परं दुरुत्तरोऽवशिष्यते । तत्रापि यथाशक्ति प्रतिविधीयते । गौवरप्रतिपादकानि वचनानि तावन्मातापितृविषयाणि विरुद्धानि दृश्यन्ते । तानि विषयव्यवस्थयावश्यमविरोधं नेयानि । तथाहि—

उपाध्यायाद्दशाचार्य्य आचार्य्याणां शतं पिता ।

सहस्रं तु पितुर्माता गौरवेणातिरिच्यते ॥

गर्भधारणपोषाभ्यां तेन माता गरीयसी ।

इत्यादीनि मातुरभ्यर्हितत्वप्रतिपादकानि ।

तयोरपि पिता श्रेयान्वीजप्राधान्यदर्शनात् ।

इत्यादिस्मृतिवचनानि, पित्राज्ञया परशुरामेण मातुः शिरश्छिन्नं, रघुनाथेन कौशल्यया निवारितेनापि पित्राज्ञया राज्यं विहाय वनवास आहत इत्यादिपौराणिकान्यर्थदर्शनानि च पितृपूज्यताप्रत्यायकानि । तेषां चायमविरोधप्रकारः । यथा—पिता महागुरुलक्षणोपेतः “स गुरुर्ग्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति” इत्यादियोगीश्वरादिवचोभिः प्रतिपादितो माता च तदाज्ञावशवर्त्तित्वादिपतिव्रतात्वप्रयोजकसमस्तलक्षणरहिता । तयोर्मध्ये मातुरपेक्षया पितैवाधिकोऽभ्यर्हितः । यत्र तु मातारुन्धत्यादिवत्समस्तपतिव्रतागुणोपेता पिता तु जन्ममात्रप्रदः तत्र मातैव पितुरपेक्षयाभ्यधिकमान्या । चिरकारिकोपाख्यानादौ महाभारतादिष्वेवमुपाख्यानस्वरसाद्यमर्थ उन्नीयते तदत्रापि मन्वादिवचनेष्वपुत्रपुत्रघनग्रहणाधिकारः कचिन्मातुः प्रथमं कचित्पितुः प्रतीयमान एवमेव व्यवस्थापयितुमर्हः । तथाहि—(अ० ९ श्लो० २१७)

अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात् ।

मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्धनम् ॥ इति मनुः,

माय्यासुतविहीनस्य तनयस्य मृतस्य च ।

माता रिक्थहरी ज्ञेया भ्राता वा तदनुज्ञया ॥ इति बृहस्पतिः ।

पुनर्मनुरेव, (अ० ९, श्लो० १८५)

पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव च । इति ।

“तदभावे पिता तदभावे माता” इति प्राग्दर्शितवृहद्विष्णुवचनात् । योगीश्वरवचने तु पितरावित्यत्र विज्ञानेश्वरोक्तरीत्या प्राङ्माता तदनु पिता । अन्यमते सम्भूय विभागः पितुर्वा प्राथम्यमिति विप्रतिपत्तौ पितुरधिकमान्या या माता सा पितुरपेक्षया प्रथमाधिकारिणी । या तु पितुरपेक्षया न्यूनमानभाक् सा पितुः पश्चात् । युक्तं चैतत् । वृत्त्यादिसंविधानमकुर्वतः पितुरपेक्षया मातुरेवाधिकोपकारकत्वाद्धनग्रहणम् । वृत्त्यादिसंविधानकर्तुस्तु तस्य यावज्जीवं भरणपोषणादिनातिशयितोपकारकस्य धनग्रहणमिति सर्वस्मृतीनां सर्वनिबन्धानां चादुःस्थता भतीत्यादि सुधीभिर्विभाव्यम् ।

इति पित्रोरधिकारः ।

पित्रोरभावे भ्रातरो धनभाजः ।

यद्यपि “अपुत्रधनं भ्रातृगामि” “अपुत्रस्य स्वयर्थीतस्य भ्रातृगामि द्रव्यं तदभावे पितरौ” इत्यादिशङ्खपैठीनसिवचनयोः “भ्रातर एव च” इति मनुवचने च पितृतः प्राक् भ्रातृणां धनग्रहणं प्रतीयते । “मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्धनम्” इति च मनुवचने भ्रातृतः प्राक् पितामह्याः । तथापि क्रमपरयोगीश्वरवृहद्विष्णुवचनाविरोधाय तेषां धनाधिकारमात्रपरत्वम् । एतत्क्रमाविरोधसुचनार्थमेव मनुना “भ्रातर एव वा” इति, पैठीवसिनापि “उपेष्टा वा पत्नी” इति वाशब्दः प्रयुक्तोऽन्यथा तुल्य-कक्षाधिकारिषु तत्प्रयोगोऽत्यन्तमयुक्तः स्यादिति मिताक्षराकारादयो बहवः ।

कल्पतरुकारस्तु पत्नीभ्रातृस्थले श्राद्धाद्यधिकारिणी साध्वी पत्नी प्रथमाधिकारिणी तदन्या तु भ्रातृपितृतोऽनन्तरम् । पितृभ्रातृस्थले तु पितृपितामहाद्युपाज्जितं यद्विभागेन पुत्रे सङ्क्रान्तं धनं तत्तस्मिन्-पुत्रे प्रमीते पित्रोः पितृद्रव्याविरोधेन यत्तेनोपाज्जितं तत्पित्रोः सत्तोरपि भ्रातृणामेवेत्याह ।

मम तु प्रतिभाति “मातर्यपि च वृत्तायां” इति मनुवाक्ये “तदभावे मातापितरौ” इति शङ्खपैठीनसिवचनयोः,

१९ दाय० भ्रातृणां तत्पुत्राणां च धनाधिकारविचारः । ५२७

ततो दायमपुत्रस्य विभजेरन् सहोदराः ।

तुल्या दुहितरो वापि ध्रियमाणः पितापि वा ॥

सवर्णा भ्रातरो माता भार्या चेति यथाक्रमम् ।

तेषामभावे गृहीयुः कुल्यानां सहवासिनः ।

इति देवलवचने सर्वत्रापि “वृत्तायां” “तदभावे यथाक्रमम्” इत्यादिपदैः क्रमप्रतीतेर्योगीश्वरबृहद्विष्णुवचनयोरेव क्रमपरत्वमितरेषां त्वधिकारमात्र-परत्वेन तदविरोधेन तत्तत्स्थाननिवेशेऽप्यक्षतिरिति समाधिर्नैव साधुः किन्तु क्षेत्रजादिपुत्रस्थले यथा स्मृतिवचनक्रमविपर्ययास औरसानुकू-ल्यप्रति कूल्यगुणवत्त्वागुणवत्त्वादिभिर्व्यवस्थापितस्तथात्रापि दायभा-गप्रकरणे पुत्रादीनां पित्राद्युपकारकत्वकीर्त्तनस्य गुणवत्त्वादिकीर्त्तनस्य वानन्यप्रयोजनत्वात्प्रत्यासत्तितारतम्यवत् धनस्वाभ्युपकारातिश-यानतिशयगुणवत्त्वागुणवत्त्वादिभिर्यथावचनं स सर्वोऽपि क्रमविप-र्ययासः समाधेयोऽन्ये तु समाधयः कुशकाशावलम्बनमात्रतुल्या अनु-पादेया इति । एवमग्रेऽपीति सर्वं सुस्थम् ।

भ्रातृष्वपि प्रथमं सहोदराः ।

अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत् । (२।१८७)

इति मनुना—

बहवो ज्ञातयो यस्य सकुल्या बान्धवास्तथा ।

यस्त्वासन्नतरस्तेषां सोऽनपत्यधनं हरेत् ॥

इति बृहस्पतिना च प्रत्यासत्यतिशयस्यैवासति विशेषवचने विनि-गमकत्वेनोक्तः । भिन्नोदराणां मातृकृतविप्रकर्षात् । भ्रातर इति सामा-न्यग्रहणात्सोदराभावे भिन्नोदराः । इदमेव व्यक्तमुक्तम्—

सङ्ग्रहकारेण,

सोदर्याः सन्त्यसोदर्या भ्रातरो द्विविधा यदि ।

विद्यमानेऽप्यसोदर्ये सोदर्या धनभागिनः ॥ इति ।

इति भ्रात्रधिकारः ।

भ्रात्रभावे तत्सुता भ्रातृसुता धनभाजः ।

न च “तथा तत्सुता” इति तथाशब्देन भ्रातृभ्रातृपुत्रयोः साह-स्यप्रतिपादनात् “अनेकपितृकाणां तु पितृतो भागकल्पना” इति व-चनाच्च तयोः पित्रभावे विभज्य धनग्रहणमस्त्विति वाच्यम् । विष्णुवच-नाविरोधेन तथाशब्दस्य चशब्दार्थत्वात् । अन्यथा तथापदस्य पूर्वत्रा-प्यन्वयसम्भवेन पित्रोर्भ्रातृणां च विभज्य ग्रहणमित्यपि कुतो न स्या-त् । तच्चद्विष्णुवचनविरोधान्नेत्युच्यते सोऽत्रापि तुल्यः । “अनेकपितृ-

काणां तु' इतिवचने भ्रात्रभावे तेषामधिकारे सम्पन्ने कस्मिंश्चिदप्य-
पुत्रे भ्रातरि प्रमीते विद्यमानानां भ्रातॄणां सर्वेषां तद्धनसम्बन्धे जाते तद्वि-
भागात् प्रागेव तन्मध्येऽपि यदि कश्चिन्मृतस्तदा तत्पुत्राणां पितृव्यैः
सह समविभागे प्रसक्ते स्वपितृविभागमेव ते विभज्य गृह्णीयुर्न सर्वे पि-
तृव्यसममित्येतदर्थम् । भ्रातृसत्त्वे तत्पुत्राणां पितृव्यधनेऽनधिका-
रात् । "पूर्वाभावे परः परः" इति योगेश्वरवचनात् "तदभावे भ्रातृपुत्र-
गामी" इति विष्णुवचने भ्रातृपरामर्शकतत्पदेन भ्रात्रभावाभिधानाच्च ।
भ्रातृपुत्रेष्वपि प्रत्यासत्यतिशयात्पूर्वं सोदरभ्रातृजास्तदभावे भिन्नोद-
रजाः । युक्तं चैतत् । असोदरभ्रातृपुत्रो हि धनिनो मातरं विहाय स्वं
पितामहीविशिष्टस्य धनिपितुः पिण्डं ददातीति सोदरभ्रातृपुत्राज्जघ-
न्यस्तदनन्तरमेवाधिकारीति । न च सपत्नीकत्वे त्रयाणां भ्रातृदेवता-
त्वात्सपत्नमात्रादीनामप्यस्ति तत्रानुप्रवेश इति वाच्यम् । मात्रादिश-
ब्दानां स्वजननीपितृजननीपितामहजननीष्वेव मुख्यत्वात्तेनैव च रूपे-
ण भ्रातृपुत्रप्रवेशस्मरणात् ।

यथा स्मरन्ति—

स्वेन भर्त्रा सह भ्रातॄन् माता भुङ्क्ते स्वधाकरम् ।
पितामही च स्वेनैव स्वेनैव (१)पिताही ॥ इति ।
सपत्नमात्रादीनामनुप्रवेशः प्रत्युत
अपुत्रा ये मृताः कोचित्पुरुषा वा स्त्रियोऽपि वा ।
तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्षणम् ॥

इति स्मरणादायाति । किञ्च सपत्नीकदेवताकभ्रातृविधेर्नित्यत्वं पुत्रा-
दिसर्वजनाधिकारिकत्वात्सपत्नमात्रादीनां चानित्यत्वान्नित्यानित्यसंयो-
गविरोधान्मात्रादिसापेक्षमेव सपत्नीकत्वविधायकत्वं युक्तम् ।

इति भ्रातृपुत्राधिकारः ।

भ्रातृपुत्राभावे गोत्रजाः ।

ते च पूर्वोक्तपितृभ्रातृतत्सुतभिन्ना गृह्यन्ते गोबलीवर्धन्यायात् । ते च
पितामही सपिण्डाः समानोदकाश्च । तत्र प्रथमं पितामही धनभाक् ।
"मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्धनम्" इति मानवान्मात्रनन्त-
रं पितामह्या धनग्रहणे प्रसक्ते पित्रादीनां भ्रातृसुतपर्यन्तानां वद्धक्रमा-
णामन्तस्तदनुप्रवेशासम्भवादुत्कर्षेऽप्यग्रे तदुत्कालनकारणाभावात्तद-
नन्तरं पितामहादयोऽन्ये गोत्रजा इति विज्ञानेश्वरः ।

अत्र स्मृतिचन्द्रिकायां गोत्रजा इत्यत्र सरूपैकशेषेण पुमांस एव गोत्र-
जा न तु स्त्रीरूपाः । विरूपैकशेषो हि कुक्कुटावानय मिथुनं करिष्याम
इत्यादिवाक्यशेषादिसमभिव्याहारादिप्रमाणान्तरावगततात्पर्यग्रहनि-
बन्धनः । न चात्र प्रमाणमस्ति । प्रत्युत भ्रातृसुतादिसाहचर्य्यं पुङ्गोत्रज-
ग्रहण एव साधकमस्ति । किञ्च पत्नीदुहित्रादीनां शूङ्गग्राहिकया धन-
ग्रहणाधिकारोक्तेः "तस्मात् स्त्रियो निरिन्द्रिया अदाया" इति श्रुते-
रस्तु तद्व्यतिरिक्तविषयता । गोत्रजादिस्थले तद्विरोधाद्विरूपैकशेषकल्प-
नैव हातुमर्हति । अत एव "जीवन् पुत्रेभ्यः पिता दायं विभजेत्" इत्या-
पस्तम्बसूत्रं व्याचक्षाणेन तदभाष्यकारेण पुत्रेभ्य एव दायं विभजेत न
स्त्रीभ्यो दुहितृभ्य इत्युक्तोक्तं यद्यपि "भ्रातृपुत्रौ स्वसुदुहितृभ्याम्"
(अ० १ पा० २ सू० ६८) इति पाणिनिस्मरणात्पुत्रेभ्य इत्यत्र पुत्राश्च दुहि-
तरश्चेति विग्रहा विरूपैकशेषेण दुहितृणामप्यत्र पुत्रेऽनुप्रवेशः शक्यते
कर्तुं तथापि "पुमांसो दायदा न स्त्रियः । तस्मात् स्त्रियो निरिन्द्रिया
आदाया इति श्रुतेः" इति श्रुतिविरोधात्तात्पर्य्यग्राहकमानाभावाच्च विरू-
पैकशेषोऽनुशिष्टोऽप्यत्र न ग्राह्य इति भाष्यकाराभिप्रायः ।

जीमूतवाहनोऽपि याज्ञवल्क्येन च पित्रादिदौहित्रस्यापि तद्गोत्रजातस्य
पिण्डदानानन्तर्य्यक्रमेणाधिकारप्रतिपत्त्यर्थं गोत्रजग्रहणं कृतम् । सपि-
ण्डस्त्रीणां च व्युदासार्थम् । तासामतद्गोत्रजातत्वात् । अत एव अर्हति
स्त्रीत्यनुवृत्तौ—

बौधायनः,

न दायं निरिन्द्रिया अदायाश्च स्त्रियो मता इति श्रुतेरिति ।

न दायमर्हति स्त्रीत्यन्वयः । पत्न्यादीनां त्वधिकारो विशेषवचनाद-
विरुद्ध इति । (अ० ११ पा० ६)

तत्र साधु । मन्वादिवचनेषु प्राग्लिखितेषु पितामह्या धनाधिकारस्य
शूङ्गग्राहिकयैव विधानात्तदेकवाक्यतया योगीश्वरवचनस्यापि विरूपैक-
शेषेण तत्सङ्गहेऽपि श्रुतेस्तदन्यपरत्वेनाविरोधात् । जीमूतवाहनस्य तु मा-
त्रधिकारविचारप्रस्तावे पितामहसन्तानात्पूर्वं पितामहाच्च परतः पिता-
मह्या धनाधिकारः पितृतः परतो मात्राधिकारवत् याज्ञवल्क्येन मात्र-
धिकारप्रदर्शनेनैव पितृव्यादिभ्यः पूर्वं पितामह्योरधिकारस्य सूचित-
त्वात्पृथङ्नोक्त इति वदतोऽत्र च सपिण्डस्त्रीव्युदासार्थं गोत्रजग्रहणं
वदतः पूर्वापरविरोधानुसन्धानमपि नास्ति शूङ्गग्राहिकया योगीश्वरवचने
पितामह्याः पितृव्यादिपत्नीविधनमिधानस्य तुल्यत्वात्तद्वेदादायादश्रु-
तिप्रवृत्तेरविरोधात् । विद्यारण्यश्रीचरणोक्तप्राग्लिखित—“तस्मात्तिरि-

५३० वीरमित्रोदयशस्यव्यवहारप्रकाशप्रमेयनिरूपणप्र०

न्द्रिया" इत्यादिश्रुतिव्याख्याने तु स्त्रीणां दायग्रहणप्रतिषेधकत्वमेवास्याः श्रुतेर्नास्तीति न वा शङ्का नचोत्तरम् । परं तु वौधायनमुनिवचनविरोधे तद्व्याख्यानं कथमुपपद्यताम् । अस्तु वा इन्द्रियपदस्य वाक्यशेषात्सोमपरता तथापि दायत्वाभावाभिधानाबलम्बनस्यान्यस्यासत्त्वान्निरालम्बनश्रुतेश्चासम्भवात्सिद्धवत्कीर्तनानुपपत्तिप्रसूतप्रतिषेधकल्पनावश्यम्भावात् । तस्माद्भर्मेणाविज्ञातेन हतेन ब्रह्मेत्यत्रेवेति ध्येयम् ।

पितामह्या अभावे पितामहादयः सगोत्राः सपिण्डा धनभाजः । भिन्नगोत्राणां सपिण्डानां बन्धुशब्देन ग्रहणात् । तत्रापि पितृसन्तानाभावे पितामही पितामहः पितृव्यास्तत्पुत्राश्च क्रमेण धनभाजः । पितामहसन्तानाभावे प्रपितामही प्रपितामहस्तद्भ्राता तत्सूनवश्चेत्येवमासप्तमात्समानगोत्राणां सपिण्डानामपुत्रधनभाक्तम् । सपिण्डाभावे समानोदकानाम् । ते च सपिण्डानामुपरि सप्त जन्मनामज्ञानावधिका वा । यथाह—

मनुः, (अ० ५ श्लो० ६०)

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते ।

समानोदकभावस्तु निवर्त्तताचतुर्दशात् ॥

जन्मनाम्नोः स्मृतेरेके तत्परं गोत्रमुच्यते । इति ।

विष्णुवचने बन्धुसकुल्यपदाभ्यां सपिण्डसगोत्रौ गृह्येते इति प्रागेव प्रतिपादितम् । समानोदका अपि प्रत्यासक्तिक्रमेण धनभाजः । समानोदकाभावे बन्धवो धनभाजः । बन्धवश्च त्रिविधा आत्मबन्धवः पितृबन्धवो मातृबन्धवश्च । तथा च—

स्मृतिः,

आत्मपितृष्वसुः पुत्रा आत्ममातृष्वसुः सुताः ।

आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मबान्धवाः ॥

पितुः पितृष्वसुः पुत्राः पितुर्मातृष्वसुः सुताः ।

पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः ॥

मातुः पितृष्वसुः पुत्रा मातुर्मातृष्वसुः सुताः ।

मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः ॥ इति ।

तत्रापि प्रत्यासन्नत्वात्प्रथममात्मबन्धवस्तदनन्तरं पितृबन्धवस्तदनु मातृबन्धव इति क्रमः । मनुस्मृतौ—

तदभावे सकुल्यः स्यादाचार्यः शिष्य एव वा ।

इत्यत्र सकुल्यशब्देन सगोत्रसमानोदकानां मातुलादीनां बन्धुत्रयस्य च ग्रहणम् । योगीश्वरवचनेऽपि बन्धुपदेन मातुलाद्युपलक्षणमन्यथा मातुला-

दीनामग्रहणमेव प्रसज्येतेति तत्पुत्राणां धनाधिकारस्ततः प्रत्यासन्नानां तेषामेव स नेति महदनौचित्यमापद्येत ।

बन्धूनामभावे आचार्यो धनभाक् । यद्यपि योगीश्वरवचन आचार्यो नोपात्तस्तथापि शिष्य उपात्तः । ततः प्रधानतमः प्रत्यासन्नतमश्चाचार्य औचित्यादुपलक्षणीयः । “आचार्यः शिष्य एव वा” इति मनुना “पुत्राभावे प्रत्यासन्नः सपिण्डस्तदभावेऽन्तेवासी” इत्यापस्तम्बेन च स्पष्टमेवाचार्यभावे शिष्यस्याधिकारबोधनाच्च । शिष्याभावे सत्रहचारी सहाध्यायी धनभाक् । यस्यैकस्मादाचार्यादुपनयनाध्ययने स सत्रहचारी । सत्रहचारिणोऽभावे ब्राह्मणद्रव्यव्यतिरिक्तं राजा गृह्णीयात् । सहाध्यायिपर्यन्तमधिकारमुक्ता “तदभावे ब्राह्मणधनवर्जं राजगामी” इति प्रागुदाहृतविष्णुवचनात् ,

सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा रिक्थभागिनः ।

त्रैविद्याः शुचयो दान्तास्तथा धर्मो न हीयते ॥

अहार्यं ब्राह्मणधनं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः ।

इतरेषां तु वर्णानां सर्वाभावे हरेन्नृपः ॥ (अ० ९ श्लो० १८८।१८९)

इति मनुवचनाच्च ब्राह्मणद्रव्यं सत्रहचारिपर्यन्तभावे श्रोत्रियो ब्राह्मणः प्रथमं गृह्णाति । तदभावे ब्राह्मणमात्रम् । यथाह —
गौतमः,

श्रोत्रिया ब्राह्मणस्यानपत्यस्य रिक्थं भजेरन्निति ।

ब्राह्मणमात्रं तु मनुवचने ब्राह्मणमात्रग्रहणात् ।

नारदोऽपि—

ब्राह्मणार्थस्य तन्नाशे दायादश्चेन्न कश्चन ।

ब्राह्मणस्यैव दातव्यमेनस्वी स्यान्नृपोऽन्यथा ॥ इति ।

पुत्रादीनां पत्नीपर्यन्तानां दायहराणां वानप्रस्थादिविषयेऽपवादमाह—

योगीश्वरः, (अ० २ श्लो० १३७)

वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां रिक्थभागिनः ।

क्रमेणाचार्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रेकतीर्थिनः ॥ इति ।

ब्रह्मचार्यत्र नैष्ठिको यतिसाहचर्यात् । तेनोपकुर्वाणकस्य धनं पुत्रादिदौहित्रान्तानामसम्भवात्पित्रादय उक्तक्रमेण गृह्णीयुः । क्रमश्चात्र प्रतिलोमो ज्ञेयः । तथा च नैष्ठिकस्य मृतस्य धनमाचार्यस्य, यतेः सच्छिष्यस्य, वानप्रस्थस्य धर्मभ्रात्रेकतीर्थिनः । धर्मभ्राता प्रतिपन्नो भ्राता । तीर्थशब्दस्याश्रमवाचित्वादेकतीर्थ्यैकाश्रमी । धर्मभ्राताः

५३२ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणप्र०

चासावेकतीर्थी चेत्यर्थः । शिष्यस्य सत्त्वं तु न सद्वृत्तत्वम् । दुर्वृत्तपुत्रादीनामपि धनानधिकारस्य प्रमाणान्तरेणैव प्राप्तत्वात्, तच्च वक्ष्यते, किन्त्वध्यात्मशास्त्रश्रवणधारणतदर्थानुष्ठानक्षमत्वं ग्राह्यम् । मदनरत्नकारस्तु “वानप्रस्थधनमाचार्यो गृह्णीयाच्छिष्यो वा” इति विष्णुवचनं लिखित्वानुलोममेव क्रमं मत्वा वानप्रस्थधनमाचार्याभावे शिष्यो गृह्णीयादित्याह । नच “अनंशास्त्वाश्रमान्तरगता” इति वसिष्ठादिवचनैर्नैष्ठिकादीनां धनसम्बन्धाभावस्य वक्ष्यमाणत्वात्तद्धनग्रहणाधिकारिकथनमत्रानुपपन्नम् । नच रिक्थग्रहणस्य तेषां वसिष्ठादिभिर्निषेधेऽपि प्रकारान्तरार्जिततदीयधनाधिकारप्रतिपादकमिदं भविष्यतीति वाच्यम् । “ग्रह्यचारी यतिश्चैव पक्वान्नस्वामिनावुभौ” इतिस्मृतेर्ग्रह्यचारिणश्च प्रतिग्रहादिनिषेधात् । अनिचयो भिक्षुरिति यतेर्द्रव्यसञ्चयस्यैव निषेधात्तयोस्तावदुपायान्तरार्जितधनाभावोऽपि । वानप्रस्थस्यापि दद्यादेव न प्रतिगृह्णीयादित्यादिभिः प्रतिग्रहादिनिषेधाच्चाधनमिति चेत्, न । वानप्रस्थस्य तावत्

अहो मासस्य पण्णां वा तथा संवत्सरस्य वा ।

अर्धस्य निचयं कुर्यात्कृतमाश्वयुजे त्यजेत् ॥

इति वचनाद्भोजनादिपर्याप्तयत्किञ्चिद्धनसङ्ग्रहोऽस्त्येव । यन्तरपि कौपीनाच्छादनार्थं तु वासोऽपि बिभृथाद्यतिः ।

योगसम्भारभेदांश्च गृह्णीयात्पादुके तथा ॥

इति वचनाद्वस्त्रपुस्तकादि किञ्चिदस्त्येव । नैष्ठिकस्यापि शरीरयात्रार्थं वस्त्रादिसम्बन्ध आवश्यकः । तेन मृतानां तेषां तत्केन ग्राह्यमित्यपेक्षायां दायादान्तरापवादेनैतेऽधिकारिण उच्यन्त इति ।

अथ संसृष्टिधनविभागः ।

तत्र मनुः—(अ० ९ श्लो० २१०)

विभक्ताः सहजीवन्तो विभजेरन् पुनर्यदि ।

समस्तत्र विभागः स्यात् ज्यैष्ठ्यं तत्र न विद्यते ॥ इति ।

अत्र समविभागनियमादेव विषमविभागप्रकारनिरासे सिद्धे ज्यैष्ठ्यं तत्र न विद्यत इति पुनर्वचनं ज्यैष्ठ्यादिकृत एव विषमविभागो न भवति बह्वर्धधनसंसर्गानुरोधात्तु विषमविभागो भवत्येवेति सूचनार्थम् । केचित्तु संसृष्टद्रव्यापेक्षयांशज्यैष्ठ्यादिकृतो विषमविभागो भवत्येव । संसृष्टद्रव्यविभागस्तु सम एवेत्येतज्ज्ञापनाय ज्यैष्ठ्यमिति वाक्यशेष इत्याहुः । तत्र । एतादृशव्यवस्थाया अस्मादप्रतीतेः । समस्तत्र विभागः

स्यादित्युक्त्या द्रव्योपचयेऽपि साम्यनियमप्रतीतेः ।

संसृष्टिविभागेऽप्यविभक्तविभागवत्संसृष्टद्रव्याविरोधेन विद्यादि-
लब्धस्याविभाज्यत्वं तुल्यमेव प्राप्तमपवादति—

बृहस्पतिः—

संसृष्टानां तु यः कश्चिद्विद्याशौर्यादिनाधिकम् ।

प्राप्नोति तस्य दातव्यो द्यंशः शेषाः समांशिनः ॥

संसृष्टिता च पित्रादिनैव कर्त्तव्या नान्येन “विभक्तो यः पुनः पि-
त्रा” इत्यादिप्रागुल्लिखितबृहस्पतिवचनादिति बहवः ।

अस्माभिस्तूपलक्षणं पित्रादिग्रहणमित्यादि प्रागेव प्रपञ्चितम् । अवि-
भक्तविभागात्संसृष्टिष्वपि मिथो विभागकरणात्प्राग् यो मृतस्तस्य पुत्राः
“प्रमीतपितृकाणां तु पितृतो भागकल्पना” इतिवचनात् स्वस्वपित्रंशं
विभज्य गृह्णीयुः । यस्य तु संसृष्टिनो मृतस्य पुत्रादयो न सन्ति तद्ध-
नग्रहणे पत्नीत्यादिवचनात्पत्न्यादीनां प्राप्ते तदपवादत्वेन स्वर्य्यातस्य
ह्यपुत्रस्येत्यनुवृत्तावाह—

योगीश्वरः,

संसृष्टिनस्तु संसृष्टीति ।

तु शब्दात्पूर्वापवादः । अपुत्रस्य संसृष्टिनो मृतस्य धनं संसृष्ट्येव
गृह्णीयान्न पत्न्यादिरित्यर्थः । एतेन पत्न्याद्यपुत्रधनग्रहणाधिकारिगणे
भ्रात्राधिकारावसरे वचनामिदं प्रवर्त्तते इति व्याचक्षाणो जीमूतवाहनो भ्रा-
न्त एवेत्यवसेयम् । अस्याप्यपवादः—

सौदरस्य तु सौदरः ।

दद्यादपहरेच्चांशं जातस्य स मृतस्य च ॥ इति ।

(अ० २ श्लो० १३८)

संसृष्टिनः संसृष्टीत्यस्यात्रापि सम्बन्धः । तथाचायमर्थः । सौदरः
संसृष्टी संसृष्टिनः सौदरस्य जातस्य पुत्ररूपेणोत्पन्नस्य अंशं दद्यात् तत्पुत्राय
दद्यादिति यावत् । मृतस्य पुत्रादित्रयरूपेणाप्यजीवितोऽंशम् अपहरेत् आत्म-
सात्कुर्थ्यात् स्वयमेव गृह्णीयादित्यर्थः । पदद्वयानुषङ्गं विनैव व्याख्याने
तुशब्दवलायातमस्य पूर्वापवादत्वं भज्येत । एवं च सौदरासौदरसंसृष्टि-
सद्भावे सौदर एव संसृष्टी सौदरसंसृष्टिधनग्रहणाधिकारी न भिन्नोदर
इति पूर्वोक्तापवादः ।

यत्र तु भिन्नोदर एव संसृष्टी सौदरो न । तत्र द्वयोर्विभज्य पुत्रा
दिरहितभ्रातृधनग्रहणमित्याह—

अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्यो धनं हरेत् ।

असंसृष्ट्यपि चादद्यात्संसृष्टो नान्यमातृजः ॥ इति ।

(या० अ० २ श्लो० १३९)

अत्रासंसृष्टिपदं काकाशिवत्पूर्वोत्तरार्द्धयोर्द्वयोरपि सम्बध्यते ।
तथा संसृष्ट इत्यपि । तच्च पूर्वार्द्धे एकोदरसंसृष्टः सोदर इत्यर्थकम् ।
उत्तरार्द्धे तु संसृष्टित्वार्थकम् । अन्यमातृज इत्यनन्तरं चैवकारो-
ऽध्याहार्यः । ततश्चायमर्थः । अन्योदर्यः सोदरोऽपि संसृष्टी चेद्धनं
हरेत् । असंसृष्टी चेदन्योदर्यो न हरेत् । तथा चान्वयव्यतिरेकप्रदर्श-
नेन भ्रान्तोदरस्य संसृष्टित्वमेवैकं धनग्रहणकारणं न भ्रातृत्वमात्रमि-
त्युक्तं भवति । तथा संसृष्टः सोदरोऽसंसृष्ट्यपि चेद्धनं हरेत्किमुत सं-
सृष्टी । संसृष्टः संसृष्ट्यप्यन्यमातृज एवैको धनं न हरेत् किन्तु सोदरेण
संसृष्टिनापि सह विभज्य गृहीयात् । अत्रायं पर्यवसितोऽर्थः । असं-
सृष्टिसोदरे संसृष्टिभ्रान्तोदरे च सति अपुत्रभ्रातुर्द्धनं सोदरत्वसंसृष्टित्व
रूपैकैकधनग्रहणकारणयोगात्समं विभज्य गृहीयाताम् । सोदरोऽपि चे-
त्संसृष्टी कारणद्वययोगेन बलवत्त्वात्सर्वं स एव गृहीयादिति । अत्र
चैकैकनियमेनार्थादपरकारणनिराससिद्धावपि दृढीकरणाय पुनस्त-
न्निरासः । उभयथापि वाक्यव्युत्पत्तेः । पुंलिङ्गत्वं संसृष्टीत्यादाववि-
वक्षितम् । अत एव मनुना सोदरभगिनीनामपि तद्धनग्रहणमुक्तम् —

यथाह,

(अ० ९ श्लो० २११, २१२)

विभक्ताः सह जीवन्तो विभजेरन् पुनर्यादि ।

इति संसृष्टिविभागं प्रक्रम्य—

येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा हीयेतांशप्रदानतः ।

प्रियेतान्यतरो वापि तस्य भागो न लुप्यते ।

सोदर्या विभजेयुस्तं समेत्य सहिताः समम् ॥

भ्रातरो ये च संसृष्टा भगिन्यश्च सनाभयः ।

येषां=संसृष्टिनां मध्येऽन्यतरः संसृष्टी ज्येष्ठः कनिष्ठोऽपिशब्दात्
मध्यमो वांशप्रदानतो हीयेतानधिकारी अंशप्रदाने स्यात् । सार्वविभक्तिक-
त्वात्सप्तम्यर्थे तसिः । विभागकाले पातित्येनाश्रमान्तरपरिग्रहेण वा
प्रियेत वाऽगृहीतभाग एव, तर्हि तस्य भागो न लुप्यते पृथगुद्धरणीयः । स
च प्रथमं तत्पुत्रादिभ्यो देयः । तदभावे सोदर्या भ्रातरोऽसंसृष्टा अपि ।
समेत्य देशान्तरगतास्तत आगत्य सहिता मिलिताः, ये च भ्रातरो भ्रान्तोदरा
अपि संसृष्टाः संसृष्टिनः सनाभयो मृतस्य सहोदरा भगिन्यश्च समम्=अवैषम्येण
विभजेयुर्विभज्य गृहीयुरित्यर्थः । अत्र सोदरभ्रातृभगिनीनामसंसर्गेऽपि

संसर्गे च भिक्षोदराणामपि धनाधिकारमभिधत्ता मनुना योगेश्वरोक्त
एवार्थः स्पष्टमुक्तो भवति ।

अत्र श्रीकरः । “संसृष्टिनस्तु संसृष्टी” इत्यस्यासोदरसंसृष्टिमात्रविष-
यत्वेऽन्यानपेक्षत्वात् “सोदरस्य तु सोदर” इत्यस्याप्यसंसृष्टसोदरमा-
त्रविषयत्वे तथात्वादसोदरे संसृष्टिनि सोदरे चासंसृष्टिन्युभयोः प्र-
वृत्तावसापेक्षयोरुभयोर्विधायकत्वं स्यात् । नचैकस्य सापेक्षनिरपेक्षो-
भयरूपतया विधायकत्वं विधिवैषम्यापादकमुचितम् । यथा “द्वयोः प्रण-
यन्ति” इत्यस्य “न वैश्वदेव उत्तरवेदि” इत्यादिनिषेधकृतविकल्पसा-
पेक्षं पर्वद्वये विधानमन्यपर्वद्वये तु निरपेक्षमिति सप्तमाधिकरणे विधिवैष-
म्यभयादन्यथा सिद्धान्तितम् । तथात्रासोदरे संसृष्टिन्यसंसृष्टिनि च
सोदर उभयोरप्रवृत्तौ न कोऽपि तद्धनं गृह्णीयादित्यापतेत् । अतः “सं-
सृष्टिनस्तु” इत्यनेन संसृष्टिधने संसृष्टिनोऽधिकार उक्ते तदपवादोऽयं
‘सोदरस्य तु’ इति । तथा च संसृष्टिनोऽप्यसोदरस्य सोदरे संसृष्टि-
त्वरहितेऽपि सति नाधिकार इत्याह ।

तन्मीमांसानयतस्वानालोचननिबन्धनमभिधानम् । न हि द्वयोः कचि-
न्निरपेक्षयोः शास्त्रयोः कचिदुभयविषयसमावेशवशादेकत्र प्रवृत्तिमात्रेण
वैरूप्यं भवति । तथा सति केवलोद्गातृप्रतिहर्त्रपच्छेदे निरपेक्षयोः सर्व-
स्वदाक्षिण्यादाक्षिण्यशास्त्रयोर्युगपदुभयापच्छेदे प्रवृत्त्यभावाद्भिरोधा-
भावेन किं केन बाध्यत इति विचारो निर्मूलः स्यादपच्छेदनये(१) । त-
स्मात् क्वचिद्विध्यन्तरबाधनिरपेक्षविधानं क्वचित्तद्बाधसापेक्षं चेत्त-
दा वैरूप्यं यथा “उपात्र वपन्ति” इत्यत्र प्राङ्निरूपितम् । अन्यथा “च-
तुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेत्पञ्चहोत्राऽमावास्यां” इत्यनयोरुपांशुयागा-
ग्नीषोमीयविषय ऐन्द्रदध्यैन्द्रपयोविषये चैकैकशः प्रवृत्तयोरुभयोः सा-

(१) (अ० ६ पा० ५ अ० १७) उद्योतिष्ठोमे हविर्धानीनाम गृहमेकम् अपरं
च बहिष्पवमानाख्यं गृहम् । तत्र च पिपीलिकावत्पङ्क्तिमावध्य पुरोगामिनः कच्छं गृहीत्वा
हविर्धानीनागृहाद्विजो बहिष्पवमानाख्यं गृहं गच्छन्ति गच्छतां च मध्ये उद्गाता ऋत्विक्
यदि स्खलेत् कच्छं मुखेत् तदा दक्षिणामदत्त्वा प्रकान्तो यज्ञः समापनीयः पुनरपि स
यज्ञः प्रयोक्तव्यस्तत्र पूर्वं दित्सितं दद्यात् । यदि प्रतिहर्ता स्खलेत् तदा तस्मिन्नेव प्रयोगे
सर्वस्वं दद्यात् इति विधिद्वयमस्ति । एतयोश्चैकस्य स्खलनस्थले एकैकस्य प्रवृत्तत्वात् युगप-
त्स्खलने नैकस्यापि प्रवृत्तिः स्याद्भवन्मते विधिवैरूप्यात् । तथा चात्र प्रथमत उद्गात्रे दक्षि-
णामदत्त्वा प्रतिहर्त्रे सर्वस्वं दीयत इति पारम्परिणः सिद्धान्तो व्याहतः स्याद्भवन्मते
इति भावः ।

धारणे हविषि विषयसमावेशेऽप्येकमपि न प्रवर्त्तते(१) । यदपि स्वयमु-
पवर्णितं “संसृष्टिनस्तु” इत्यस्यापवादः “सोदरस्य तु” इत्यादिरिति-
तदत्यसम्बद्धम् । विनिगमकाभावेन वैपरीत्यस्यापि सम्भवात् । पौर्वा-
पर्यमात्रस्याप्रयोजकत्वात् । यच्चान्योदर्यवचनं संसृष्टिनस्त्वित्यस्यैव
विवरणार्थमित्युक्तम्, तेन वचोभङ्गानर्थक्यमेव तस्योक्तम् । किञ्च सो-
दरेऽसंसृष्टिनि संसृष्टसोदरापवादार्थसोदरवचनस्य वर्णनात्सोदरासो-
दरयोरुभयोरप्यसंसृष्टित्वे प्रवृत्त्यभावात् तुल्याधिकारोऽनधिकारो वा
द्वयोरपि स्यात् । अथात्रापि सोदरवचनमेव प्रवर्त्तते तर्ह्येकत्र संसृष्टिव-
चनबाधसापेक्षमन्यत्र तन्निरपेक्षमिति प्रत्युत तवैव विधिवैरूप्यम् । यथा
सौमिकी वेदिर्यदि दीक्षणीयादिष्वतिदेशप्राप्तदर्शपौर्णमासिकवादवा-
धेन विधीयेत तर्हि तत्रातिदेशबाधसापेक्षस्तद्विधिरन्यत्र तन्निरपेक्ष-
इति वैरूप्यादवेदिमद्विषयकत्वमेव तस्य व्यवस्थापितं तन्त्रे । अस्मन्मते
तु व्याख्यातरीत्या द्वयोर्मिन्नविषयत्वेनानर्थक्यवैरूप्ययोर्न प्रसक्तिरिति
कृतं विस्तरेण ।

स्मृतिचन्द्रिकाकारस्त्वाह “येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा” इत्यादिभनुवचने च
शब्देन सोदरभ्रातृभगिन्यसोदरसंसृष्टभ्रातृणामितरेतरयुक्तानां(२) विभा-
गकर्तृतायाः समेत्यसहितशब्दाभ्यामवगतेर्योगीश्वरवचने च संसृष्टिसो-

(१) दर्शपूर्णमासयोर्हविषां स्पर्शनद्वयं व्यवस्थितमन्त्रद्वयसाध्यमाप्नायत उक्त-
वाक्याभ्याम् । तत्र ‘पृथिवीहोता’ इत्यादिमन्त्रश्चतुर्होता, ‘अग्निर्होता’ इत्यादिमन्त्रः पञ्च
होता । पौर्णमास्याम् अमावास्याम् इत्युभयत्रापि सप्तम्यर्थे द्वितीया । कर्माकाङ्क्षायां वा-
क्यान्तरोपात्तमुपांशुयागीयमैन्द्रधिरूपं हविः सम्बन्ध्यते । एवं द्वितीयवाक्येऽप्यग्निषोमीय-
स्यैन्द्रपयोद्वयस्य समुपस्थितिः । एवं च पूर्वत्र दर्शपौर्णमासान्तर्गतपौर्णमासीकर्तव्यस्यो-
पांशुयागस्य केवलदधिरूपहविःस्पर्शने विध्यन्तरनिरपेक्षा प्रवृत्तिरुक्तविधेः उपांशुयागस्य
केवलदधिकरणकत्वात् । एवमेवापरत्र पञ्चहोत्रेत्यभिर्दर्शनविधेर्दर्शपौर्णमासान्तर्गतस्य दर्श-
मात्रकर्तव्यस्य अग्नीषोमीययागस्य केवलैन्द्रपयोरूपद्वयस्पर्शे निरपेक्षा प्रवृत्तिः अग्नीषो-
मीयस्य केवलपयोद्वयकरणकत्वात् । आग्नेययागे दर्शपौर्णमासान्तर्गते दर्शे पौर्णमास्यां
च कर्तव्ये दधिपयोरुभयद्रव्यके हविर्द्वयस्पर्शार्थं विध्योर्युगपत्प्रवृत्तौ भवन्मते विधिवैष-
म्यापातात् न कोऽपि प्रवर्त्तते । एवं चात्र द्वयोरेव विषयसत्त्वात् प्रवृत्त्या मन्त्रद्वयेन हवि-
र्द्वयस्य दधिपयोरूपस्य स्पर्श इति सिद्धान्तोऽपि भवन्मते व्याहतः स्यादिति भावः ।

(२) अत्र पुस्तकान्तरे-विभागकर्तृत्वावगतेर्ये संसृष्टा मित्रोदरभ्रातरस्तैः स-
हिताः सोदर्याः सनाभयो भगिन्यश्च तमलुप्तभागं समं विभजेरन्नित्यन्वयान्मिलितानामेव-
इत्यधिकः पाठो वर्तते ।

दरसद्भावे भिन्नोदरस्याधिकारावगतेरस्ति तावदनयोर्विरोधः । एत-
द्विरोधपरिहारार्थं केचिदेवं मानवं व्याचक्षते । तम्=अलुप्तभागं सोदरा
यदि संसृष्टास्तदा त एव गृह्णीयुर्ना संसृष्टिनः सोदरा अपि । संसृष्टसोदरा-
भावे सर्वे सोदराः समेत्य मिलित्वा सहिताः=समप्रधानभावेन समम्=अन्यूना-
धिकं विभजेरन् सोदराणामभावे सनाभयो भगिन्यस्तासामप्यभावेऽन्यो-
दर्या इति । तदेतदनैकाध्याहारदोषादतिक्लिष्टत्वाच्चोपेक्षणीयम् । विज्ञा-
नेश्वरव्याख्यानमपि मानवसंवादाय "अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्यो ध-
नं हरेत्" इति पाठेन योगीश्वरवचनस्य यत्, तदप्यावृत्त्यध्याहारादि-
ना क्लिष्टमत्यन्ताप्रतीयमानार्थकं स्वप्रज्ञाविलसितमात्रम् । तस्माद्य-
थाप्रतीयमानार्थकयोरेव मनुयोगीश्वरवाक्ययोर्विषयव्यवस्थयैवाविरोधो
वाच्यो नातिक्लिष्टैकार्थ्येनेति सैवोच्यते । स्थावरजङ्गमात्मकोभयविधध-
नसद्भावे मनुवचनं संसृष्टासंसृष्टानां भ्रातृणां भगिनीनां च विभज्य ग्र-
हणं बोधयति, योगीश्वरवचनं तु केवलस्थावरसद्भावे केवलतदितरद्र-
व्यसद्भावे वा तद्विषयम् ।

अन्तर्द्धनं तु यद्द्रव्यं संसृष्टानां तु तद्भवेत् ।

भूमिं गृहं त्वसंसृष्टाः प्रगृह्णीयुर्यथाशतः ॥

इति प्रजापतिवचनात् । द्रव्यमिति गोबलीवर्धन्यायेन प्रकटस्य द्विपद-
चतुष्पदादिरूपस्य जङ्गमद्रव्यस्य ग्रहणम् । संसृष्टानां भिन्नोदराणामिति
शेषः । योगीश्वरवचांसि नान्योदर्यादिति पाठः । तस्मात् केवलस्थावरस-
द्भावे केवलजङ्गमसद्भावे च योगीश्वरवचनादसंसृष्टोऽपि सोदर एव
तद्गृह्णीयात्तु संसृष्टाऽपि भिन्नोदरः । उभयविधधनसद्भावे तु प्रजाप-
तिवचनोक्तव्यवस्थयाऽसंसृष्टाः सोदरा भ्रातृभगिन्यः संसृष्टा भिन्नो-
दराश्च विभज्य गृह्णीयुः । मनुवचनस्याप्येतदर्थतैवेति ।

तदसत् । अध्याहारक्लिष्टतादिदोषस्य तवाप्यनपायात् । प्रजापतिवच-
नोक्तव्यवस्थाया विज्ञानेश्वरीयव्याख्यानेऽप्यविरोधात् । अत एव मदरतनकृ-
ता तद्याख्यानमभ्युपेत्यैव प्रजापतिवचनमपि व्यवस्थापकतया पठितम् ।
प्रत्युत भवद्याख्याने योगीश्वरवचने पौनरुक्त्यं दुष्परिहरमापद्यते । "अ-
न्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्यो धनं हरेत्" इत्यनेनोक्तस्यैवार्थस्य "सं-
सृष्टो नान्यमातृज" इत्यनेनान्यूनानातिरिक्तस्य प्रतिपादनात् । मानवसं-
वादिनोऽपुनरुक्तस्यार्थस्य क्लेशेनापि वक्तुं शक्यत्वे मूलभूतश्रुत्यन्तर-
कल्पनागोरवापादकस्यार्थान्तरस्य कल्पयितुमनुचितत्वाच्च । याज्ञवल्क्य-
स्मृतिटीकायाम्—

शूलपाणिः,

वी० मि० ३८

५३८ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणम्

अन्योदर्यः संसृष्टी नान्योदर्यधनं गृहीयात् । असंसृष्ट्यपि सोदर एव गृहीयात् । न तु संसृष्टः सापत्नभ्राता । 'नान्योदर्यो धनं हरेत्' इति पाठे अन्योदर्यः सन् संसृष्ट्यपि धनं न गृहीयादिति व्याख्या(१) । असंसृष्टिसोदराधिकारार्थमिदं वचनमतो न पुनरुक्तेत्याह । तच्च श्रीकरमत समानयोगक्षेमम् ।

रत्नाकरकृत्वाह—यस्तु कल्पतरौ नान्योदर्यधनं हरेदिति पाठो ह-
र्यते स मूलभूतयाज्ञवल्क्यमिताक्षरापारिजातहलायुधग्रन्थेषु 'नान्योदर्यो
धनं हरेत्' इति पाठदर्शनात्तदनुसारिव्याख्यानदर्शनाच्च लिपिप्रमाद
एवेति ।

दायतत्त्वकारस्तु सोदरेऽसंसृष्टिनि संसृष्टिन्यसोदरे च कतरस्तावत्
गृहीयात् । एवं सोदरासोदरयोः संसृष्टिनोः सद्भावे कतर इत्यत्र प्रथम
आह—अन्योदर्यस्त्विति । अन्योदर्यः पुनः संसृष्टी सन् गृहीयान्नान्योदर्य-
मात्रः । किन्त्वसंसृष्ट्यपि पूर्ववचनस्थसोदरपदानुषङ्गात्सोदरो गृहीयात् ।
तेनैकत्र विषये पूर्ववचनोक्तसोदरत्वसंसृष्टित्वयोरेकशः सम्बन्धेन तुल्य-
त्वाद्धिभज्य ग्रहणमेतदुभयसत्त्वे वाऽसोदरस्यासंसृष्टिनोऽतुल्यरूपत्वाच्चेति
द्वितीय आह—संसृष्टो नान्यमातृज इति । सोदरे संसृष्टे सत्यन्यमातृजः सं-
सृष्टोऽपि न गृहीयात् । अर्थात्तत्र संसृष्टी सोदर एव गृहीयात् । संसृ-
ष्टत्वाविशेषेऽपि सोदरत्वेन तस्यैव बलवत्त्वादित्याह ।

तदपि मिताक्षरादिसंवाद्येव । व्याख्यानकौशलं त्वधिकम् ।

यदा तु संसृष्टः पिता पितृव्यो वा नास्ति तदाऽसंसृष्टमित्रोदरो गृ-
हीयात् । तदभावे त्वसंसृष्टः पिता । तदभावे तत्पत्नी । तथा च—

शङ्खः,

स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य भ्रातृगामि द्रव्यं तदभावे पितरौ हरेयातां
ज्येष्ठा वा पत्नीति ।

स्वर्यातस्यापुत्रस्य संसृष्ट्यभावे मित्रोदरासंसृष्टिभ्रातृगामि द्रव्य-
मित्यर्थः । तेन संसृष्टिधनविषये यथास्थितमेवेदं वचनामेति स्मृतिचन्द्रि-
कामदनरत्नकारावाहृतुः ।

संसृष्टभ्रातृविषयमेवैतत्तेन पितृपत्न्योस्तदभाव इति न विरुद्ध-
मिति मिताक्षराकारादयः । स्मृतिचन्द्रिकायां शङ्खवचने ज्येष्ठग्रहणं सुसंयत-
त्वादिगुणवत्त्वकथनार्थं न तु मध्यमादिनिवृत्त्यर्थम् । पुनरपि तदभाव
इति वक्तव्ये वाशब्दः प्रयुक्तः फलसाम्यात् । तथाहि वाशब्दाद्विकल्पः

(१) अत्र अन्योदर्यः अन्योदर्यः सन् अन्योदर्यत्वादेवेति द्वितीयान्योदर्यपदस्य
हेतुपरत्वेन व्याख्यानमित्यवगन्तव्यम् ।

प्रतीयते । न चात्र स्वाभ्यरूपे वस्तुनि तुल्यवाट्टिकल्पः सम्भवति । नहि वस्तुनि विकल्पन्त इति न्यायस्य शास्त्रसिद्धत्वादुपपत्तिसिद्धत्वाच्च । तस्मादत्र वाशब्दादभावविकल्पावगतेः फलसाभ्यमस्त्येव । एवं चायं क्रमः भ्रात्रभावे पिता, तदभावे माता, तदभावे ज्येष्ठा पत्नीति । मदनरत्ने तु मातापत्रोर्विपरीतक्रमः । मिताक्षरोक्तन्यायाद्विभक्त्यसंसृष्टविषय-विष्णुवचनवदत्र न्यायवाधकवचनाभावादिति तदाशयः । अत एव “पत्नी तुहितर” इति वचने विष्णुवचनानुरोधेन स्मृतिचन्द्रिकावत् पितरौ-इत्यत्र प्राक् पिता तदभावे मातेत्येव तत्राक्तम् । प्रपञ्चितं चैतद्विस्तर-रेणास्माभिः प्रागेव । ततश्च विवदन्(१) पत्नीदुहित्रादिक्रमविरोधाद्वि-रोधायितत्संसृष्टभागविषयमिति कल्पते विभक्तोक्तनैयायिकपत्नीदुहि-त्रादिक्रमोऽत्र वाचनिकक्रमेण बाध्यते । अस्मिन् क्रमे कस्य चिन्न्याय-स्याभावाद्वाचनिक एवायं क्रमः ।

नारदोऽपि—

मृते पत्यौ तु भार्यास्तु अत्रातृपितृमातृकाः ।

सर्वे सपिण्डास्तु धनं विभजेयुर्यथांशतः ॥ इति ।

अस्यार्थः । भार्याः=पत्न्यः । अत्रातृपितृमातृकाः याः पत्युभ्रातृपितृमा-तरस्तदभावविशिष्टा इत्यर्थः । अत्र द्वन्द्वसमासे भ्रात्रपेक्षयाभ्य-हितपित्रादिपदपूर्वनिपातं परित्यज्य वैपरीत्येन समासरचनां कुर्वता नारदेन संसृष्टापुत्रद्रव्यं प्रथमं भ्रातृगामि तदभावे पितृगामि तदभावे मा-तृगामि तदभावे वृत्तस्थपत्न्यभिगामीति दर्शितम् । एवं च संसृष्टपत्नी-नां मुख्यगौणपुत्राभावे न प्रथमं दायहरत्वं किन्तु संसृष्टसोदरभिषोदर-भ्रातृपितृणामप्यभाव इति द्रष्टव्यम् । सर्वे सपिण्डास्त्वित्यादस्त्वयमर्थः । संसृ-ष्टापुत्रस्य ये भ्रातृपितृभ्रातृव्यतिरिक्ताः सपिण्डा भ्रातृपुत्रादयस्ते स्व-धनं पूर्वमपुत्रधनेन सह स्वापित्रादिना संसृष्टं तदूर्ध्वं तत्पत्नीभिः सह यथांशतो भ्रातृपुत्राणां भ्रात्रंशो भार्याणां भर्त्रंश इत्येवमंशानतिक्रमेण विभजेयुरिति । पत्न्यभावे संसृष्टापुत्रांशं तद्भगिनी लभते । तथा च-वृहस्पतिः,

या तस्य भगिनी सा तु ततोऽंशं लब्धुमर्हति ।

अनपत्यस्य धर्मोऽयमभार्यापितृकस्य च ॥

अमातृकस्य चेति चशब्दार्थः । भगिन्यभावे केवलाः सपिण्डाः अनन्तराः सपिण्डास्तद्दायं विभजेरन् । यथांशतः “तस्य तस्य धनं भवेत्” इति मनुक्तप्रत्यासत्तिक्रमेण लभेरन् । प्रातिपदोक्तानामभावात् ।

तथा च—

स एव,

मृतोऽनेपत्योऽभार्यश्चेदभ्रातृपितृमातृकः ।

सर्वे सपिण्डास्तद्वायं विभजेरन् यथांशतः ॥

तद्वायं संसृष्टदायम् । मृतोऽनेपत्य इत्यादेः प्रतिपदोक्तसंसृष्टधनग्राहिरहितश्चेदित्यर्थः । सपिण्डाभावे तु विभक्तमृतधनवदेव संसृष्टस्वर्या तद्रव्यमपि प्रागुक्तक्रमेण प्रत्यासत्तितारतम्येन समानोदकादिगामीति द्रष्टव्यम् । संसृष्टद्रव्यमधिकृत्य सपिण्डेभ्य ऊर्ध्वं विशेषास्मृतेरिति । ननु सत्यपि पत्न्यादौ वचनान्मृतसंसृष्टिधनस्य संसृष्टिभ्रात्रादिग्राह्यत्ववत् संसृष्टासंसृष्टपुत्रसद्भावेऽपि पितृधनस्याप्येतद्वचनबलात् संसृष्टिपुत्रमात्रग्राह्यत्वमास्त्विति चेत्, न । अपुत्रस्येति पूर्ववचनस्थस्यानुषङ्गादपुत्रसंसृष्टिमरणस्य धनग्रहणकारणत्वात् संसृष्टिनश्च पुत्रेणापुत्रत्वाभावात् “संसृष्टिनस्तु” इत्यस्याप्रवृत्तेः “विभजेरन् सुताः पित्रोः” इति वचनात्पि त्रंशे पुत्रयोर्द्वयोरत्रापि समभागभागित्वम् । प्राक्तनः स्वांशः परं संसृष्टपुत्रेण भुक्ताविशिष्टः पृथगुद्धरणीयः । पितुर्यावांस्तदानीं विद्यमानोऽंशः स संसृष्टाभ्यां विभज्य ग्राह्यः । न च संसृष्टिनोऽस्त्वत्यत्रापुत्रपदानुषङ्गेऽस्त्विति वाच्यम् । सपुत्रसंसृष्टिभ्रात्रादिधनेऽपि पुत्रादिबाधेन तदंशस्य भ्रात्रादिग्राह्यतापत्तौ सकलदेशीयानादिव्यवहारबाधापत्तेः । अन्यथा पुत्रवदपुत्रसाधारणस्यापुत्रमात्रविषय पत्नीत्यादिवाक्यापवादकत्वानुपपत्तेस्तदूबोधकतुंशब्दविरोधापत्तेश्च । न च भ्रात्रादिसंसृष्टिन एवापुत्रविशेषणं व्यावर्त्तकत्वात् । पुत्रसंसृष्टिनस्तु न व्यावर्त्त्याभावात् असम्भवाच्च । “सम्भवे व्यभिचारे च स्याद्विशेषणवर्थवत्” इत्यभियुक्तोक्तेरिति वाच्यम् । पृथग्वाक्यद्वयाभावात्, एकत्र च वाक्ये कचिद्विशेषणपुरस्कारेण कचिच्च तदपुरस्कारेण विधिप्रवृत्तौ विशेषणघटिताघटितवाक्यार्थद्वयनिबन्धनविधिवैषम्यरूपवाक्यभेदापत्तेः । किञ्च पित्रादिद्रव्यस्वाम्ये पुत्रत्वादिकमेवापतितत्वादिविशिष्टं प्रयोजकं न तु संसृष्टत्वाविशिष्टमपि गौरवात् । तच्च सर्वेषां संसृष्टानामसंसृष्टानां च तुल्यमिति सर्वेषामेव पुत्रादीनां विशेषेण तद्धनग्रहणमुचितम् । न च विभागेन पित्रादिद्रव्यार्हत्वापगमः । सर्वेषु पुत्रेषु विभक्तासंसृष्टेष्वपुत्रवद्भावर्यादीनामेव तत्र धनाधिकारापत्तेः । प्रत्युतापस्तम्बेन हारीतेन च विभागोत्तरमपि पितापुत्रयोः परस्परधनाधिकारप्रतिपादनाच्च ।

यथाहस्तौ—

जीवन्नेव वा विभज्य वनमाश्रयेत् वृद्धाश्रमं वा गच्छेत् स्वल्पेन

वा संविज्य भूयिष्ठमादाय वसेत् यद्युपदस्येत् पुनस्तेभ्यो गृह्णीयात्
क्षीणांश्च विभजेदिति ।

वृद्धाश्रमं=पारिव्राज्यम् । उपदस्येत् भक्ष्याभावेन क्षीयेत् । विभक्तजे तु
सति पूर्वविभक्तानां पुत्राणां प्राप्तोऽपि पितृधनाधिकारो बृहस्पतिवच-
नेनापोद्यते ।

यथाह सः—

अनीशाः पूर्वजाः पित्रोर्भ्रातृभागे विभक्तजः ।

पुत्रैः सह विभक्तेन पित्रा यत् स्वयमर्जितम् ॥

विभक्तजस्य तत् सर्वमनीशाः पूर्वजाः स्मृताः ।

यथा धने तथर्णे च दानाधानक्रमेषु च ॥

परस्परमनीशास्ते मुक्त्वा शौचोदकक्रियाम् ॥ इति ।

संसृष्टिधनहारकेण तत्स्त्रियः परिपालनीयास्तत्कन्याश्च विवाहप-
र्यन्तं पोषणीयाः संस्कर्त्तव्याश्चेत्याहतुः शङ्खनारदौ । संसृष्टिनं प्रक्रम्य-

भ्रातृणामप्रजाः प्रेयात्कश्चिच्चेत्प्रव्रजेत वा ।

विभजंरन् धनं तस्य शेषास्ते स्त्रीधनं विना ॥

भरणं चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवनक्षयात् ।

रक्षन्ति शय्यां भर्तुश्चैवाच्छिन्शुरितरासु च ॥

या तस्य दुहिता तस्याः पित्र्योऽशो भरणं मतः ।

आसंस्काराद्धरेद्भागं परतो विभृयात्पतिः ॥ इति ।

इतरासु=भर्तृशय्याभरणक्षन्तीषु दुर्वृत्तास्त्विति यावत् । आसंस्कारादि
त्यभिविधावाङ् । तेन विवाहकरणमपि लभ्यते ।

इति संसृष्टिविभागः ।

अथ स्त्रीधनविभागं वक्तुं तत्स्वरूपं तावन्निरूप्यते ।

तत्र मनुः, (अ० ९ श्लो० १९४)

अध्यग्न्यध्यावहानिकं दत्तं च प्रीतिकर्मणि ।

भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥ इति ।

षड्विधमिति न्यूनसङ्ख्याव्यवच्छेदपरं नाधिकयनिरासाय ।

अत एव—

योगीश्वरेण, (अ० २ श्लो० १४३)

पितृमातृपतिभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम् ।

आधिवेश्निकाद्यं च स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ॥

इत्याद्यशब्द उपात्तः । विष्णुनापि षड्विधानि स्त्रीधनान्युक्तानि ।

स यथाह—

पितृमातृसुतभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम् ।

आधिषेदनिकं बन्धुदत्तं शुल्कमन्वाधेयकमिति स्त्रीधनमिति ।

नारदः—(व्य० प० १३ श्लो० ८)

अध्यग्न्यध्यावह्निकं भर्तृदायस्तथैव च ।

भ्रातृदत्तं पितृभ्यां च षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥ इति ।

षड्विधत्वं मानववदेव व्याख्येयम् । स्त्रीधनशब्दश्चायं यौगिकः स्त्रीस्वामिकं धनमिति । न तु पारिभाषिकः । योगसम्भवे परिभाषाया अन्याय्यत्वात् । योगीश्वरेण रिक्थक्रयादिसाधारणस्वत्वोपायसङ्ग्रहायाद्यपदं प्रयुक्तम् । ननु च क्वचित् स्त्रीधनत्वनिषेधोऽनुपपन्न एव सति स्यात् । नहि स्त्रीस्वामिकत्वं तत्र निषेद्धुं शक्यते । बाधात् । यथाह—

कात्यायनः,

तत्र सोपधि यदत्तं यच्च योगवशेन वा ।

पित्रा भ्रात्राऽथवा पत्या न तत्स्त्रीधनमुच्यते ॥ इति ।

उपधिरुत्सवादावेवेदमस्य दत्तं त्वया धार्यमलङ्कारादि नान्यदेति नियमस्तत्पूर्वकं दत्तं सोपधि । योगो वचनं दद्यादातां, कन्यायै दत्तामिदं तद्धनं कथं विभाज्यमिति । शिल्पप्राप्तं सख्यादिभ्यः प्रीत्या प्राप्तं तदपि न स्त्रीधनमित्यप्याह—

स एव,

प्राप्तं शिल्पैस्तु यत्किञ्चित्प्रीत्या चैव यदन्यतः ।

भर्तुः स्वाम्यं सदा तत्र शेषं तु स्त्रीधनं स्मृतम् ॥ इति ।

पारिभाषिकत्वे भ्रात्रादिदत्तत्वेन प्राप्तं स्त्रीधनत्वं प्रातिषिध्यते । तेनैतस्माद्भिन्नमेव पित्रादिदत्तं शिल्पादिप्राप्तभिन्नं वा स्त्रीधनमिति परिभाष्यते इति चेत्, उच्यते । नात्र स्त्रीधनत्वनिषेधः । किन्तु तत्कार्यविभागादिनिषेधः । अत एवात्तरश्लोके तत्र भर्तुः स्वाम्यमित्युक्तम् । भर्तुस्तद्विनियोगे स्वातन्त्र्यं न ह्येषा इत्यर्थः । प्रथमश्लोके तु स्त्रीस्वत्वनिषेधोऽपि सम्भवति उपधियोगपदयोरुपादानात् । तादृशदाने च स्वत्वाभावस्य प्रसिद्धत्वात् ।

योगाधमनविकीर्तं योगदानप्रतिग्रहम् ।

यत्र चाप्युपधि पश्येत्तत्सर्वं विनिवर्त्तयेत् ॥ (अ० ८ श्लो० १६५)

इति मनुवचनात् ।

भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः ।

यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनम् ॥ (मनु० अ० ८ श्लो० १६६)

इत्यपि वचनं भार्याविषये शिल्पादिप्राप्तपरमेव । एकमूलकल्प
नालाघवात् । अध्यग्न्यादिस्वरूपं निरूपितं—
कात्यायनेन,

विवाहकाले यत् स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निसन्निधौ ।
तदध्यग्निकृतं सद्भिः स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ॥
यत्पुनर्लभते नारी नीयमाना पितुर्गृहात् ।
अध्यावहानिकं नाम स्त्रीधनं तदुदाहृतम् ॥
प्रतिया दत्तं तु यत्किञ्चिच्छ्रवद्वा वा श्वशुरेण वा ।
पादवन्दनिकं चैव प्रीतिदत्तं तदुच्यते ।
विवाहात्परतो यत्तु लब्धं भर्तृकुलात् स्त्रिया ॥
अन्वाधेयं तु तत्प्रोक्तं यल्लब्धं स्वकुलात्तथा ॥
(१) गृहोपस्करवाह्यानां दोह्याभरणकर्मणाम् ॥
मूल्यं लब्धं तु यत्किञ्चित्छुलकं परिकीर्तितम् ।
ऊढया कन्यया वापि पत्युः पितृगृहेऽपि वा ।
भ्रातुः सकाशात्पित्रोर्वा लब्धं सौदायिकं स्मृतम् ॥(२)

भर्तुः सकाशादिति कल्पतर्वादौ पाठः । अध्यग्न्यादिशब्दास्तु योग
रूढास्तादृशस्त्रीधनादावप्रयोगात् । गृहोपस्करणादीनां यन्मूल्यं कन्या-
र्पणोपाधित्वेन वरादिभ्यः कन्याभरणरूपेण गृह्यते तच्छुलकमिति मदन-
रत्ने व्याख्यातम् । मिताक्षराणां तु यद्गृहीत्वा कन्या दीयते तच्छुलकमि-
त्युक्तम् । उभयत्रापि ग्रहीतॄणां पित्रादीनां कन्याया इदमित्युद्देशो विव-
क्षितः । अन्यथा तत्स्वत्वाभावेन स्त्रीधनत्वव्यपदेशत्वानुपपत्तेः । जीमू-
तवाहनेन तु कर्मिणामिति पठित्वा गृहादिकर्मिभिः शिल्पिभिस्तकर्मकरणे
भर्त्रादिप्रेरणार्थं स्त्रियै यदुत्कोचदानं तच्छुलकं तदेव मूल्यं प्रकृत्यर्थ-
त्वादिति व्याख्यातम् । पुनश्चोक्तम्—

यदा नेतुं भर्तृगृहे शुलकं तत्परिकीर्तितम् ।

इति व्यासोक्तं वा भर्तृगृहगमनार्थमुत्कोचादि यदत्तं तच्छुलक-
मित्यर्थ इति । तत्र स्त्रीधनत्वव्यपदेशोऽन्यस्त्रीधनवत् सुगम एव । आ-
धिवेदनिकं स्वयन्तरविवाहकाले पूर्वभार्यायै यद्दीयते । यदाह—

यज्ञवल्क्यः, (अ० २ इलो० १४८)

अधिविज्ञस्त्रियै दद्यादाधिवेदनिकं समम् ।

(१) गृहं प्रसिद्धम् । उपस्कर उल्लखलदिः । वाह्यो वृषादिः । दोह्यो गवादिः ।
आभरणं प्रसिद्धम् ।

(२) सुदाय एव सौदायिकम् । स्वार्थिकपृञ् । स्वदायनो लब्धमिति वा ।

५४४ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणप्र०

न दत्तं स्त्रीधनं यासां दत्ते त्वद्धं प्रकल्पयेत् ॥ इति ।
पित्रादिभिर्ज्जीविनाद्यर्थं स्त्रीभ्यो धनदाने विशेषमाह—

कात्यायनः,

पितृमातृपतिभ्रातृजातिभिः स्त्रीधनं स्त्रियै ।

यथाशक्त्याद्विसाहस्राद्दातव्यं स्थावराहने ॥

स्थावरेतरधनं यथाशक्ति कार्षापणसहस्रद्वयपर्य्यप्तं देयमित्यर्थः ।

व्यासोऽपि—

द्विसाहस्रः परो दायः स्त्रियै देयो धनस्य तु ।

आद्विसाहस्रादिति कात्यायनेन पर इति च व्यासेनोक्तेरितोऽधिकम-
तिधनिनापि न स्त्रीभ्यो देयमिति दर्शितम् । अयं च नियमः प्रतिव-
त्सरमसकृदर्थे ज्ञेयस्तेनानेकवत्सरेषु जीवनार्थं दीयमानमितोऽधिक-
मपि भवति चेन्न दोषः । जीवनाद्यर्थत्वाद्दानस्य । यावज्जीवं च द्विसा-
हस्रमात्रेण तन्निर्वाहासम्भवात् । स्त्रीधनेऽपि भर्तृनुमतिमन्तरेण स्त्री-
णां न स्वातन्त्र्यमित्याह—

मनुः, (अ० ९ श्लो० १९९)

न निर्हारं स्त्रियः कुर्युः कुटुम्बाद्बहुमध्यगात् ।

स्वकादपि च वित्ताद्धि स्वस्य भर्तुर्नाज्ञया ॥ इति ।

निर्हारो व्ययः । कञ्चित्तु स्त्रीधने तासां स्वातन्त्र्यमस्ति । यदाह सौ-
दायिकस्वरूपमुक्त्वा—

कात्यायनः,

सौदायिकं धनं प्राप्य स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमेष्यते ।

यस्मात्तदानुशंसार्थं तैर्दत्तमुपजीवनम् ॥

सौदायिके सदा स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं परिकीर्तितम् ।

विक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्थावरेष्वपि ॥

भर्तृदत्ते तु स्थावरेतर एव स्वातन्त्र्यमित्याह—

नारदः,

भर्ता प्रीतेन यद्वत्तं स्त्रियै तस्मिन् मृतेऽपि तत् ।

सा यथाकाममश्नीयाद्दद्याद्वा स्थावराहने ॥

स्थावरे भर्तृदत्ते स्त्रिया निवासाद्युपभोगमात्रं न दानाविक्रयादिक-
मित्यर्थः । “अपुत्रा शयनं भर्तुः” इत्यादि कात्यायनवचोऽपि भर्तृदत्त-
स्थावरविषयमेव नारदैकवाक्यतयेति केचित् । अस्माभिस्तु “पत्नी दु-
हितर” इति व्याख्यानावसरेऽस्य विषयाश्रितितः । पुरुषाणामपि कस्मि-
न्नपि स्त्रीधने न स्वातन्त्र्यं स्वाम्याभावादित्याह—

कात्यायनः,

न भर्ता नैव च सुतो न पिता भ्रातरो न च ।
आदाने वा विसर्गे वा स्त्रीधने प्रभविष्णवः ॥
यदि त्वेकतरोऽप्येषां स्त्रीधनं भक्षयेद् बलात् ।
सवृद्धिकं स दाप्यः स्यादण्डं चैव समाप्नुयात् ॥
तदेव यद्यनुज्ञाप्य भक्षयेत् प्रीतिपूर्वकम् ।
मूलमेव तदा दाप्यो यदा स धनवान् भवेत् ॥
अथ चेत्स द्विभार्य्यः स्यान्न च तां भजते पुनः ।
प्रीत्या संसृष्टमपि चेत् प्रतिदाप्यः स तद्बलात् ॥
ग्रासाच्छादनवासानामुच्छेदो यत्र योषितः ।
तत्र स्वमाददीत स्त्री विभागं रिकृथिनां तथा ॥

स्त्रिया धनं गृहीत्वा यद्यपरभार्य्यया सह वसत्येनां चावजानीते
तदा गृहीतं तद्धनं राज्ञा बलाद्दाप्यः । भक्ताच्छादननिवासान् यदि
भर्ता न ददाति तदा तेऽपि स्त्रिया बलाद्ग्राह्यास्तत्पर्याप्तं धनं वा ग्रा
ह्यमिति श्लोकद्वयस्य 'अथ चेत्' इत्यस्यार्थः । इदमपि तस्या दोष-
राहित्ये बोध्यम् । दुष्टा पुनः किमपि स्त्रीधनं न लभत इत्याह—

स एव,

अपकारक्रियायुक्ता निर्लज्जा चार्थनाशिका ।

व्यभिचाररता या च स्त्रीधनं न तु सार्हति ॥

नार्हतीत्यनेन तया लब्धमप्याच्छिद्य ग्राह्यमिति सूचितम् ।

अपकारक्रियायुक्ता सदा भर्तुः प्रतिकूलाचरणपरा । निर्मर्यादार्यना-
शिकेत्यपि पाठः ।

देवलः—

वृद्धिराभरणं शुल्कं लाभश्च स्त्रीधनं भवेत् ।

भोक्त्री तत्स्वयमेवेदं पतिर्नार्हतीत्यनापदि ।

वृथा मोक्षे च भोगे च स्त्रियै दद्यात् सवृद्धिकम् ॥ इति ।

वृद्धिर्धनार्थं पित्रादिना दत्तमिति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । मदनरत्ने तु
वृत्तिरिति पठितम् । वृत्तिर्जीवनार्थं पित्रादिभिर्दत्तमिति व्याख्या-
तं च । लाभो=गौर्यादिप्रीत्यर्थं यल्लभ्यते कुतश्चित् । वृथा=आप-
दमन्तरेण । मोक्षस्त्यागो दानमिति यावत् । स्वयननुज्ञातत्यागभोगवि-
षयमेतत् । तदनुज्ञया त्वनापद्यपि न दोषः । स्वयमेवेत्येवकारः स्वाप-
त्यानां व्युदासार्थः । भर्तुर्व्युदासस्य पतिर्नार्हतीत्यनेनानभिधानात् ।
भर्तुर्व्युदासे ततो बहिरङ्गाणां भ्रात्रादीनां व्युदासस्यापि दण्डापू-
र्य्ये

कया सिद्धत्वात् । अनापदीत्यभिधानादापदि न दोषः । अत एव—

पुत्रार्तिहरणे चापि स्त्रीधनं भोक्तुमर्हति ।

इति तस्यैव वाक्यशेषः । पतिरित्यनुषङ्गः । पुत्रग्रहणं कुटुम्बोपलक्षकं तस्यार्तिर्भक्ष्याद्यभायनिमित्ता पीडा तस्या हरणे । चशब्दादन्यस्मिन्नपि धनाभावनिमित्ते सङ्कटे स्त्रीधनमननुज्ञातमपि पतिस्त्यक्तुं भोक्तुं चाहतीत्यर्थः ।

तनु परधने त्यागभोगयोः स्वाभ्यनुज्ञया विना कथमर्हता बाधितानेन बोध्यते, अनुज्ञायां त्वनापद्यपि न विरोधः । उच्यते । वचनबलात्तद्वशविषये व्यये स्तस्मिन् तस्य तत्रेत्यदोषः । अत एव—

योगाश्वरोऽपि—(अ०२२श्लो०१३७)

दुर्भिक्षे धर्मकार्ये च व्याधौ सम्प्रतिरोधके ।

गृहीतं स्त्रीधनं भर्ता नाकामो दातुमर्हति ॥

धर्मकार्ये=आवश्यके नित्ये नैमित्तिके च । सम्प्रतिरोधके दण्डाद्यर्थं राज्ञावरोधे कृते । वाचस्पतिस्तु सम्प्रतिरोधक इति व्याधिविशेषणं कार्यानुष्ठानबाधक इति च तदर्थं इत्याह । नाकामो दातुमर्हतीत्यपि दारिद्र्यादिकृतदानासामर्थ्यं बोध्यम् । सति तु सामर्थ्यं दुर्भिक्षादिगृहीतमप्यवश्यं देयम् एतावनैव वचनोपपत्तौ सामर्थ्येऽप्यदानमिच्छयेत्यस्य कल्पयितुमनर्हत्वात् । प्रतिग्रहणादापद्यपि पत्युरेव पत्नीधनग्रहणाधिकारः । प्रतिदानं चेच्छ्रया नान्यथेति ज्ञेयम् ।

भर्ता दातुं प्रतिश्रुतं भार्यायै तस्मिन् मृते पुत्रादिभिस्तस्यै देयमित्यप्याह—

स एव,

भर्ता प्रतिश्रुतं देयमृणवत् स्त्रीधनं सुतैः । इति ।

सुतग्रहणं पौत्रप्रपौत्रयोरुपलक्षणमृणवदित्यभिधानात् । अनेन स्त्रीधने जीवन्त्यां तस्यां सुतानां जन्मना स्वत्वेऽपि नास्ति विभाग इति गम्यते । एवं स्त्रीधनमुक्तम् ।

अथ तद्विभागो निरूप्यते ।

तत्र मनुः—(अ०२२श्लो०१२२)

जनन्यां संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदराः ।

भजेरन् मातृकं रिक्तं भगिन्यश्च सनाभयः ॥

अत्र द्वन्द्वसमानार्थकचशब्दोपादानात् सोदरभ्रातृभगिनीनां मिलितानां मातृधनाधिकारो गम्यते । सोदरग्रहणं भिन्नोदरव्यावृत्त्यर्थम् ।

देवलः—

सामान्यं पुत्रकन्यानां मृतायां स्त्रीधनं स्त्रियाम् ।

अप्रजायां हरेद्धर्ता माता भ्राता पितापि वा ॥

अत्र तु द्वन्द्वस्यैव श्रवणात्पुत्राणां कन्यानां च सहाधिकारः प्रतीयते । इदं चान्वाधेयपतिप्रीतिदत्तद्विविधस्त्रीधनविषयम् । यथाह—
मनुरेव, (अ० ९ श्लो० १९५)

अन्वाधेयं च यदुत्तं पत्या प्रीतेन चैव यत् ।

पत्यौ जीवति वृत्तायाः प्रजायास्तद्धनं भवेत् ॥

अन्वाधेयं=पूर्वलाक्षितम्, यच्च पत्या प्रीत्या इत्तं तत् स्त्रीधनं वृत्तायाः मृतायाः स्त्रियाः या प्रजा पुत्रदुहितरूपा तस्याः स्वं भवति । पत्यौ जीवतीत्यनादरे सप्तमी । जीवन्तमपि पतिमनादृत्येत्यर्थः । तस्यानधिकारस्तत्रेति यावत् । अत्र च प्रजाया इति सामान्याभिधानात् स्त्रीपुंसप्रजायाः समस्वाभ्यावगतेस्तुल्यवद्विभज्य मातृधनग्रहणं न पुनः पूर्वं भगिनीनां तदभावे भ्रातृणामिति । भगिन्यश्च मनुवचनेऽनूढा ग्राह्याः । तथा च—
वृहस्पतिः,

स्त्रीधनं स्यादपत्यानां दुहिता च तदंशिनी ।

अप्रत्ता चेत् समूढा तु लभते मानमात्रकम् ॥

अपत्यानां=पुत्राणाम् । दुहितुः पृथगुपादानात् । तदंशिनी=पुत्रसमांशिनी । मानमात्रकमिति गौरवार्थं, तदनुसारेण किमपि लभते न तु पुत्रसमांशमित्यर्थः ।

अप्रत्तानामभावे प्रत्तानामपि सभर्तृकाणां भ्रातृसमभागित्वमित्याह—
कात्यायनः,

भगिन्यो बान्धवैः सार्द्धं विभजेरन् सभर्तृकाः । इति ।

विभागकाले दौहित्रीभ्योऽपि किञ्चिद्देयम् । तथा च—

मनुः, (अ० ९ श्लो० १९३)

यास्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथार्हतः ।

मातामह्या धनात्किञ्चिदप्रदेयं प्रीतिपूर्वकम् ॥

यथार्हत इत्युपयोगदारिद्र्याद्यपेक्षयेत्यर्थः । नच दौहित्रीणां तदा धनस्वाभ्याभावात् किमिति दानमिति वाच्यम् । यथा पैतृके पुत्रसत्त्वे कन्यानां दायानर्हत्वेऽपि वचनबलान्तुरीयांशदानमेवमत्राप्युपपत्तेः । अत एव प्रीतिपूर्वकमित्युक्तम् । प्रीतिपूर्वकत्ववचनादेवानावश्यकत्वमपि सूचितम् । तत्र तु “पतिताः स्युरदित्सव” इति दोषकीर्तनादावश्यकत्वमिति भेदः ।

यौतकं तु कुमारीणामेव मातृधनम् । न पुत्राणां नापि प्रसूदुहितृ
णामित्याह—

मनुरेव, (अ० ९ श्लो० १३१)

मातुस्तु यौतकं यत्स्यात् कुमारीभाग एव सः । इति ।

युमिश्रण इति धात्वनुसाराद्विवाहकाले एकासनोपविष्टयोर्वधूवर-
योर्ध्वद्वान्धवैर्दीप्यते तद्युतयोरिदं यौतकमिति व्युत्पत्त्या यौतकमित्यु-
च्यते । केचित्तु विवाहे स्त्रीपुंसयोरेकशरीरतया मिश्रता भवति । “अ-
स्थिभिरस्थीनि मांसैर्मांसं त्वचा त्वचं” इति श्रुतेः । भर्तुर्वध्वस्थादि-
भिरस्थ्यादीन्येकीभवन्तीत्यर्थ इत्याहुः । “यदेतद्दृढयं तव तदस्तु हृदयं
मम यदिदं हृदयं तदस्तु हृदयं तव” इति मन्त्रलिङ्गाद्विवाहे मिश्रतेत्यन्ये ।
युतयोर्यौतकामेति निघण्टौ । “यौतकं यौतुकं च तत्” इतिकोशाद्यौतुक-
मित्यपि पाठः । भर्तृगृहलब्धात्पृथग्धनतया पितृगृहलब्धं मातृधनं यौत-
कम् । यौतकशब्दस्यामिश्रणमप्यर्थः । युमिश्रणामिश्रणयोरिति धातु-
पाठात् युतसिद्धाविति प्रयोगाच्चेति देवस्वाम्याह । तदसत् । पितृ-
गृहलब्धात्पृथग्धनतया भर्तृगृहलब्धं यौतकमित्यस्यापि विनिगम-
काभावे वक्तुं शक्यत्वेनास्य कल्पनामात्रत्वात् । कुमारीणामनेकत्वे
“समं स्यादश्रुतत्वात्” (जै० अ० १० पा० ३ अधि० १३ सु० ५३)
इति न्यायेन स एव विभागो विशेषाश्रवणात् । एतत्त्रिविधमिदं
मातृधनं दुहितृणाम् । तत्रापि प्रथममप्रत्तानां, तदभावे प्रत्तानाम्, त-
त्रापि प्रथममप्रतिष्ठितानां, तदभावे प्रतिष्ठितानां, सधवानां तदभावे
विधवानाम् । तथा च—

गौतमः,

स्त्रीधनं दुहितृणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानां चेति ।

अप्रतिष्ठिता अनपत्या निर्धना दुर्भगा विधवेत्यपराक्रेण कल्पतरुकारेण
च व्याख्यातम् । प्राक्तनं द्वयमेवेति विज्ञानेदेवरादिभिः । अत्र च स्त्री-
धनमिति सामान्योक्तिरपि त्रिविधप्रागुक्तस्त्रीधनभिन्नविषया । स्मृ-
तिचन्द्रिका—मदनरत्नयोरेवमुक्तम् । जीमूतवाहन—स्मार्तभट्टाचार्याभ्यां तु प्रागुक्तं
गौतमवचनं, “मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितृणां तदन्वयः” इति नारदवचनम्,
“दुहितृणामभावे तु रिक्तं पुत्रस्य तद्भवेत् ।” इति कात्यायनवचनम्,
“मातुर्दुहितरः शेषमृणात् ताभ्य ऋतेऽन्वयः” इति योगीश्वरवचन-
म् । एवमन्यान्यपि स्त्रीधनस्य दुहितृग्राह्यत्वपराणि स्मृतिवचनानि
प्रागुक्तमन्वादिष्वचनविरोधात् “मातुस्तु यौतकं” इति प्रागुक्तमनुवच-
नानुरोधात् “मातुः पारिणयं स्त्रियो विभजेरन्” इति वाशिष्ठानुसाराच्च

यौतकमात्रविषयाणीत्युक्तम् । पारिणय्यं=पारिणयनलब्धं यौतकमिति ताभ्यां व्याकृतम् । कल्पनरौ विवादचिन्तामणौ च पारिणाय्यमिति पठित्वा स्त्रीपरिच्छदादर्शकङ्कतिकादीति व्याख्यातम् । विज्ञानेश्वरस्तु सर्वमेव स्त्रीधनं पुत्रादिसत्त्वेऽपि प्रथमं दुहितृ-दौहिहित्री-दौहित्रगामि । तदभावे पुत्रादिगामि । अप्रजःस्त्रीधनं तु व्यवस्थापयिष्यते । “मातुर्दुहितरः शेषमृणात्ताभ्य ऋतेऽन्वयः” इति योगेश्वरवचने दुहितृमात्रं ताभ्य इत्यननेन परामृश्यते किन्तु दौहित्रीदौहित्रावपि । “मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितृणां तदन्वयः” इति नारदवचनात् । अत्र तदन्वय इत्यनेन तच्छब्देन दुहितरोऽनन्तराः परामृश्यन्ते । तथा च दुहित्रन्वयो दौहित्रीदौहित्ररूपः । तत्रापि प्रथमं दौहित्री तदभावे दौहित्रः । “दुहितृणां प्रसूता चेत्” इति वक्ष्यमाणयोगेश्वरवाक्ये दुहितृशब्देन दुहितृदुहितरो गृह्यन्ते । साक्षाद्दुहितृणां “मातुर्दुहितरः” इत्यत्र तेनैवोक्तत्वात् पुनरुक्त्यापत्तेः । दुहितृणामन्वय इति सामान्योक्तेर्दौहित्राधिकारोऽपि । पुत्राधिकारस्तु “विभजेरन् सुताः पित्रोरूर्ध्वमृकथमृणं समम्” इत्यत्र पित्रोरित्येकशेषाल्लभ्यते । तच्च प्रागेव प्रपञ्चितम् । “ताभ्य ऋतेऽन्वयः” इत्यत्राभ्यन्वयपदेन योग्यतया षष्ठ्यन्तमातृपदान्वयात् दुहितृणां च पृथगुपादानात् पुत्रादरेव गृह्यते । दुहित्रभावे तदधिकारप्रतिपादनार्थत्वाच्च न पौनरुक्त्यम् । “जनन्यां संस्थितायां तु” इति मनुवचनस्य त्वयमर्थः । सर्वे सहोदरा मातृकं रिक्तं स्वाधिकारावसरे समं भजेरन् सनाभयः सोदरा भगिन्यश्च स्वाधिकारावसरे । न तु द्वयेऽपि सम्भूय विभजेरन्नित्यर्थः । इतरेतरयोगस्य द्वन्द्वैकशेषयोरभावादप्रतीतिः । चशब्दस्य तु विभागकर्तृत्वा न्वयमात्रेणाप्युपपत्तेः । यथा देवदत्तः कृषिं कुर्याद्यज्ञदत्तश्चेत्युक्ते नेतरेतरयोगप्रतीतिः । वाक्यान्तरेण च द्वयोरपि मातृधनाधिकारे प्राप्तेऽपि सममित्यनेनात्रोद्धारादिविषमविभागनिवृत्त्यर्थं वचनम् । सोदरसनाभिग्रहणमसोदरभ्रातृभागेनीनिवृत्त्यर्थम् । अत एवाधमजातिस्त्रीधनं भिन्नोदरापि प्रकृष्टजातीयसपत्नीपुत्री तदभावे च तदपत्यं गृह्णातीत्युक्तम्—

मनुना, (अ०९३लो०१९८)

स्त्रियास्तु यज्ञवेदितं पित्रा दत्तं कथञ्चन ।

ब्राह्मणी तद्धरेत्कन्या तदपत्यस्य वा भवेत् ॥ इति ।

अत्रानपत्यक्षत्रियादिजातीयस्त्रिया इति विवक्षितम् । ब्राह्मणीपदं चोत्तमजात्युपलक्षणम् । “अप्रजःस्त्रीधनं भर्तुः” इत्यस्य चायमपवादः । अतश्चानपत्यवैश्याधनं क्षत्रियादुहितानपत्यशूद्राधनं च वैश्यादुहिता

गृह्णाति । तदभावे तदपत्यानि तदभावे “अप्रजःस्त्रीधनं” इत्यस्य तत्र प्रवृत्तिः । तस्मात् स्त्रीधने सापत्यप्राग्दुहित्राधिकारस्तदनु पुत्रादीनामित्याहुः ।

अत्र जीमूतवाहनः । (अ०४ प०२) मनु—वृहस्पति-शङ्खलिखित-वचनेषु द्वन्द्वाश्रवणेऽपि समुच्चयवाचिचशब्देन तदर्थलाभादेवलक्षणे तु पुत्रकन्यानामिति द्वन्द्वस्यापि श्रवणात्तत्संवादेन तत्रापि चशब्दस्येतरैतरयोगार्थकत्वौचित्याद्भातृभागीनीनां सोदराणां विभज्य सहैव धनग्रहणं युक्तम् । किञ्च । केवलदुहितृणामेव सकलमातृधनाधिकारे यौतके विशेषवचनमनर्थकम् । न च कुमारीपदोपादानात्प्रतुदुहितृव्यावृत्त्यर्थं तदिति युक्तम् । तद्यावृत्तेः सर्वस्त्रीधन एव गौतमादिवचनेषूक्तत्वात् । कुमार्यभावे प्रत्ताद्यधिकारस्यात्राप्यवर्जनीयत्वात् । तस्मात्पुत्रपत्न्योस्तुल्यवदधिकार एव मन्वाद्यभिप्रेतोऽध्यग्न्यादिस्त्रीधनविषयो यौतकविषयस्तु पुत्रीमात्राधिकार इत्येव व्यवस्था । अन्वाधेयपतिप्रीतिदत्तमात्रग्रहणं तु मनुवचनान्तरेऽध्यग्न्याद्युपलक्षणमितरथा यौतके पृथगारम्भस्यानर्थक्यापत्तेरित्याह । दायतत्त्वकुरादीनामप्येतदेव मतम् ।

अत्रेदं प्रतिभाति । अन्वाधेयादिग्रहणस्योपलक्षणत्वे प्रमाणाभावात्तदुभयव्यतिरिक्तसर्वमातृधने दुहित्राधिकारः प्रथमं, तदनु पुत्राधिकारः । यौतके विशेषवचनं तु प्रत्तादिनिवृत्त्यर्थम् । अन्यत्रापि सा समैवेति चेत्, सत्यम् । किन्तु । न नियता यौतके तु नियता । तेन यौतकं कुमार्यभावे विवाहभेदेन स्त्रीधनं भर्त्रादीनामेव भवति न प्रत्तादीनामिति स्मृतिचन्द्रिकाकारादीनामाशयः । विज्ञानेश्वराचार्याणां त्वयमभिप्रायः । सामान्यतः स्त्रीधनमात्रस्य दुहितृग्राह्यताबोधकानामनन्यथासिद्धवचनानुरोधेन सङ्कोचः कर्त्तव्यो न च मन्वादिवचनमनन्यथासिद्धपुत्रकन्यानां सहाधिकारप्रतिपादकम् । पुत्राधिकारमात्रप्रतिपादनपरत्वात् । न च चशब्दद्वन्द्वाभ्यां सहाधिकारः । विभागकर्तृत्वान्वयेनापि तदुपपत्तेः । अन्यथा “पितरौ” इत्यादौ “मातापित्रोस्तदिष्यते” इत्यादौ च द्वन्द्वैकशेषश्रवणे सकलनिबन्धसम्मतः क्रमो मातापित्रोर्न स्यात् । विष्णुवचनाद्यनुरोधात्तत्र शब्दान्वयसाहित्यमात्रेण तदुपपत्तिरर्थक्रमस्त्वन्यथाप्यविरुद्ध इत्युच्यते । तर्ह्यत्रापि “ताभ्य ऋतेऽन्वयः” । “दुहितृणामभावे तु रिक्तं पुत्रेषु तद्भवेत्” इत्यादियोगीश्वरकात्यायनवचनावगतार्थक्रमान्यथाभावे द्वन्द्वचशब्दादीनां शाब्दान्वयसाहित्यमात्रेणोपपत्तिरस्तु न तु तदनुरोधेन तेषामेवान्यविषयत्वम् । सिद्धे सहाधिकारे तेषां सङ्कोचस्तत्सङ्कोचे चेषां सहाधिकारपरत्वनिश्चय इतीतरेतराश्रयत्वं चेति । अन्वाधेयादौ

विशेषवचनमनर्थकमिति चेत्, न । यौतके चन्द्रिकाकारादिमतवदेव सार्थकत्वात् । अन्वाधेयग्रहणस्योपलक्षणतया प्रजामात्राधिकारे तेन प्रतिपादिते “जनन्यां संस्थितायां तु” इत्यादिवचनैः साम्यादिविधानमित्येवं सर्वेषां सार्थकत्वात् । तस्मात्सर्वं सुस्थमिति ।

श्रीविद्यारण्यश्रीचरणैस्तु स्मृतिचन्द्रिकामिताक्षरयोर्द्वयोरप्यनुसारेण द्वयमपि लिखितं न तु विविकम् । पुत्रादिभ्यः प्राक् दुहितृदुहितुस्तदनु दौहित्राणामधिकार इति तु मिताक्षरा—चन्द्रिका—मदनरत्नकाराणां विद्यारण्यश्रीचरणानां चाविसंवादेन सम्मतः ।

जोमूतवाहन—दायतत्त्वकारौ तु दुहितृभावे पुत्राणामेवाधिकारो न तु दौहित्र्यार्थाधिकारान्तरम् । तथा हि नारदवचने “दुहितृणां तदन्वय” इति । अत्र दुहितुरन्वयपदेनान्वयपुत्रादिवाचकेन नान्वयः सम्भवति । दुहितृपदस्य जन्यविशेषवचनस्य जन्यान्तरे समत्वेन निकाराङ्गतयान्वयासम्भवात् । तच्छब्दस्यापि दुहितृस्वरूपेणैतदुपस्थापकस्य नैराकाङ्क्षाविशेषात् । किञ्च । याज्ञवल्क्यवचने तावत् दुहितर इति प्रथमान्तस्य ताभ्य इति च पञ्चम्यन्तस्य च षष्ठ्यन्तान्वययोग्यान्वयपदेनान्वययाद्यवहितस्यापि मातुरित्यस्यैवान्वयः तदेकवाक्यतयात्रापि मातुरन्वय एव पुत्रादिर्गृह्यते न दुहितरन्वयः । किञ्च । “सत्स्वङ्गजेषु तद्रामी ह्यर्थो भवति” इति बौधायनवचनादनन्तराङ्गजपुत्राधिकार एव प्रत्यासत्तेरुचितो न तु व्यवहिताङ्गजदौहित्रादेरित्याहुतुः । तन्मन्दम् । जन्यवाचकस्य जन्यान्तरेणान्वये ‘अस्य पुत्रपुत्र’ इत्यादावप्यन्वयो न स्यात् । तज्जन्यं प्रति सम्बन्धितयाऽविरोधस्त्वत्रापि तुल्यः । अन्यथा दुहितुः पुत्र इत्यत्राप्यन्वयो न स्यात् । तस्माच्छब्दव्युत्पत्त्यज्ञानमेवेदम् । याज्ञवल्क्यवचने च यद्यपि मातुरन्वयः पुत्रादिरेवोक्तस्तथापि “विभजेरन् सुताः पित्रोः” इत्यनेन प्राप्ताधिकाराणामेव ऋणदानदुहितृभावोपाधिकत्वज्ञापनार्थोऽनुवादः । स च दौहित्रानन्तरमप्यविरुद्धः । “सत्स्वङ्गजेषु” इति बौधायनवचनं तु मातृसाधारण्येन पुत्राणां धनाधिकारमात्रमङ्गजपदस्य चापत्यमात्रवाचकत्वात् पुत्रदुहितृसाधारणमधिकारं प्रतिपादयद्वचनान्तराविरुद्धं प्रत्यासत्यैव व्याख्यातुं युक्तमिति न किञ्चिदेतत् । सन्तानभावे त्वाह—

योगीश्वरः, (अ०२श्लो०१४४)

अतीतायामप्रजसि बान्धवास्तदवाप्नुयुः ।

अप्रजसि दुहित्रादिप्रपौत्रपर्यन्तरहितायाम् अतीतायां मृतायां बान्धवा वक्ष्यमाणश्लोकोक्ताः तत्=स्त्रीधनमवाप्नुयुः । विवाहभेदेन व्यवस्थया वा-

न्धवानामधिकारमाह—

स एव, (अ०२२श्लो०१४५)

अप्रजःस्त्रीधनं भर्तुर्ब्राह्मादिषु चतुर्ष्वपि ।

दुहितृणां प्रसूता चेच्छेषेषु पितृगामि तत् ॥ इति ।

चतुर्थं ब्राह्मदैवार्षप्राजापत्येषु । अपिशब्दाद्ब्रान्धवपरिग्रहः । यद्वा
अतद्वृणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा ब्राह्मभिन्नदैवार्षप्राजापत्यगान्धर्वाश्चत्वा-
रः । तेन—

ब्राह्मदैवार्षगान्धर्वप्राजापत्येषु यद्धनम् ।

अप्रजायामतीतायां भर्तुरेव तदिष्यते ॥ (अ०२२श्लो०१९६)

इति मनुवचनाविसंवादः । ब्राह्मादिविवाहोढाया धनमनपत्याया
भर्तुर्भवेति । तदभावे भर्तुः प्रत्यासन्नानाम् । स्वामिप्रत्यासत्तेर्भर्तृवान्त-
राये भर्तृप्रत्यासत्तेरेव पुरस्करणीयत्वात् । शेषेषु आसुरादिषु परिणीता-
यास्तु पितृगामि एकशेषेण मातापितृगामि । तत्रापि प्राङ्मातृगामि तद-
नु पितृगामि “पितरौ” इत्यत्रोक्तान्यायात् विरुद्धवचनान्तराभावाच्च ।
अत एव—

मनुना, (अ०२२श्लो०१९७)

यस्वस्याः स्याद्धनं दत्तं विवाहेष्वासुरादिषु ।

अतीतायाप्रजसि मातापित्रोस्तदिष्यते ॥

इति द्वन्द्वे मातृशब्दस्य पूर्वनिपातेन मातुः प्राथम्यमवगमितम् । क-
न्याधने च मातुरभावे पितुरधिकारश्रवणादत्रापि तथैवौचित्यात् । यथाह
बौधायनः,

रिक्थं मृतायाः कन्याया गृहीयुः सोदराः स्वयम् ।

तदभावे भवेन्मातुस्तदभावे भवेत्पितुः ॥ इति ।

मातापित्रोरभावे तत्प्रत्यासन्नगामि । पूर्वोक्तेषु सर्वेष्वेव विवाहेषु प्र-
सूता अपत्यवती चेत् दुहितृणां तद्धनम् । दुहितृशब्देन चात्र दुहितृदुहितरो
लक्ष्यन्ते इति प्रागेवोक्तम् । तत्राप्यनूढादिक्रमो गौतमादिप्रतिपादितो
दुहितृधनग्रहणकाले दौहित्रीभ्योऽपि प्रत्या किञ्चिद्दानमिति च प्रागेव
निरूपितम् । दौहित्रीणां च मातामहीधनग्रहणं भिन्नमातृकाणां विषमाणां
मातृद्वारेण पौत्राणां पितृद्वारेणेव । “प्रतिमातृ वा स्ववर्गे भागः” (१) इति
गौतमस्मरणात् ।

जीमूतवाहनस्तु (अ०४५०३) ब्राह्मादिविवाहेषु यद्धनं तदेवानेन व्यवस्था-

(१) अत्र वांशवद् एवार्थः । स्ववर्गे दौहित्रीवर्गे, प्रतिपातु मातरि मातरि स्वस्व-
मातृविषये इत्यर्थः ।

प्यते न तु तत्तद्विवाहोदायाः सर्वं धनम् । ब्राह्मादिषु यद्धनमिति सम्बन्धे
(१)वर्त्तमानसम्बन्धेन लक्षणायास्तदुदस्त्रीपरत्वेऽतीतविवाहक्रियाद्वारक-
सम्बन्धेन लक्षणाया जघन्यत्वादित्याह । तदनुगामी दायतत्त्वकृदप्येवम् ।

तदपेशलम् । पूर्ववचने अप्रजःस्त्रीधनं बान्धवा गृहीयुरिति
सामान्यत उक्ते कीदृश्या अप्रजसः के बान्धवा गृहीयुरित्येवाकाङ्क्षो-
दयाद् ब्राह्मादिपदानां तद्विशेषणत्वस्यौचित्यात् । यच्च वर्त्तमानभूत-
सम्बन्धकृतं विनिगमकमुक्तम् । तदपि तुच्छम् । विभागकालेऽतीतत्व-
स्योभयत्राविशेषात् । धनलाभकाले वर्त्तमानत्वस्य चाप्रयोजकत्वात् ।
विवाहजन्यभाष्यत्वसम्बन्धस्यान्तरङ्गत्वाच्च ।

यत्तु सर्वेष्वपि विवाहेषु पित्रोः सकाशात्तया प्राप्तं, विवाहोत्तरं तत्
भ्रातृणामेव । यदाह—

कात्यायनः,

पितृभ्यां चैव यद्दत्तं दुहितुः स्थावरं धनम् ।

अतीतायामप्रजसि भ्रातृगामि तु सर्वदा ॥ इति ।

विश्वरूपजीमूतवाहनौ तु कन्यादशायां यत्पितृभ्यां दत्तं तस्मा-
त्तृगामि । विवाहात्परतो लब्धस्यान्वाधेयत्वात् । विवाहकाललब्धस्य
च विवाहभेदेन भर्तृगामित्वान्मातापितृगामित्वाच्चेत्याहुतुः ।

तन्न । स्थावरविषयत्वादस्याविरोधात् । न च दण्डापूपिकया स्था-
वरग्रहणे जङ्गमग्रहणं भ्रातृणामायात्येवेति वाच्यम् । अपवादे तन्न्याया-
प्रवृत्तेः । शुल्कं तु सोदराणामेव । “भगिनीशुल्कं सोदर्याणां” इति
गौतमवचनात् । सोदराभावे मातुः । “ऊर्द्धं मातुः” इति तद्वचनादेव ।
“पूर्वं चैके” इति तु परमतम् । बन्धुदत्तं प्रथममप्रजसो मृताया बन्धूनां
तदभावे भर्तुः ।

बन्धुदत्तं तु बन्धूनामभावे भर्तृगामि तत् ।

इति कात्यायनवचनात् । पूर्वोक्ताप्रजःस्त्रीधनाधिकार्यभावे त्वाह—

बृहस्पतिः,

मातृश्वसा मातुलानी पितृश्वस्त्री पितृश्वसा ।

(१) सम्बन्धे इति अन्यत्र इत्यर्थः । वर्तमानेति । वर्तमानः कालस्तत्र विवाहस्य यः
सम्बन्धोऽधिकरणत्वं तद्रूपेणेत्यर्थः । अतीतेति । अतीता या विवाहक्रिया तद्द्वारकसम्बन्धस्त-
ज्जन्यसंस्कारवत्त्वरूपस्तेनेत्यर्थः । जघन्यत्वादिति । तत्त्वं च विवाहाधिकरणकालत्वापेक्षया तज्ज-
न्यसंस्कारवत्त्वरूपस्य लक्ष्यतावच्छेदकस्य गुरुत्वात् । यद्वा, अतीतत्वं वर्तमानध्वंसप्रतियोगि-
त्वम् । तथा च वर्तमानकाललक्षणापेक्षया अतीतविवाहक्रियासम्बन्धलक्षणायां ध्वंसप्रतियो-
गित्वरूपाधिकपदार्थप्रवेशेन गौरवादिभिः ।

श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्त्तिताः ॥

यदासामौरसो न स्यात् सुनो दौहित्र एव वा ।

तत्सुतो वा धनं तासां स्वस्तीयाद्याः समाप्नुयुः ॥

अत्रौरसपदेन पुत्रपुत्र्योरुपादानम् तयोः सर्वापवादकत्वात् । अपवादक्रमश्च प्रागुक्त एव । सुतपदेन च सपत्नीपुत्रस्य ।

सर्वासामेकपत्नीनामेका चेत् पुत्रिणी भवेत् ।

सर्वास्तास्तेन पुत्रेण ग्राह्य पुत्रवतीर्मनुः ॥ (अ० ९ श्लो० १८३)

इति मनुवचनात् । न तु सुतपदमौरसविशेषणमानर्थक्यात् । सपत्नीपुत्रसद्भावेऽपि स्वस्तीयाद्यधिकारापत्तावनादिव्यवहारविरोधाच्च । तथा च दौहित्राभावे औरसपुत्रादिस्तदभावे सपत्नीपुत्रः । तत्सुत इति तच्छब्देन व्यवहितयोरौरससपत्नीपुत्रोरुपादानं नानन्तरस्यापि दौहित्रस्य । दौहित्रपुत्रस्य पिण्डदाने बहिर्भावात् । तथा च दौहित्रपर्यन्ताभावे प्रथममौरसस्तदनु तत्पुत्रपौत्रौ । “पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयं” इति ऋणापाकरणाधिकारिणां पिण्डदानाधिकारिणां च तेषामेव रिक्थग्रहणौचित्यात् । तदभावे सपत्नीपुत्रतत्पुत्राणाम् । तेषामेव तदा पिण्डदातृत्वाहणापाकर्तृत्वाच्च । प्रागुक्तमनुवचनाच्च । तदेषामभावे सत्स्वपि श्वशुरादिषु सपिण्डेष्वनन्यगतिकैतद्वचनबलाद्भगिनीपुत्रादीनामेव मातृस्वस्त्रादिधने प्रत्यासत्तितारतम्येनाधिकारः । श्रुषादीनां तु प्रासाच्छादनमात्रभाक्त्वम् । वचनविरोधे सपिण्डवत्प्रत्यासत्तेरप्रयोजकत्वात् । “तस्मात् स्त्रियो निरिन्द्रिया अदाया” इति श्रुतेः । “अनिन्द्रिया ह्यदायाश्च स्त्रियोऽनृतमिति स्थितिः” इति तन्मूलकमनुवचनाच्च । (अ० ९ श्लो० १८८) श्रुद्ग्राहिकया यत्र कण्ठोकः “पत्नीदुहितर” इत्यादौ यासां स्त्रीणां धनाधिकारस्तासामेव । अन्यासां तु श्रुतिमनुवचनाभ्यां दायग्रहणनिषेध एवेति स्मृतिचन्द्रिकाकारहरदत्तादीनां दाक्षिणात्यनिबन्धूणां जीमूतवाहनादिपौरस्त्यसर्वनिबन्धूणां सिद्धान्ताच्च ।

इति व्रीधनविभागः ।

अथ विभागकाले केनचिदपह्नुतस्य पश्चाद् ज्ञातस्य विभागप्रकारः ।

तत्र मनुः, (अ० ९ श्लो० २१८) ।

ऋणे धने च सर्वस्मिन् प्रविभक्ते यथाविधि ।

पश्चाद् दृश्येत यत्किञ्चित्सर्वं समतां नयेत् ॥

योगीश्वरः—(अ० ९ श्लो० १२६)

अन्योन्यापहतं द्रव्यं विभक्ते यत्तु दृश्यते ।

तत् पुनस्ते समैरंशैर्विभजेरन्निति स्थितिः ॥

अत्र समपदादुद्धारविभागो निषिद्धः । विभजेरन्निति वचनाद् येनैव दृष्टं तेनैव न ग्राह्यं, नाप्यपहर्त्रेऽल्पं दातव्यमिति बोध्यते । एतावता वचन-
स्यार्थवत्त्वे स्तेयदोषाभावः समुदायद्रव्यापहारे स्वबुद्ध्या गृहीतत्वादिति
केषां चिद्वचनं प्रलापः । साधारणद्रव्ये परस्वत्वस्यापि सत्त्वेन परस्वा-
पहारस्य स्तेयपदार्थस्यावारणीयत्वात् । अथ परकीयबुद्ध्या न गृहीत-
मिति न स्तेयमित्युच्यते, तन्न । अपहृवे परकीयबुद्धेरावश्यकत्वात् । अत
एवापहृतमित्युक्तम् । ननु मनुना ज्येष्ठस्यैव समुदायद्रव्यापहारे दोषो
दर्शितो न कर्नीयसाम्-

यो लोभाद्विनिकुर्वति ज्येष्ठो भ्रातृन्यवीयसः ।

सोऽज्येष्ठः स्यादभागश्च नियन्तव्यश्च राजभिः ॥ इति ।

(अ० ९ श्लो० २१३)

सत्यम् । परन्तु सम्भावितस्य स्वतन्त्रस्य पितृस्थानीयस्य ज्येष्ठ-
स्यापि दोष उक्ते तत्परतन्त्राणां पुत्रस्थानीयानां दण्डापूपन्यायेन दोषः
सुतरामुक्त एव भवति । अत एव समुदायद्रव्यापहारे समविभागव-
चनस्य स्तेयदोषाभावपरत्वमाचक्षाणा अनेन मनुवचनेन दूरापास्ताः ।
अविशेषेण दोषप्रतिपादिकया श्रुत्या च ।

यथा—

यो वै भागिनं भागान्नुदते चयते चैनं सः, यदि चैनं न चयतेऽथ
पुत्रमथ पौत्रं चयत इति ।

यो भागिनं भागार्हं भागान्नुदते निरस्यति । भागं तस्मै कथ-
ञ्चिद्बलाद्वञ्चनया वा न प्रयच्छतीति यावत् । स भागान्नुन्न एनं
नोत्तारं चयते नाशयति दोषवशात् । यद्येनं न नाशयति तस्य
पुत्रं पौत्रं वा नाशयतीति श्रुतेरर्थः । श्रुत्यज्ञास्तु प्रलपन्तु नाम ।
साधारणद्रव्यस्यापि परस्वत्वेनापहारपदार्थानपायादित्युक्तमेव । यथा
मौद्रे चरौ विपक्षे सादृश्यात्प्रतिनिधितया माषेषु गृह्यमाणेषु “अय
ञ्जिया वै माषा” इति निषेधो न प्रवर्तते मुद्रावयवबुद्ध्या गृह्यमाणत्वा-
दिति पूर्वपक्षिते निषेधस्य प्राप्तिमात्रापेक्षित्वात्तत्रापि माषावयवानाम-
प्यवर्जनीयग्रहणं यद्गसाधनत्वं चेति निषेधप्रवृत्त्यनपायात्प्रतिनिधित-
यापि तदनुपादानं सिद्धान्तितम् । (१)

(१) षष्ठाध्यायतृतीयपादषष्ठाधिकरणे “विप्रतिषिद्धं चाविशेषेण हि तच्छ्रुतिः” इत्य-
त्यन्तैर्यर्थः । तत्र हि “अयञ्जियावै माषा वरकाः कोद्रवा” इति श्रूयते । तत्र संशयः ।
“मौद्रे चरं निर्वपेच्छीकामः” इति विहितमुद्राभावे प्रतिनिधित्वेन माषा ग्राह्याः
न वेति । तत्र मीढ्यभावे नीवारवन्मुद्राभावे माषा ग्राह्याः । तत्त्वेन जातिसादृश्याभावे

५५६ वीरामित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणप्र०

राज्ञे तु भागिभिर्न निवेदनीयं राज्ञे निवेदितमपि तेन सामादिनैव दापनीयमिति प्रीत्यविच्छेदादिदृष्टप्रयोजनकमेव ।

कात्यायन आह—

बन्धुनापहतं द्रव्यं बलान्नैव प्रदापयेत् । इति ।

अविभागकालेऽनेन बहु भुक्तमित्यपि न वक्तव्यम् । भुक्तमपि राज्ञा न ग्राह्यमित्याशयेनाह—

स एव,

बन्धूनामविभक्तानां भोगं नैव निवर्त्तयेत् ॥ इति ।

न हि न्यूनाधिकभोगो वारयितुं शक्योऽवर्जनीयत्वादिति भावः । एवं दृष्टार्थतयैवोपपत्तौ नास्यापि स्तेयदोषाभावपरत्वमदृष्टार्थत्वापत्तेः । तस्मादत्रापि स्तेयप्रायश्चित्तं राजदण्डश्च भवत्येवेत्यवधेयम् ।

अथाविभाज्यम् ।

तत्र योगीश्वरः—(अ० २ श्लो० ११८ । ११९)

पितृद्रव्याविरोधेन यदन्यत् स्वयमर्जितम् ।

मैत्रमौद्वाहिकं चैव दायादानां न तद्भवेत् ॥

क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हतमभ्युद्धरेत्तु यः ।

दायादेभ्यो न तद्दद्याद्विद्यया लब्धमेव च ॥

पितृद्रव्याविरोधेनेति सर्वशेषः । स्वातन्त्र्ये(१) पितृद्रव्योपघातेन यन्मै-
त्रादि लब्धं तस्याप्यविभाज्यत्वापत्तौ महाजनाचारविरोधो विद्यालब्धे
नारदवचनविरोधश्च ।

कुटुम्बं विभृयाद्भ्रातुर्यो विद्यामधिगच्छतः ।

भागं विद्याधनात्तस्मात्स लभेताश्रुतोऽपि सन् ॥ इति ।

(व्य० प० १३श्लो० १०)

कात्यायनस्त्वविभाज्यविद्याधनलक्षणमुखेनैतदेव द्रढयति ।

यथाह—

परभक्तोपभोगेन विद्या प्राप्तान्यतस्तु या ।

तया प्राप्तं धनं यत्तु विद्याप्राप्तं तदुच्यते ॥ इति ।

ऽप्यवयवसादृश्यात् । निषेधस्तु माषादिरूपेण ग्रहणे प्रवर्तते न तु मुद्रावयव-
वोपादानेनावर्जनीयतया प्राप्तमाषावयवरूपेण अतः प्रतिनिधित्वमेवेति पूर्वपक्षे उक्तनिषे-
धकवाक्येन माषादिजातीयस्य सर्वात्मना यज्ञप्राधनत्वं निरस्यते “अयज्ञिया वै माषा” इति
सामान्येन श्रवणात् । अतो नान्तरीयका अपि माषावयवा वज्र्या एव । तस्मान्न ते प्रतिनि-
धित्वेन ग्राह्या इति सिद्धान्तितम् ।

(१) सर्वशेषत्वेनान्वयाभावे इत्यर्थः ।

मनुरपि स्पष्टमाह—

अनुपपन्नं पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जयेत् ।

दायादेभ्यो न तद्व्याद्विद्यया लब्धमेव च ॥ (अ० ९ श्लो२०८)

श्रमेण=सेवादिना । क्रमादभ्यागतायां पितृद्रव्याविरोधेनोद्धृताया-
मपि भूम्यां विशेष उक्तः—

शङ्केन,

पूर्वनष्टां तु यो भूमिमैकश्चेदुद्धरेत् क्रमात् ।

यथाभागं लभन्तेऽन्ये दत्त्वांशं तु तुरीयकम् ॥ इति ।

उद्धर्त्रे चतुर्थ्यां शुमुद्धरणमूल्यमधिकं दत्त्वांशत्रयं सर्वं समं विभजेर-
न्नित्यर्थः । यद्यप्येतादृशाविभाज्यत्वं यद्येन लब्धं तत्तस्यैवेति न्याया-
देव प्राप्तं, तथापि प्रायो व्यवहारशास्त्रे न्यायसिद्धानुवादकान्येव वचना-
नीति परिभाषाप्रकरणे प्रपञ्चितमिति न दोषः । अविभाज्यान्तरमप्युक्तम्
मनुना,

वस्त्रं पत्रमलङ्कारं कृतान्नमुदकं स्त्रियः ।

योगक्षेमं प्रचारं च न विभाज्यं प्रचक्षते ॥ (अ० ९ श्लो० २१९)

पत्रं=वाहनम् । वस्त्रादि यद्येन धृतं तत्तस्यैव । अधृतं तु विक्रया-
द्यर्थं विभाज्यमेव । कृतान्नं पक्वान्नं सर्वैर्यथाशक्ति भोक्तव्यं न तु तोल-
यित्वा विभाज्यम् । उदकमुदकाधारः कूपादिः सर्वैर्यथोपयोगमुपभोज्यः ।
स्त्रियो दास्यो विषमा न विभाज्याः पर्यायेण कर्म कारयितव्याः ।
पित्रवरुद्धास्तु समा अपि न विभाज्याः । “स्त्रीष्ववरुद्धास्तु न विभाग”
इति गौतमवचनात् । योगक्षेमशब्दाभ्यामिष्टापूर्त्तं उच्येते । तयोरविभा-
ज्यत्वं पितृद्रव्याविरोधेनार्जितयोरपि दृष्टान्ततयोच्यते । न हि स्वतः
फलतो वा तस्य विभागः सम्भवति पैतृकस्य तु सुतराम् । तथाचाह—
लौगाक्षिः,

क्षेमं पूर्त्तं योगमिष्टमित्याहुस्तत्त्वदर्शिनः ।

अविभाज्ये च ते प्रोक्ते शयनासनमेव च ॥ इति ।

योगक्षेमशब्देन तत्कारिणो राजमन्त्रिपुरोहितादय उच्यन्ते इति
कोचित् । शस्त्रचामरोपान्तप्रभृतय इत्यन्ये । प्रचारो गृहारामादिप्रवेश-
निर्गममार्गः । तस्याप्यविभाज्यत्वम् । पितृधृतं वस्त्रादिकं श्राद्धभोक्त्रे
दातव्यम् । यथाह—

बृहस्पतिः,

वस्त्रालङ्कारशय्यादि पितृर्यद्वाहनादिकम् ।

गन्धमाल्यैः समभ्यर्च्य श्राद्धभोक्त्रे तदर्पयेत् ॥ इति ।

५५८ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रथमेनिरूपणप्र०

स्त्रीधृतोऽप्यलङ्कारो न विभाज्यः ।

यथाह मनुः, (अ० ९ श्लो० २००)

पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिरलङ्कारो धृतो भवेत् ।

न तं भजेरन्दायादा भजमानाः पतन्ति ते ॥ इति ।

धृत इत्यनेनाधृतस्य विभाज्यत्वमेव । पत्यौ जीवतीत्यनेन पतिजीव-
नचिह्नतया यत्र देशे यो धार्यते स न विभाज्य इति सूचितम् । पितृ-
प्रसादलब्धस्यापि न विभागः ।

पितृप्रसादाद् भुज्यन्ते वस्त्राण्याभरणानि च ।

भुज्यन्ते इति वचनादविभाज्यत्वम् । तथा पितृदत्तस्यापि ।

पितृभ्यां यस्य यद्वत्तं तत्तस्यैव धनं भवेत् ।

इति च स्मरणात् । पितृप्रसाददानप्रीतिदाने अर्थोचित्यानुरोधे-
नैव ज्ञेये । न तु यथाकामम् । महाजनाचारविरोधात् । पितृद्रव्या-
विरोधोपार्जितप्रपञ्चो भूयःसु शौर्यादिविषयमादाय स्मृतिवचःसु दृश्य-
ते स ग्रन्थविस्तरमिषा न लिख्यते ।

अथ विभागानधिकारिणः ।

तत्र योगीश्वरः—(अ० २ श्लो० १४०)

क्लीबोऽथ पतितस्तज्जः पङ्कुरुन्मत्तको जडः ।

अन्वोऽचिकित्स्यरोगाद्या भर्त्तव्याः स्युर्भिरंशकाः ॥

तज्जः=पतितजः । क्लीबान्धौ यदि जन्मत आरभ्य तदा विभागा-
नर्हाविव । यदि त्वन्तरा तदा तदपगमश्चेदौषधादिना तर्हि “दृश्याद्वा त-
द्विभागः स्यादायव्ययविशोधितात्” इति रीत्या विभागार्हावेवेति
ज्ञेयम् । आद्यशब्देनाश्रमान्तरगतपितृद्वेष्ट्युपपातकिबधिरमूकनिन्दि-
न्द्रियाणां ग्रहणम् । यथाह—

वशिष्ठः,

अनंशास्त्वाश्रमान्तरगता इति ।

नारदोऽपि—(व्य० प० १३ श्लो० २१)

पितृद्विट् पतितः पण्डो यश्च स्यादौपपातिकः ।

औरसा अपि नैतंऽशं लभेरन् क्षेत्रजः कुतः ॥ इति ।

मनुरपि—(अ० ९ श्लो० २०१)

अनंशौ क्लीबपतितौ जात्यन्धबधिरौ तथा ।

उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः ॥ इति ।

व्याधिना निर्गतमिन्द्रियं यस्य स निरिन्द्रियः तेन क्लीबाद्भेदः ।

कश्चिन्तु निरिन्द्रियाः पाणिपादादिहीना इत्याह । एते क्लीबादयोऽश-
भाजो न भवन्ति किन्तु ग्रासाच्छादनदानादिना भर्त्तव्याः पोषणीयाः ।
अभरणे तु महान् दोषः । यथाह—

मनुः, (अ० ९ श्लो० २०२)

सर्वेषामपि चैतेषां दातुं न्याय्यं मनीषिणा ।

ग्रासाच्छादनमत्यन्तं पतितोऽह्यददद्भवेत् ॥ इति ।

अत्यन्तं=यावज्जीवम् । तत्रापि पतितोपपातकिनोर्यावत्प्रायश्चि-
त्ताचरणमनंशित्वम् । औद्धत्यादिना प्रायश्चित्तमकुर्वतोऽस्तु नियतमेव ।
एतेषां च विभागात्प्रागेव दोषभाक्त्वेऽनंशित्वम् न पुनर्विभागोत्तर-
मपि । दत्तविभागापहरणे प्रमाणाभावात् । पश्चादप्यौषधादिना दोषनि-
र्हारेणोऽस्त्येवांशभागितेति विज्ञानेश्वराचार्याः । युक्तं चैतत् । दोषप्रयुक्त-
त्वाद्विभागानर्हतायाः । “विभक्तेषु सुतो जातः सवर्णायां विभागभा-
क्” इतिन्यायसाम्यात् । पतितादिषु लिङ्गमविवाक्षितमनुपादेयगत-
त्वात् “ब्राह्मणो न सुरां पिबेत्” इत्यादिवत् । तेन यथासम्भवं “पत्नी
दुहितर” इत्यादेरप्ययमपवादः(१) । क्लीबादिनामनंशित्वेऽपि तत्पुत्राणा-
मंशोऽस्तीत्याह—

योगेश्वरः, (अ० २ श्लो० १४१)

औरसाः क्षेत्रजास्तेषां निर्दोषा भागहारिणः ।

निर्दोषाः=पूर्वोक्तानंशत्वप्रयोजकदोषशून्याः । तत्र क्लीबस्य क्षेत्रज-
पुत्रः सम्भवत्यन्येषामौरसोऽपि । पुत्रद्वयग्रहणमितरपुत्रव्युदासार्थम् ।
पतिततत्सुतयोर्न भरणम् । तथा च—

देवलः,

मृते पितरि न क्लीबकुष्ठयुग्मत्तज्जडान्धकाः ।

पतितः पतितापत्यं लिङ्गी दायंशभागिनः ॥

तेषां पतितवर्जेष्वो भक्तं वस्त्रं च दीयते ।

तत्सुताः पितृदायांशं लभेरन् दोषवर्जिताः ॥

लिङ्गी=प्रव्रजितादिः । पतितपदेनात्र पतितसुतस्यापि ग्रहणं पति-
तोत्पन्नत्वेन तस्यापि पतितत्वात् । “पतितापत्यं पतितमेवान्यत्र स्त्रि-
याः सा हि परगामिनी भवति” इति स्मृतेः । मृत इति विभागकालोपल-
क्षणं जीवद्विभागेऽप्यनर्हत्वात् ।

५६० वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणप्र०

कात्यायनोऽपि—

अक्रमोढासुतश्चैव सगोत्राद्यश्च जायते ।

प्रवज्यावसितश्चैव न रिक्तं तेषु चार्हति ॥

हीनस्त्रीपरिणयानन्तरमुत्तमस्त्रीपरिणयने द्वयोरप्यक्रमोढात्वं तयोः
सगोत्रादनियोगोत्पन्नः क्षेत्रजः पुत्रो नार्हति धनम् । अक्रमोढायामपि स-
वर्णेन पित्रोत्पादितः पुत्रो धनाधिकारी क्रमोढायामसवर्णजातोऽपि ।
तथा च—

कात्यायनः,

अक्रमोढासुतस्तृक्थी सवर्णश्च यदा पितुः ।

असवर्णप्रसूतस्तु क्रमोढायां च यो भवेत् ॥

प्रतिलोमप्रसूतायास्तस्याः पुत्रो न रिक्तभाक् ।

ग्रासाच्छादनमात्रं तु देयं तद्वन्धुभिर्मितम् ॥

बन्धूनामप्यभावे तु पित्र्यं द्रव्यं तदाप्नुयात् ।

स्वपित्र्यं तद्धनं प्राप्तं दापनीया न बान्धवाः ॥ इति ।

क्रीवादीनामपि दारपत्निग्रहेण पुत्रसम्भव उक्तो—

मनुना, (अ० ९ श्लो० २०३) ।

यद्यर्थिता तु दारैः स्यात् क्रीवादीनां कथञ्चन ।

तेषामुत्पन्नतन्तूनामपत्यं दायमर्हति ॥

तन्तुरपत्यम् । न च क्रीवादेरुपनयनाभावेन पतितत्वात् कथं दार-
सम्बन्ध इति वाच्यम् । उपनयनानर्हतयानुपनीतत्वे शूद्रवदपतितत्वात् ।

एतेषां क्रीवादीनां दुहितरो विवाहपर्यन्तं भर्त्तव्याः संस्कर्त्त-
व्याश्च । तस्त्रियस्तु पुत्ररहिताः साध्व्यो भरणीया अप्रतिकूलाश्चेत् । अ-
न्यथा बहिष्करणीयाः । तदाह—

योगीश्वरः, (अ० २ श्लो० १४१।१४२)

सुताश्चैषां प्रभर्त्तव्या यावन्तो भर्तृसात्कृताः ।

अपुत्रा योषितश्चैषां भर्त्तव्याः साधुवृत्तयः ॥

निर्वास्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव च ।

आपस्तम्बः—

अपपात्रितस्य रिक्तपिण्डोदकानि निवर्त्तन्ते ।

अपपात्रितो भिक्षोदकीकृतः ।

तथा बृहस्पतिः—

सवर्णाजोऽप्यगुणवान्नार्हः स्यात् पैतृके धने ।

तत्पिण्डदाः श्रोत्रिया ये तेषां तदभिधीयते ॥

उत्तमर्णाधमर्णेभ्यः पितरं त्रायते सुतः ।

अतस्ताद्विपरीतेन नास्ति तेन प्रयोजनम् ॥

तथा गवा किं क्रियते या न धेनुर्न गर्भिणी ।

कोऽर्थः पुत्रेण जातेन यो न विद्वान् न धार्मिकः ॥

शास्त्रशौट्यार्थरहितस्तपोज्ञानविवर्जितः ।

आचारहीनः पुत्रस्तु मूत्रोष्धारसमः स्मृतः ॥

अयमर्थः । पित्रादेरौर्ध्वदेहिककर्मणः कर्त्ता सुतोऽसंस्कृतोऽपि वरः
श्रेष्ठो वेदपात्रोऽप्यपरो न वर इति ।

पुत्राप्तो नरकाद्यस्मात् पितरं त्रायते सुतः ।

तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥

इति स्मृतेः । पुत्रकर्मकर्तुः पितृधनस्वाम्यमेव वेतनमतस्तदकुर्व-
तः कुतो वेतनाधिकार इति भावः ।

मनुरपि , (अ० ९ श्लो० २१४)

सर्व एव विकर्मस्था नार्हन्ति भ्रातरो धनम् । इति ।

श्रौतस्मार्त्तकर्मनधिकारिणो विकर्मासक्ताश्च भागानर्हा इति भावः ।

इति विभागानधिकारिणः ।

अथ विभक्तकृत्यम् ।

तत्र नारदः—(व्य० प० १३ श्लो० ४२।४३)

यथेकजाता बहवः पृथग्धर्माः पृथक् क्रियाः ।

पृथक्कर्मगुणोपेता न चेत्कार्येषु संमताः ॥

स्वभागान् यदि दद्युस्ते विक्रीणीयुरथापि वा ।

कुर्युर्यथेष्टं तत्सर्वमीशास्ते स्वधनस्य हि ॥ इति ।

अस्यार्थः । एकस्माज्जाता बहवो भ्रातरो यदि विभक्ता इति शेष
इति केचित् । वयं तु पृथग्धर्मा इत्यादेरेव विभक्ता इत्यर्थः । तद्विधान-
स्यात्राप्रतीतेरानर्थक्याच्च । पृथग्विभिन्नो धर्मो देवपितृद्विजाच्चर्चन-
रूपो येषां न त्वग्निहोत्रादिरूपः । तस्य द्रव्यसाध्यत्वेऽप्यविभागेऽपि
पृथक्त्वात् ।

तथा च—

बृहस्पतिः,

एकपाकेन वसतां पितृदेवद्विजाच्चर्चनम् ।

एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्याद्गृहे गृहे ॥

७१

५६२ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमयेनिरूपणम्

एतच्च प्राङ्गिनरूपितम् । पृथक् क्रिया लौकिककृष्यादिरूपा येषां, पृथक्-
विभिन्ना ये कर्मणां कण्डनपेषणादीनां गुणा उपसर्जनभूता मुसलोलूख-
लदण्डपलादयस्ते येषाम् । ते चेत्कार्येषु न संमताः परस्परमनुमतिं
यद्यपि न कुर्वन्ति । तथापि ते स्वभागान् यदि दशुर्विक्रीणीयुर्वा तत्सर्वम् अ-
न्यदप्याधीकरण ऋणादानादि यथेष्टं स्वेच्छया कुर्युः । विभक्ता यद्य-
नुमतिं कुर्वन्ति व्यवहारसौकर्यमात्रं भवति । अथ न कुर्वन्ति तथा-
पि न दानाद्यनिष्पत्तिः । तत्र हेतुः हि यस्मात्ते स्वधनस्यासाधारण-
स्वत्वापन्नस्य धनस्य ईशाः स्वामिनः । साधारणे स्वत्वे हि परस्परानुमत्य-
पेक्षा न त्वसाधारणेऽपीति भावः ।

यत्तु बृहस्पतिनोक्तम्—

विभक्ता वाऽविभक्ता वा सपिण्डाः स्थावरे समाः ।

एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये ॥ इति,

तदप्यविभक्तानुमतिं व्यवहारसौकर्यार्थमेव प्रतिपादयति ग्रामा-
द्यनुमतिवदित्यवसेयम् । स्थावरे हि चिरकालस्थायिनि पत्रसाक्ष्या-
दिविगमे विभागविभागनिर्णयो दुःशकः स्यात् कालान्तरे । सत्यां
त्वनुमतौ विभागनिर्णयानपेक्ष एव व्यवहारः सिद्ध्यति सर्वानुमत्या
दत्तत्वादित्याशय इति विज्ञानेश्वरादयो बहव आहुः ।

स्मृतिचन्द्रिकाकारस्तु यदि विभक्ता अपि स्थावरविभागं दुष्करं मन्यमा-
नास्तत्फलमेव फलकाले विभज्य भोक्ष्याम इत्यभिसन्धिना तदितरध-
नमेव पृथक् विभज्य गृहीत्वा स्थावरं मध्यकमेव स्थापयन्ति तादृश-
स्थावरविषयमिदमित्याह ।

तत्कल्पनामात्रम् । अविभक्तत्वादेव तत्रानुमत्यपेक्षणात् ।

स एव—

येनांशो यादृशो लब्धः प्राप्य तं न विचालयेत् । इति ।

प्राप्य=स्वीकृत्य । विभागकाले मत्वा पश्चाद्विप्रतिपद्यमानो राज्ञा वा-
रणीयोऽत्याग्रहे दण्ड्यश्चेत्याह—

स एव,

स्वेच्छागतविभागो यः पुनरेव विसंवदेत् ।

स राज्ञांशे स्वके स्थाप्यः शासनीयोऽनुबन्धकृत् ॥

अनुबन्धो=निबन्ध आग्रह इति यावत् ।

इति विभक्तकृत्यम् ।

अथ विभागप्रकारे उक्ते तत्सन्देहे निर्णयप्रकार उच्यते ।

तत्र याज्ञवल्क्यः—(अ० २ श्लो० १४९)

विभागनिहवे ज्ञातिबन्धुसाक्ष्यभिलेखितैः ।

विभागभावना ज्ञेया गृहक्षेत्रैश्च यौतकैः ॥

विभागस्य निहवेऽपलापे विभक्तमध्ये केनचित् कृते ज्ञातिभिः पितृबन्धुभिः बन्धुभिर्मर्तुलादिभिः, साक्षिभिश्चोदासीनैः साक्षिलक्षणलक्षितैः । यद्यपि ज्ञातिबन्धवोऽपि साक्षिविधयैव निर्णयकारणं तथापि बहिरङ्गसाक्ष्यपेक्षयान्तरङ्गास्ते श्राद्धादिपृथग्भावरूपविभागलिङ्गतत्त्वज्ञा विभागकर्तारश्चेति गोबलीवर्द्न्यायेन पृथगुपात्ताः । लेख्येन विभागपत्रेण च विभागस्य भावना निर्णयो ज्ञातव्यः । तथा यौतकैः पृथक्कृतैः “युमिश्रणामिश्रणयोः” इति धात्वनुसारात्, गृहैः क्षेत्रैश्च ।

नारदः—(व्य० प० १३ श्लो० ३६)

विभागधर्मसन्देहे दायादानां विनिर्णयः ।

ज्ञातिभिर्भागलेख्येन पृथक्कार्यप्रवर्त्तनात् ॥

ज्ञातिग्रहणं तेषु सत्सु नान्यसाक्षिपुरस्कार इत्येतदर्थम् । कार्यं कुर्यादि तस्य पृथक्प्रवर्त्तनात् ।

शङ्खः—

गोत्रभागविभागार्थसन्देहे समुपस्थिते ।

गोत्रजैश्चाप्यविज्ञाते कुलं साक्षित्वमर्हति ॥

कुलं=बन्धवो मातुलादयः । अत एव नारदेन मुख्यत्वाज्ज्ञातय एव निर्दिष्टाः । ज्ञातृभिरिति पाठस्त्वनाकरः पुरातनपुस्तकेषु निबन्धेषु चादर्शनात् । लिखितं तु साक्षिभ्यो बलवादिति परिभाषायां निरूपितम् ।

नारदः—(व्य० प० १३)

दानग्रहणपद्वर्थगृहक्षेत्रपरिग्रहाः ।

विभक्तानां पृथग्ज्ञेयाः पाकधर्मार्गमव्ययाः ॥ (३८)

साक्षित्वं प्रातिभाष्यं च दानं ग्रहणमेव च ।

विभक्ता भ्रातरः कुर्युर्नाविभक्ताः कथञ्चन ॥ (३९ ॥

येषामेताः क्रिया लोके प्रवर्त्तन्ते स्वरिक्थतः ।

विभक्तानवगच्छेयुर्लुख्यमप्यन्तरेण तान् ॥ (४०)

धर्मो वैश्वदेवादिः । “एकपाकेन वसतां” इति प्रागुक्तवचनात् ।

भ्रातृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्त्तते ।

विभागे सति धर्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक् पृथक् ॥

५६४ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणप्र०

इति नारदेनैवोक्तत्वाच्च । (व्य० प० १३ श्लो० ३७)

बृहस्पतिः—

साहसं स्थावरं न्यासः प्राग्विभागश्च रिक्थिनाम् ।

अनुमानेन विज्ञेयं न स्यातां पत्रसाक्षिणौ ॥

न स्यातामित्यत्र यदीत्यध्याहारः ।

पृथगायव्ययधनाः कुसीदं च परस्परम् ।

वणिक्पथं च ये कुर्युर्विभक्तास्ते न संशयः ॥

आयो व्ययो धनं च पृथग्येषामिति विग्रहः । कुसीदः=वृद्धपथं धनप्रयोगः । वणिक्पथो=वाणिज्यम् । परस्परमिति एको भ्रातोत्तमर्णः परश्चाधमर्णः एको विक्रीणीति परश्च क्रीणाति इत्येवमादिभिर्लिङ्गैर्विना विभागमनुपपद्यमानैर्विभागः प्रमातव्य इत्यर्थः । एताः क्रिया इति बहुवचनान्मिलितानामेवेषां लिङ्गत्वमिति न भ्रमितव्यम् । व्यस्तसमस्तानामपि तदविनाभावात् । न्यायमूलकत्वाच्च वचनस्य । अनुमानेनाप्यनिर्णये दिव्यैः शपथैश्च विषयात्पत्वभूयस्त्वानुसारेण निर्णयः । “युक्तिस्त्वप्यसमर्थासु शपथैरेनमर्हयेत्” इति परिभाषायां निरूपितम् ।

यत्र तु मानुषं निर्णायकं नास्ति युक्त्यश्चाभासा दिव्यशपथाध्यवसायश्चान्यतरस्य न भवति तत्र पुनर्विभागः कार्य इत्याह—

मनुः, (न लभ्यते)

विभागे यत्र सन्देहो दायादानां परस्परम् ।

पुनर्विभागः कर्त्तव्यः पृथक्स्थानस्थितैरपि ॥ इति ।

स च परिशोध्यायव्ययमित्यादि संसृष्टिविभागादिरीत्येत्यनुसन्धेयम् । यच्च मनुनैवोक्तम्—(अ० ९ श्लो० ४७)

सकृदंशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते ।

सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सकृत्सकृत् ॥ इति ।

तत् परावृत्तिकारणाभावे । कन्यादानदानान्तरयोरप्येवम् ।

इति विभागसन्देहे निर्णयः ।

इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवीरसिंहदेवोजितश्रीमन्मित्रमिश्रकृते

वीरमित्रोदयाभिधानिवन्धे व्यवहारप्रकाशे दायभागाख्यं

प्रकरणं समाप्तम् ।

अथ द्यूतसमाह्वयार्थं व्यवहारपदम् ।

तस्य स्वरूपमाह नारदः—(व्य० प० १३ श्लो० १)

अक्षब्रह्मशलाकाद्यैर्देवनं जिह्मकारितम् ।

पणक्रीडा वयोभिश्च पदं द्यूतसमाह्वयम् ॥ इति ।

अक्षाः=पाशाः । ब्रह्मधर्मपट्टिका । शलाका दन्तादिमद्यो दीर्घचतुरस्राः ।
आद्यग्रहणाच्चतुरङ्गादिक्रीडासाधनं करितुरङ्गरथादिकं गृह्यते । तैर-
प्राणिभिर्यो पणपूर्विका क्रिया । तथा वयोभिः=पक्षिभिः पारावतादिभिः
चशब्दान्मल्लमेषादिभिश्च प्राणिभिर्यो पणपूर्विका क्रीडा क्रियते तदुभयं
यथाक्रमं द्यूतसमाह्वयार्थं व्यवहारपदमित्यर्थः । द्यूतं च समाह्वयश्च
द्यूतसमाह्वयम् । अत एव—

मनुः, (अ० ९ श्लो० २२)

अप्राणिभिर्यत्क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते ।

प्राणिभिः क्रियमाणस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः ॥ इति ।

तत्र सभिकं प्रत्याह नारदः—(व्य० प० १६ श्लो० २)

सभिकः कार्येद्द्यूतं देयं देयाच्च तत्कृतम् ।

दशकं तु शतं वृद्धिस्ततः स्याद्द्यूतकारिणः ॥

अथ वा कितवो राज्ञे दत्त्वा लाभं यथोदितम् ।

प्रकाशं देवनं कुर्यादेवं दोषो न विद्यते ॥ इति ।

तस्य वृत्तिमाह याज्ञवल्क्यः, (अ० २ श्लो० १९९)

ग्लहे शतिकवृद्धेस्तु सभिकः पञ्चकं शतम् ।

गृहीयाद्धूर्तकितवादितराद्दशकं शतम् ॥ इति ।

परस्परसम्प्रतिपत्त्या कितवैः परिकल्पितः पणो ग्लहस्तत्र ग्लहे तदा-
श्रया शतिका शतपरिमिता तदधिकपरिमिता वा वृद्धिर्यस्यासौ शतिक-
वृद्धिस्तस्मात्कितवात् पञ्च पणा आयो यस्मिन् शते तत्पञ्चकं शतं जितस्य
ग्लहस्यात्मवृत्त्यर्थं विंशतितमं भागं गृहीयादित्यर्थः । “तदस्मिन्वृद्ध्या-
यलाभशुल्कोपदा दीयते” (५।१।१४७) इतिकन् । सभा कितवनिवासा-
र्था यस्यास्त्यसौ सभिकः सभापतिस्तु कल्पिताक्षादिनिखिलक्रीडोपक-
रणस्तदुपचितद्रव्योपजीवी । इतरात् अपूर्णशतवृद्धेः कितवादशकं शतं
जितस्य दशमभागं गृहीयादित्यर्थः । एवं क्लृप्तवृत्तेः सभिकस्य यत्क-
र्तव्यं तदाह—

स एव, (अ० २ श्लो० २००)

स सम्यक्पालितो दद्यात् राज्ञे भागं यथाकृतम् ।

५६६ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणप्र०

जितसृज्राहयेजेत्रे दद्यात्सत्यं वचः क्षमी ॥ इति ।

यः क्लृप्तवृत्तिधूताधिकारी स राज्ञा धूर्तकितवेभ्यो रक्षितस्तस्मै राज्ञे यथाप्रतिपन्नमंशं दद्यात् । तथा जितं द्रव्यं पराजितसकाशादासेधादिना उद्धृत्य जेत्रे जयिने दद्यात् । तथा क्षमी भूत्वा द्यूतकारिणि विश्वासार्थं सत्यं वचो वदेदित्यर्थः ।

नारदोऽपि—(व्य० प० १६ श्लो० २)

सभिकः कारयेद्द्यूतं देयं दद्याच्च तत्कृतम् । इति ।

बृहस्पतिरपि—

सभिको ग्राहकस्तत्र दद्याज्जेत्रे नृपाय च । इति

द्यूतपराजितकितवानां बन्धनादिना पणग्राहको भवेत् । पणग्रहणात्प्रागेव स्वकीयं द्रव्यं जेत्रे नृपाय च यथाभागं सभिको दद्यादित्यर्थः । तथा च—

कात्यायनः,

जेतुर्दद्यात् स्वकं द्रव्यं जितं ग्राह्यं त्रिपक्षिकम् ।

सद्यो वा कितवेनैव सभिकान्तु न संशयः ॥ इति ।

त्रिपक्षिकमित्यनेन यथासामर्थ्यमात्रिपक्षात्कालो देय इति दर्शितमिति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । यदा तु जेत्रे जितं द्रव्यं सभिको दापयितुमशकस्तदा राजा दापयेदित्याह—

याज्ञवल्क्यः, (अ० २ श्लो० २०१)

प्राप्ते नृपतिना भागे प्रसिद्धे धूर्तमण्डले ।

जितं ससभिके स्थाने दापयेदन्यथा नतु ॥ इति ।

प्रसिद्धे=अप्रच्छन्ने राजाध्यक्षसमन्विते ससभिके सभिकसहिते कितवसभाजे सभिकेन च राजभागे दत्ते राजा धूर्तकितवमविप्रतिपन्नं जितं पणं दापयेत् । अन्यथा प्रच्छन्ने सभिकरहितेऽदत्तराजभागे द्यूते जितं पणं जेत्रे न दापयेदित्यर्थः । प्राणिद्यूते प्राणिनां जयपराजयौ तत्स्वामिनोरित्याह—

बृहस्पतिः,

द्वन्द्वयुद्धेन यः कश्चिदवसादमवाप्नुयात् ।

तत्स्वामिना पणो देयो यस्त्वत्र परिकल्पितः ॥ इति ।

पणपरिकल्पनं कृताकृतमित्याह—

नारदः—

परिहासकृतं यच्च यच्चाप्यविदितं नृपे ।

तत्रापि नाप्नुयात्काममथवानुमतं तयोः ॥ इति ।

काम्यत इति कामः पणः । अत्र जयपराजयविप्रतिपत्तौ निर्णयप्र-
कारमाह—

याज्ञवल्क्यः, (अ० २ श्लो० २०२)

द्रष्टारो व्यवहाराणां साक्षिणश्च त एव हि । इति ।

द्यूतव्यहाराणां द्रष्टारः सभ्याः त एव कितवा एव नियोक्तव्या राज्ञा
न श्रुताध्ययनसम्पन्ना इत्याद्युक्तनियमोऽस्ति । साक्षिणोऽपि त एव
द्यूते द्यूतकरा एव कार्याः । न तत्र स्त्रीबालवृद्धकितवेत्यादिसाक्षिनिरूप-
णोक्तनिषेधोऽस्तीत्यर्थः ।

विष्णुरपि—

कितवेष्वेव तिष्ठेरन् कितवाः संशयं प्रति ।

य एव तत्र द्रष्टारस्त एवैषां तु साक्षिणः ॥ इति ।

साक्षिणां परस्परविरोधे त्वाह बृहस्पतिः—

उभयोरपि सन्दिग्धौ कितवाः स्युः परीक्षकाः ।

यदा विद्वेषिणस्ते तु तदा राजा विचारयेत् ॥ इति ।

अनियुक्तद्यूतकारिणो दण्डमाह—

नारदः, (व्य० पं० १६ श्लो० ७)

अनिर्दिष्टस्तु यो राज्ञा द्यूतं कुर्वीत मानवः ।

न स तं प्राप्नुयात्कामं विनयं चैव सोऽर्हति ॥ इति ।

ये तु कूटं द्यूतं कुर्वन्ति तेषां दण्डमाह—

याज्ञवल्क्यः, (अ० २ श्लो० २०२)

राज्ञा सचिह्नं निर्वास्याः कूटाक्षोपधिदेविनः । इति ।

कूटैरक्षादिभिः उपधिना=मणिमन्त्रादिना मतिवञ्चनेन च ये दीव्यन्ति
तान् श्वपदादिनाङ्कयित्वा राजा स्वराष्ट्राभिर्वासयेदित्यर्थः । निर्वासने
विशेषमाह—

नारदः, (व्य० पं० १६ श्लो० ६)

कूटाक्षदेविनः पापान् राजा राष्ट्राद्विवासयेत् ।

कण्ठेऽक्षमालामासज्य स ह्येषां विनयः स्मृतः ॥ इति ।

दण्डने विशेषमाह विष्णुः—

द्यूते कूटाक्षदेविनां करच्छेदः । उपधिदेविनां सन्धिशोऽङ्गुष्ठतर्जन्योरिति ।

यानि तु द्यूतनिषेधकानि मनुवचनानि । (अ० ९)

द्यूतं समाह्वयं चैव यः कुर्यात्कारयेत् वा ।

तान् सर्वान् घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः ॥ (२२४)

प्रकाशमेतत्तात्पर्यं यद्देवनसमाह्वयौ ।

तयोर्ज्ञित्यं प्रतीघाते नृपनिर्यत्नवान् भवेत् ॥ (२२२)

द्यूतं समाह्वयं चैव राजा राज्ये निवारयेत् ॥

राज्यान्तकरणावेतौ द्वौ दोषौ पृथिवीक्षिताम् ॥ (२२१)

इत्यादीनि, तानि कूटाक्षदेवनविषयतया राजाध्यक्षसभिकराहित-
तया वा योज्यानि । अत एव—

बृहस्पतिः,

द्यूतं निषिद्धं मनुना सत्यशौचघनापहम् ।

अभ्यनुज्ञातमन्यैस्तु राजभागसमन्वितम् ॥

सभिकाधिष्ठितं कार्यं तत्स्करज्ञानहेतुना । इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि (अ० २४००२०३)

द्यूतमेकमुखं कार्यं तत्स्करज्ञानकारणात् । इति

राज्ञा द्यूतं एकं मुखं प्रधानं यस्य तत् तथोक्तं कार्यम् । राजाध्य-
क्षाधिष्ठितं राज्ञा कारयितव्यमित्यर्थः । तत्स्करज्ञानकारणात् ह्यब्लोपे
पञ्चमी । तत्स्करज्ञानरूपं प्रयोजनं पर्यलोच्येत्यर्थः । प्रायशश्चौर्यार्जि-
तधना एव कितवा भवन्त्यतश्चौरविज्ञानार्थमेकमुखं कार्यमित्याशयः ।
द्यूते विहितं धर्मजातं समाह्वये अतिदिशति—

स एव, (अ० २४००२०३)

एष एव विधिर्ज्ञेयः प्राणिद्यूते समाह्वये । इति ।

सभिकवृत्तिकल्पनादिलक्षणो धर्मः समाह्वयेऽपीत्यर्थः ।

इति द्यूतसमाह्वयाख्यं व्यवहारपदम् । २०

इति श्रीमन्मित्रामिश्रकृते वीरमित्रोदयाभिधनिबन्धे व्यवहारप्रकाशे समा-

सप्तष्टादशविवादपदनिरूपणाख्यं तृतीयं प्रकरणम् ।

अथ प्रकीर्णकारणं चतुर्थं प्रकरणमारभ्यते ।

तत्र बृहस्पतिः—

एष वादिकृतः प्रोक्तो व्यवहारः समासतः ।

नृपाश्रयं प्रवक्ष्यामि व्यवहारं प्रकीर्णकम् ॥ इति ।

तल्लक्षणभेदावाह नारदः, (व्य० प० १७)

प्रकीर्णके पुनर्ज्ञेया व्यवहारा नृपाश्रयाः ।

राज्ञामाज्ञाप्रतीघातस्तत्कर्मकरणं तथा ॥ (१)

पुरः प्रमाणं सम्भेदः प्रकृतीनां तथैव च ।

पाखण्डनैगमश्रेणिगणधर्मविपर्ययाः ॥ (२)

पितापुत्रविवादश्च प्रायश्चित्तव्यतिक्रमः ।

प्रतिग्रहविलोपश्च कोप आश्रमिणामपि ॥ (३)

वर्णसङ्करदोषश्च तद्वृत्तिर्नियमस्तथा ।

न दृष्टं यच्च पूर्वेषु सर्वे तत्स्यात्प्रकीर्णकम् ॥ इति । (४)

प्रतीघातो=भङ्गः । तत्कर्म=सिंहासनावरोहणादि राजकर्म । पाखण्डा-
दयः पूर्वमेव व्याख्याताः । प्रकीर्णके विवादपदे ये विवादा राजाज्ञोल्ल-
ङ्घनतदाज्ञाकरणतत्कर्मरक्षणादिविषयास्ते नृपसमवायिन एव । तत्र
स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेण वर्त्तमानानां प्रतिकूलतामासाद्य नृप एव
व्यवहारनिर्णयं कुर्यात् । एवं वदता यो नृपाश्रयो व्यवहारस्तत् प्रकी-
र्णकमित्युक्तं भवति । विषयविशेषे दण्डविशेषमाह—

याज्ञवल्क्यः, (अ० २ श्लो० २९५)

न्यूनं वाभ्यधिकं वापि लिखेद्यो राजशासनम् ।

पारदारिकचोरं वा मुञ्चतो दण्ड उत्तमः ॥

यो राजदत्तभूमिनिबन्धयोर्मध्येऽन्यतरस्य परिमाणात् न्यूनत्वाधि-
क्यान्यतरं प्रकाशयन् राजशासनत्वेन लिखति । यश्च पारदारिकं चोरं
वा गृहीत्वा राज्ञेऽनिवेद्य मुञ्चति तावुभावप्युत्तमसाहसं दण्डनीयावित्यर्थः ॥

व्यासोऽपि—

न्यायस्थाने गृहीत्वार्थमधर्मेण विनिर्णयम् ।

कुर्वन्त्युत्कोचकास्ते तु राजद्रव्यविनाशकाः ॥

उत्कोचजीविनो द्रव्यहीनान् कृत्वा विवासयेत् । इति ।

राज्ञः कोशापहरणे दण्डमाह—

मनुः, (अ० ९ श्लो० २७५)

राज्ञः कोशापहर्तृश्च प्रतिकूलेष्ववस्थितान् ।

घातयेद्विविधैर्दण्डैर्हरेत् सर्वस्वमेवच ॥ इति ।

सर्वस्वहरणमसाधारणं यद्यस्य जीवनोपकरणं तदतिरिक्तविषयम् ।

अत एव—

नारदः, (व्य० प० १७ श्लो० १० । ११)

आयुधान्यायुधीयानां बीजानि कृषिजीविनाम् ।

वेश्यास्त्रीणामलङ्कारं वाद्यतोद्यादि तद्विदाम् ॥

यच्च यस्योपकरणं येन जीवन्ति जीविकाम् ।

सर्वस्वहरणेऽप्येतन्न राजा हर्त्तुमर्हति ॥ इति ।

वधस्थाने मौण्ड्यं ब्राह्मणस्य कर्त्तव्यमित्याह—

मनुः, (नोपलभ्यते)

ब्राह्मणस्य वधो मौण्ड्यं पुरा निर्वसनाङ्कने ।

ललाटे वामिशस्ताङ्कं प्रयाणं गर्दभेन तु ॥ इति ।

तत्कर्मकरणे दण्डमाह—

याज्ञवल्क्यः, (अ० २४००३०२)

राजयानासनारोहे दण्डो मध्यमसाहसम् । इति ।

कात्यायनोऽपि—

राजक्रीडासु ये सक्ता राजवृत्त्युपजीविनः ।

अप्रियं चास्य यो वक्ता वधं तेषां प्रकल्पयेत् ॥ इति ।

शूद्राणां प्रव्रज्यादिकरणे दण्डमाह—

स एव,

प्रव्रज्यावसितं शूद्रं जपहोमपरं तथा ।

वधेन शासयेत्पापं दण्ड्या वा द्विगुणं दमम् ॥ इति ।

धर्मशास्त्रानुसारेण व्यवहारदर्शिनो राज्ञः फलमाह—

यमः,

एवं धर्मप्रवृत्तस्य राज्ञो दण्डधरस्य च ।

यशोऽस्मिन् प्रथते लोके स्वर्गे वासस्तथाऽक्षयः । इति ।

प्रत्याशं परिवर्द्धतेऽर्थिजनतद्दैन्यान्धकारापहे

श्रीमद्भारमृगेन्द्रदानजलधिर्यद्वक्त्रचन्द्रौदधौ ।

राज्ञादेशितमित्रमिश्रविदुषस्तस्योक्तिमनिर्मिते

ग्रन्थेऽस्मिन् व्यवहारजातविषयः पूर्णः प्रकाशोऽभवत् ॥

इति श्रीमत्सकलसामन्तचक्रचूडामणिमरीचिमञ्जरीनिराजित-

चरणकमल-श्रीमन्महाराजाधिराजप्रतापरुद्रतनूज-

श्रीमन्महाराजमधुकरसाहसूनु-श्रीमन्महाराजाधिराज-

चतुरुदधिबलयवसुन्धराहृदयपुण्डरीकविकासदिनकर-

श्रीवीरसिंहदेवोद्योजित श्रीहंसपण्डितात्मज-श्रीपरशुराममिश्रसूनु-

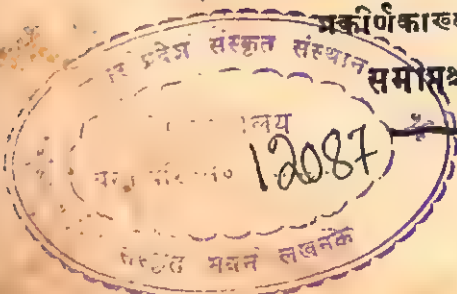
सकलविद्यापारावारपारीणधुरीण-

जगद्गारिद्यमहागजपारीन्द्रविद्वज्जनजीवातु-

श्रीमन्मित्रमिश्रकृते वीरमित्रोदये व्यवहारप्रकाशे

प्रकीर्णकाख्यं चतुर्थं प्रकरणं समाप्तम् ।

समोऽथ व्यवहारप्रकाशः ।

६४

वा

ख्यय

वि०

६५ सिद्धा... श्रीभगवान्शु
र्य विरचित दशलोकव्याख्यारूपः श्रीगौड ब्रह्मानन्दविरचित न्यायरत्न
नारायणतीर्थ विरचित लघुव्याख्या टिप्पणीसहितः । [वेदान्त वि०]

६६ अन्त्यकर्मदीपकः आशौचकालनिर्णयसहितः । प्रेतकर्मब्रह्मी
कर्मनिरूपणात्मकः महामहोपाध्याय पं० श्री नित्यानन्दपन्तपर्वतीय
तः । [कर्मकाण्ड वि०]

६७ सांख्यदर्शनम् । श्रीमद्विज्ञानभिक्षुकृत सांख्यप्रवचनभाष्यसमलङ्
[सांख्य वि०]

६८ अनेकार्थसङ्ग्रहो नाम कोशः । आचार्यश्रीहेमचन्द्रेण विरचि
[कोश वि०]

६९ शिशुपालवधम् । श्रीमन्माधकविनिर्मितं श्रीवल्लभदेवकृतया सन्दे
पाधव्याख्यया महामहोपाध्याय श्रीमल्लिनाथकृतया सर्वद्वेषान्
समेतम् । सजिल्द ग्लेज कागज । सम्पूर्णम् । [काव्य वि०]

७० जागदीशीपञ्चलक्षणी सिंहव्याघ्रलक्षणं च । श्रीजगदीशत
रकृतम् । न्यायाचार्य पं० शिवदत्तमिश्र विरचित गंगानिर्देशिणीव
टिप्पण्यादि विभूषितं च । [संपूर्णम्] २५ मोटा [न्याय वि०]

७१-१ ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् । चतुःसूत्र्यन्त पूर्णानन्दीय व्याख्या
श्रीगोविन्दानन्द प्रणीतया रत्नप्रभया समन्वितम् । द्वितीयाध्यायस्य
पादान्तो प्रथमोभागः (वेदान्तविभागे

७१-२ ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् । श्रीगोविन्दानन्द प्रणीतया रत्न
समन्वितम् । द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादमारभ्य समाप्तिपर्यन्त
द्वितीयोभागः । (वेदान्त वि०]

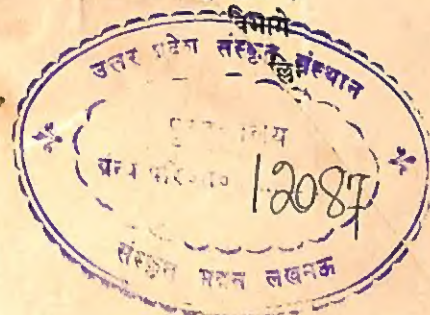
७२-१-सिद्धान्तशिरोमणिः । श्रीभास्कराचार्य विरचितः । गणि
वासनाभाष्य सहितः ज्योतिषाचार्य म० म० श्रीदम्भापूरेवशास्त्रि
णी सहितः । [ज्यो० वि०]

७२-२-सिद्धान्तशिरोमणिः ।
गोलाध्यायः वासनाभाष्य सहितः । ज्योतिषाचार्य म० म० श्री
देवशास्त्र कृत टिप्पणी सहितः । [ज्यो० वि०]

७३ काकचण्डीश्वरकल्पतन्त्रम् । पण्डित रामकृष्ण शर्मणा सम्पा
पण्डित बटुक
प्रस्तावनया

७४ किरात
कृतया
ख्यय

७५ च

- ७६ किरातार्जुनीयम् । श्रीमत्कविकुलचूडामणिभारविविचितम् । मल्लिनाथ-
संस्कृतया षण्ठापथसमाख्यया तथा पं० श्रीकनकलालशर्माणा कृतया भावा-
र्थदीपिनीव्याख्यया समलङ्कृतम् । [सर्गत्रयमात्रम्] [काव्य वि० ११] रू० ०—६
- ७७ शक्तिवादः, श्रीगदाधरभट्टाचार्यप्रणीतः, पण्डितप्रवरश्रीहरिनाथतर्कसिद्धा-
न्तभट्टाचार्यविरचितविवृतिसहितः । [न्यायविभागे १०] रू० ३—०
- ७८ माथुरीपञ्चलक्षणम् । पं० श्रीउमानाथान्यालकृतव्याख्या सहिता तथा
माथुरीसिंहव्याघ्रलक्षणम् । पं० श्रीहरिरामशुक्ल विरचितया व्याख्यया
सहितं तथा पं० श्रीहरिहरशास्त्रि सङ्कलित माथुरीपञ्चलक्षणम् क्रोडपत्रेण
च । [न्याय वि० ११] रू० ०—६
- ७९ रसाध्यायः । टीकया संवलितः । [आयुर्वेदशास्त्र वि० २] रू० ०—१०
- ८० पाणिनिव्याकरणे वादरत्नम् । न्यायव्याकरणाचार्य सीमांसक शिरोमणि
पं० सूर्यनारायणशुक्लेन विरचितम् । प्रथमो भागः । (व्या० वि० १०) रू० १—८
- ८१ गणितकौमुदी । (हिन्दीभाषाटीकासहिता) प्रथमापरीक्षापाठ्यनिर्द्दा-
रितगणितसंग्रहपुस्तकम् । [गणितविभागे १] रू० ०—६
- ८२ छन्दःकौमुदी । (हिन्दीभाषाटीकासहिता) प्रथमापरीक्षापाठ्यनिर्द्दा-
रितछन्दःसंग्रहपुस्तकम् । [छन्दोविभागे ३] रू० ०—६
- ८३ योगदर्शनम् । महर्षिप्रवरपतञ्जलिप्रणीतम् । तत्र (१) भोजवृत्तिः,
(२) भावागणेशवृत्तिः, (३) नागोजीभट्टवृत्तिः, (४) मणिप्रभा, (५) योग-
चन्द्रिका, (६) योगसुधाकराख्य टीका पट्टकसमेतम् । [योग० विभागे १] रू० २—०
- ८४ रघुवंशमहाकाव्यम् । श्रीकालिदासविरचितम् । म० म० मल्लिनाथकृत
संज्ञीविनीटीका तथा पं० ब्रह्मशङ्करमिश्रकृतपरीक्षोपयोगि सुधाऽऽख्यव्याख्यया
सहितः । १ से ४ सर्गः रू० १—४—० । १ से ६ सर्गः रू० १—८—० तथा ६ से १० सर्गः १—८
- ८५ योगदर्शनम् । पण्डित बलदेवमिश्रकृतया सटिप्पण्यायोगप्रदीपिकाख्य
विवृत्या समन्वितम् । (योग विभागे २) रू० १—०
- ८६ काव्यमीमांसा । राजशेखरविरचिता । साहित्याचार्य पण्डित श्रीनारायण-
शास्त्रीखिल्लेकृत काव्यमीमांसा-चन्द्रिका टीका सहिता । प्रथमाध्याय-
सारभ्य पञ्चमाध्यायपर्यन्ता प्रथमो भागः । (काव्य विभागे १३) रू० ०—८
- ८७ नागानन्दनाटकम् । श्रीहर्षदेवप्रणीतम् । काशीविश्वविद्यालयाध्यापकेन एम० ए०
साहित्याचार्येति पदवी विभूषितेन पण्डित श्री बलदेव उपाध्यायेन स्वप्रणीतया
भावाार्थदीपिकाख्यया व्याख्या समलङ्कृत्य बृहत् भूमिका हिन्दीभाषा-
नुवादादिभिः सनाथीकृत्य सम्पादितम् । (नाटक विभागे १) रू० १—४
- ८८ मेघदूतकाव्यम् । महाकवि श्री कालीदासविरचितम् । मल्लिनाथकृत संज्ञीविन्या,
चारित्र्यवर्द्धनाचार्य विरचित चारित्र्यवर्द्धिन्या तथा साहित्याचार्य पं० श्रीनारायण-
शास्त्री खिल्लेकृत भावप्रबोधिनी व्याख्या टिप्पण्या च सहितम् ।
(काव्य वि० १४) रू० ०—८
- ८९ जामदानीव्यधिकरणम् । न्यायाचार्य पं० श्रीशिवदत्तमिश्रविरचित गंगाख्यव्याख्या
टिप्पणी सहितम् । (न्यायविभागे १२) रू० २—०
- ९० काव्यकल्पलतावृत्तिः । श्रीअमरचन्द्रयतिनिर्मिता अरिसिंहकृतसूत्रसहिता ।
(अलङ्कारविभागे ४) रू० १—४
- ९१ वैयाकरणसिद्धान्तचन्द्रिका । पण्डित श्रीरामाश्रमप्रणीता । श्रीसदानन्दकृत सुबो-
धिण्या श्रीलोकेशकरकृत तत्त्वदीपिकया व्याख्यया च सहिता सटिप्पण ।
उत्तरार्द्ध । (व्या० वि० ११) रू० २—८

सर्वविधपुस्तकप्राप्तिस्थानम्—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस,

बिद्याबिलास प्रेस, गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक,

